

891.99.09

U.-38

ԵՂԻՇԵ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

եւ

ԻՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ

ՄԱՍԽԵՆԱԳՐԱԿԱՆ - ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԻՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ

Մասնիչ Անդրեասի

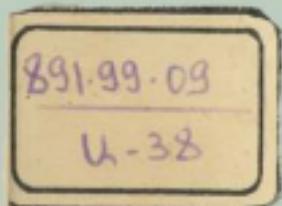
ՄԱՍԽԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՎԻԵՆԱ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱ Տ ԳՈՅՐԱՆ

1932

15 NOV 2011

ՀՅԴԵՑԻՆ ՄԱՍԻՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՏՈՐ Հ1.Պ.

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND CXXXIII

**ELISAUS VARDAPET
UND
SEINE GESCHICHTE
DES ARMENISCHEN
KRIEGES**

EINE LITERARISCH-HISTORISCHE
UNTERSUCHUNG
ANHANG: ZUSAMMENFASSUNG IN DEUTSCHER
SPRACHE

von

P. NERSES AKINIAN
MECHITHARIST

ERSTER TEIL

W I E N
MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI
1932

891 39 09

16-38

ԵՂԻՇԵ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԵՒ

ԻԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ

ՄԱՍՔԵՆԱԳՐԱԿԱՆ - ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՏՐՈՒԹԵՒՆ

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԻՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՄԱՆԻՔ - ԱԽԵՏԵ

ՄԱՍՔԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՎԻԵՆԱ

ՄԻՆԻՔԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1932

- 5 FEB 2013

10217-21.

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Եղիշէի Պատմութեան նուիրած ուսումնասիրութեան առաջին մասը կը կազմէ հստորս . ուր քննութեան առնուած են 1. Եղիշէի անձին եւ Պատմութեան հայող ընդհանուր հարցերը . 2. «Արեւելից իշխանին» դեմքը , զոր դուրս կորզելու համար նկատի առնուած են Յազկերտ թ .ի եւ Խոսրով Ա .ի կեանին ու պատերազմական գործողութիւնները , հստեմատական ուսումնասիրութեամբ . եւ 3. Եղիշէի Պատմութեան հողը , այն է Հռովմայեցոց եւ Քուշանաց դեմ մզուած պատերազմներու ժամանակագրութիւնը (531 — 570) :

Թ . հատորին կը վերապահուին 572ի հայկական մեծ ապատամբութեան՝ «Հայոց պատերազմի» դրդապատճառները եւ յաջորդող 20ամեայ հռովմէական-պարսկական կոխները , ինչպէս նաև Եղիշէի անձին , գրութիւններուն եւ լեզուին հայող խնդիրները :

Եղիշէի մատեամբ առեղծուած մը կը պարունակէր իր մէջ : Որչափ ալ դիւրին եղած էր ինձ քափանցել լուծման գաղտնիքին , բայց լուսաւորել անոր ժալքերը հնա-

բաւոր եղաւ միայն յընթացս ուսումնասիրութեանս : Արամուրը, որ պատած էր սոյդ մատեանը, ցրուեցաւ ֆարատեցաւ տակ աւան տակ աւ : Ընթերցողներէս պիտի խնդրէի առանձին ուշադրութիւն այս կէտին վրայ : Թերեւս խրախանչիւր ծալք չլուսաւորուեցաւ այնպէս, ինչպէս բաղձալի էր, բայց զոհ պէտք է ըլլայ բանասիրութիւնը, եթէ բազմադարեան գաղտնիքի խորքը գերբերեւ նշոյլ մը լոյսի շօշափած ըլլայ : Դժուարութիւնը գլխաւորաբար յայնի կը կայանայ որ պատմական հողը, ուր գործած է Եղիշէ, առ հասարակ խաւարով զգածեալ է, ժամանակակից տումնիկ եւ օտար աղբիւրներու սակաւութեան պատճառաւ : Ոչ նուազ դժուարութիւն կը պատճառէ նաեւ այն հանգամանքը, որ Եղիշէի Պատմութիւնը դիտաւորեալ խանգարում կրած է յապաւումներով եւ յաւելուածներով : Եթէ մասամբ մը դիւրին է վեր հանել յաւելուածական մասերը, բայց կը մնայ միշտ դժուարին գուշակել յապաւուած հատուածներու նշգրիտ բովանդակութիւնը :

Արդեամբ մեր ուսումնասիրութեան կը տուժէ իւր ոյժէն դարաւոր աւանդութիւնը

¹ Ուսումնասիրութիւնս հասուած առ հասուած գրաւած եւ յանձնուած է Հանդէս Ամսօրեայի և մագրութեան, որ եւ երատարակած է իւր Աւանդութեանը 1931, թ. 1—12 եւ 1932, թ. 5—6 պրակտիկուն մէջ : Արտասպութիւնս առանձին գրքի մէջ կրած է մանր փոփոխութիւններ միայն :

նկատմամբ պատմագրին անձին եւ Պատմութեան բովանդակութեան, բայց կը գտնէ Եղիշէ իր փառքը, անկեղծութիւնը, արժանահաւասուրիւնը :

Եղիշէի Պատմութիւնը որպէս Պատմութիւն վարդանանց պատեր բազմի (451) կը նշաւակուի իբրև կեղծիք, բայց կը գնահատուի, նոր լոյսի տակ կը լուսաբանուի այն որպէս Պատմութիւն Հայոց պատ

առաջ երգի (572—590) :

Զեմու ուրանար պատմագրին անձը, չեմ պարսաւեր անոր աշխատանիքը, մատենագրական արժեքը, այլ կը ճաղեմ կեղծարարը, կը խարանեմ խմբագիրը, որ եիմն ի վեր ժանդած, փլուզած է սբանչելի պատմագրին, եզօր նարտասանին հոյակապ կառուցուածքը :

Յանձին Եղիշէի նոր պատմագրի մը կը թերեմ երեւան, պատմիչ մը Զ. դարու պատմական դէպէերով այնպէս հարուստ շրջանին, երգիչ մը «Հայոց պատերազմին», որ քէեւ հայրենիքի համար աղիտարեր եղաւիր հետեւութիւններովը, բայց ծնաւ հերոսներ, կրօնի եւ ազատութեան համար նահատակներ :

Ազացոյցները, որոնք ներկայացուած են հասորիս մէջ, բաւական են արդէն մունչերու ալ լեզու տալու : Եթէ սակայն ուզէ աւանդամու կողմը յամառիլ իւր հաւատքին վրայ, փակել աչքերը լոյսին եւ ականջները նշմարտութեան ձայնին, ոչ քէ ապացոյցնե-

բու ոյժն է տկար, այլ անոնց անգիծողութիւնն է անյաղքելի :

Ես գիտակից բնիադատի մը պարտականութեան՝ խօսեցայ համարձակ եւ անաչառ, յեցած ապացոյցներու վրայ, անփոյք ամենեւին թէ ի՞նչ զգածումով պիտի լսէ աշխարհը ձայնու : Ճշմարիտ հայրենասիրութիւնը, բուռն նախանձախնդրութիւնը տեսնել հայ մշակոյրի յուշակերտները իրենց հարազատութեան մէջ, մղում տուին ինձ մխելու այս կնճռու եւ փափուկ հարցին մէջ : Վաստահ եմ թէ անկաշկանդ միտքը ազատ նախապաշարումէ պիտի գիտնայ զնահատել վաստակը :

Վեհեննա, 15 Օգոստ - 1932 :

Հեղինակ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	էջ
1. Քանի մը լոստ	1—9
2. Մեր ծրագիրը	10—13
3. Եղիշէ և աւանդուրիւնը իր մասին	13—30
Եղիշէ իւր անձին և ժամանակին ժառին	14
Աերիսու և Եղիշէ	17
Յոզէ. Դրասխանակերացի և Եղիշէ	20
Թովմաս Արծրունի և Եղիշէ	21
Սու. Ամողիկ և Եղիշէ	23
Դաւիթ կրօնաւոր և Եղիշէ	24
Յոցոմաւուք և Եղիշէ	25
Կիրակոս Գանձակեցի և ուրիշներ	28
4. Եղիշէ Ժ. — Ե. դարերու ըմբռնմամբ	30—40
5. Եղիշէ Բնիադասուրեան առջեւ	40—48
6. Հանգայցը	49—52
7. Լուծումը	52—60
8. Եղիշէ և Բարձումա	60—68
9. Համադրուրիւն Պ. Փարպեցոյ Բ. Դրուագին, Եղիշէի Ա. — Ե. Յեղանակ- Անրու և 572ի Հայոց պատերազմի պատմուրեան յարակից դեպքերու	68—99
10. Եղիշէի Պատմուրեան Ճեռագիրները	100—110
11. Հրատարակուրիւններ	110—118
12. Թարգմանուրիւններ	118—121
13. Վերթագիրը	121—126
14. Ընծայականը	126—131

15.	Ա. — է.	Յեղանակներուն	լուսաբանու-
		թիւնները	131—138
16.	Սէպրնազիրն և խմբազրութիւնը	138—144	
17.	Սէպրնազրին բովանդակութիւնը	144—171	
18.	Յափ. Եփեսացի և Եղիշէ	171—196	
19.	Մերիոն և Եղիշէ	196—203	
20.	Վերլուծում	203—207	
21.	Արշակ Բ. և Գ. — Շապուհ Բ. և Գ.	208—224	
22.	Վամի Ի. = Կուտան Ա.	224—238	
23.	Յազիկիրս Բ. = Խոսրով Ա. Անուշ-		
	բռուսն. Ա. Խշխանը	238—258	
m.	Արքայից արքայի հկարտացիրը	243	
p.	Յազիկիրս Բ.	246	
q.	Խոսրով Ա.	250	
24.	Յազիկիրս Բ. = Խոսրով Ա. Անուշ-		
	բռուսն. Բ. Հոռվմէական պատերազմը	258—279	
	Պատերազմական ճեղեարկութիւնները		
	Հոռվմացեցաց դէմ	278	
25.	Յազիկիրս Բ. = Խոսրով Ա. Անուշ-		
	բռուսն. Գ. Քուշաններու դէմ ար-		
	շաւանիներ	279—284	
	Ծագիկիրս Բ. ի արշաւառներերը Քուշան-		
	ներու դէմ	285	
1.	Խոսրով Ա. — Պարսիկ-քաջա-		
	նական և պարսիկ-չեփթազական		
	յարարերութիւնները	458—540	
2.	Հեփթազներու պետութեան կոր-		
	եանումն ըստ Շոփիկէյի	296	
3.	Թուրք ակրութեան սկզբանու-		
	րութիւնը	299	
4.	Խոսրով Ա. կ'արշաւէ Հեփթազ-		
	ներու դէմ	301	
5.	Խոսրովի յարձակումը Հեփթազ-		
	ներու երկիրը	315	

6. Խոսքովի արշաւանքը Թուրքե-	
րու դէմ. թուրք-հռովմէտկան	
գաշնակցութիւնը	320
7. Եզրակացութիւն	331
26. Թուրք-հռովմէտկան միաբանութեան մա-	
սին նշմարներ Եղիշէի ժող	334—343
27. «Աստեղ» լուսալիր պայծառացեալվ».	
նոր ժամանակազրական կռուան մը	
որոշելու Եղիշէի պատմական հոդը ..	343—356
28. Վրաց տարաշխարհիկ նախարարները ..	357—361
29. «Եղիքարք արքույից արքային»	361—366

«Որոց ոզիք քուլացեալ են յերկնաւոր առաքինութենէն, յոյժ ընդ ահիւ անկեալ է քնութիւն մարմնոյ. յամենայն հողմոյ շարժի եւ յամենայն իրաց դողայ. երազագէտ է այնպիսին ի կեանս իւրում, եւ յանօգուտ կորուստն յուղարկի ի մահուան իւրում...: Եւ այս ամենայն շարիք մտանեն ի միտս մարդոյ յանօւսմնութենէ: Կոյր զրկի ի նառագայրից արեգական. եւ տգիտութիւն զրկի ի կատարեալ կենաց. լաւ է կոյր աչօք բան կոյր մտօք»:

ԵՌԻՇԵ, Բ. ՅԵՂԻՆԱԿ, ՄՈՒՏՔ

ԵՂԻԾԻ ՎԵՐԴԱՊԵՏ

ԵՒ ԻԻՐ ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆՆ ՀԵՑՈՅ ՊԵՏԵՐԵԶՄԻՆ

1. ՔԱՆԻ ՄԸ ԽՕՍՔ

Կան ճշմարտութիւններ, զորոնք դժուար է խռոսովանիլ. և կան խռոսովանութիւններ, որոնց դժուար է հաւատալ: Առաջնոյն պատճառը յաճախ՝ ակնածութիւնն է, և երկրորդին հիմք կանխարկալ կարծիքը:

Տարւոյս (1931) Յունուար 12ին ի Պարիս Նուևարեան Մատենադարանի մէջ բանախօսութիւն մ'ըրի Եղիշէի մասին: Նովատակս չէր գրուատիքն հիւսել հայ պատճառը քրին, այլ ներկայացնել Համառօտիւ իմք քննութիւններուս եղրակացութիւնը անոր անձին և ժամանակին մասին: Հաղորդելու շատ բան ունեի, անհամոյ ճշմարտութիւններ, բայց նկատելով, որ ներկայ հասարակութիւնն չառերը չէին վարժած լսել ճշմարտութիւններ բանասիրական աշխարհէն, համարեցայ փափկանկատութեան հակառակ, պարզէլ իմ Համազումներս հրազարակալուր:

Եղիշէ Հայոց պատճութեան փառապանձ գրուազի մը Երդիշն էր, հայ մատենադրու-

թեան հոչակուած զէմքը, հայ լեզուի հոյակապ ուսուցիչը և վերջապէս Ազգէն բոլոր ժամանակ սիրուած և սքանչացուած հեղինակն Եւ դարու :

Այսպիսի համոզման դէմ յայտնել նորագուր նշանաբառութիւններ, Եւ դարու մատենազիրն Էւ դարու խմբագրիչ մը ներկայացնել, «Արդանանց պատերազմի» (451) պատմագիրքը «Հայոց պատերազմի» (572) պատմութիւն հոչակել հաւասար էր պատճենել Հիսուսիամութիւն ունկնդիրներուն և արթիզնել զայրոյթ նախազարութեարով տոգորուած արակերու մէջ : Այս պատճառուած ալ թէն Հարկ էի աւսած կանխաւ խնդրել ունկնդիրների ու ներոզամասութիւն, ևթէ եզրակացութիւններու հնչուէին նարանեւ, բայց և այնորէս համարած էի խռնեմազոյն առժամն նշանաբառութեան դուռն բանալ թերաքամ, լսելի բնել միայն կասկածներ Եղիշէի անձի և ժամանակի մասին, բնդուժարել տայ սառուերներ Պատմութեան բովանդակութեան շուրջը, որպէս զի բնանշները նորագուր յայտնութիւններու :

Խոռնեցոյ հետաքրքրութեամբ : Բայց նկատեցի շուտով, որ ունկնդիրներէս ումանք մնացին արդիւնքն, անբաւական, ուրիշներ հեռացան որաշէն յուսախար, և ինչպէս լսեցի յետոյ՝ նաև զայթակզած : Լրազրութիւնը արձագանգեց աժգուհութեան և զայ-

բոյթի ձայներ . ունեցայ ընդդիմախօսներ հրապարակաւ և լրագրութեան մէջ : Աւանդութեան ջառագովները կ'արտայայտուէին յուղումնալից : Ինչ որ ևս եղբակացուցած էի տարիներ խորհելէ յետոյ , անոնք կը հերքէին զրչի մէկ հարուածով : Զեղաննաեւ զգօն , սպասելու այն ուսումնասիրութեան , որ խոստացուած էր հրատարակել «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ , ուր մերձաւորները խնդիրը լայնագոյնս պարզուած պիտի տեսնէին իրենց առաջ և հեռաւորները պիտի թափանցէին յայտնուած մտքերու պատճառարանութեան : Բայց հրապարակազրութիւնը չէ և ոչ ալ յախուռն բողոքները յարզանքի ցոյց դէպի մեր պաշտելի նախնիները և անոնց մտենապրական տեղծագործութիւնները :

Սզիշէ սառւեր կը ձգէր Դազար Փարոպեցոյ Պատմութեան վրայ . իր և Դազարի անմիաբանութիւնը կը մթազնէր և . զարուերկրորդ և երրորդ քառորդի Հայոց (նաեւ Պարսից) պատմութիւնը . Եզիշէով սքանչելի Դազարի հաւատարմութիւնը կ'ենթարկուէր կասկածի . Եզիշէ (ինչպէս երբեմն Մովսէս կորենացի) կը խանդարէր և . դարու Հայ մատենագրութեան ներդաշնակութիւնն և միասնականութիւնը , խարակ մըն էր ցցուած խազաղ ծովու յառակէն , որ կը սպասնար բանասիրութեան նառի անվթար ընթացքին : Հայ մատենագրութեան դէմ նիւթուած զա-

առգրութիւն պիտի դատուի , Եթէ փողձուի
ոյզ խոշնութը մէջտեղին ի բաց պա-
րութել . կամ և Եղիչէի անէծքին մահաւու
շանթերունք պիտի հանդիպէի իրրեւ զդա-
ռով :

Բայց եւ այնպէս կան մարդիկ , որոնք
այսպէս կը դատեն :

Եղիչէի կեանքի աւանդավէպը իւր բո-
լոր հակասութիւններով , անհեղեղութիւն-
ներով ընդունելի , հաւատալի է անոնց : Եղի-
չէի պատմութեան բաժանդակութիւնը՝ թու-
եւ բոհ մըն է , անձեւ անկերպարան , ան-
միասնական Ե . զարու քաղաքական հան-
դամանքներուն , անհամաձայն ժամանակա-
կից տռհամիկ եւ օտար աղբիւրներու , բայց
եւ այնովէս չականառեալիք ստուգապատուա-
խոստովանութիւններ կը դատուին անոնք .
յեզուն անհամերաշին է Ե . զարու բարբա-
ռին , իրուուցիւ ինչպէս արծաթը ոսկեոյ
կոյտին մէջ , բայց կը սքանչացուի , նոյն իսկ
քան զոսկի դեղզեցիկ կը հոչակուի . Հիւ-
սուստքը խոյտարգիւա , մուրացածոյ տարր-
ներով անկուած մըն է , ասկայն եւ այնպէս
է հիսնալի , ոգեպարբար :

Դժուար է պիճել մահաւանդ անոնց
հետ , որոնք ամէն հետազոտութիւն այս
հոգի վրայ կը դատապարտեն իրեւ . զդերա-
կիրթ ցուբաւ քննադատութիւնները ¹ կամ

¹ Հայապատուած , Ա . § 20 :

իրրեւ ամի բուռն մղումն ամէն ինչ որ հին
է կամ սպորտական՝ վեր ի վայր չըջելու,
ոչ եթէ... ազգային պատմութեան եւ մա-
տենագրութեան այս կամ այն կէտը լուսա-
ւորելու, այլ խօլ բերմամբ որ եւ է նոր բան
մի բայրու եւ այնու... անաշառ քննադատ
երեւալու՝ խիստ — թէ եւ յաճախ անիրաւ
— դատապետութեամբ անձին կամ գործոյն
զոր կը քննեն»²:

Ամէն քննադատութիւն արդար կամ ա-
նիրաւ, խիստ կամ տկար օգտակար է մա-
տենագրութեան համար: Կայծը կը ծնի Եր-
կու կայծքարերու հարմամբ: Եւ ամէն քննա-
դատութիւն ողջունելի է, մանաւանդ երբ
կը գտնէ իւր գիմաց ընդհարման կէտ: Բայց
քննադատութեան զէմ քննադատութիւն ի
խնդիր լոյսին: Աւանդութիւնը պիտի են-
թարկուի կասկածի եւ կասկածը պիտի
բախի կասկածի: Երկուքի մէջէն պիտի
ժայթքէ լոյսը կամ ի նպաստ եւ կամ հակա-
ռակ աւանդութեան³: Այս պատճառու ալ
չէմ կրնար արդարացնել այն երկիւղը զոր կը
զգան ազգասէրներն ումանք քննադատու-

² Հ. Վ. Հացունի՝ Առհերդածութիւնը, էջ 6:

³ «Եթէ պատմական զիտութեան սկզբնաւորու-
թիւնը արակունելով, սառւզելով, հետազոտելով
կը ըլլայ, քննադատութիւնը, որուն գործն է զիտնօրէն
ասրակումիլ, ստուգել եւ հետազոտել, հարկ է որ
շշեղի իւր նպատակն եւ այդ նպատակին տանող շաւ-
զէն, որպէս զի կարող ըլլայ իւր ձեռք բերած ար-
դիւնքը համագրել»: Ձև Պուլանք (Հմատ- կիւլէսէ-
րեան՝ Եղիշէ, էջ 1):

թեան առջեւ, սցսպէս որսամաբանելով .
«Մեր հին մատենապրութենէն ու եւ է մի
դործ քանդելով կամ արտաքսելով՝ յայտնի
է թէ աղքատացուցած կը լինինք զայն . եւ
այդ աղքատութիւնը մեր մարդկային բնա-
կան անձնասիրութեան գէմ է : Մենք զեռ
շենք հասած այն գերբնական կատարելու-
թեան, որով կարենանք սառնութեամբ ար-
համարհել մեր բոլոր սևոհականութիւնքը»⁴ :

Բանասիրութեան մէջ քանդելն կառու-
ցանել է եւ արտաքսելն ներմուծել . որովհե-
տեւ աւերակին վրայ պիտի թափաւորէ ճըշ-
մարտութիւնը, եւ մէկ դարէն արտաքսելլը
պիտի զտնէ միւսին մէջ իւր բարձը⁵ : Պիտի
աղքատանայ⁶ հայ թանգարանը, եթէ իւր
որահներէն կեղծիք մը հեռացուի . կեղծիքն
իւր մէջ անշնորհք է . զայն բարեքել ուզելին
պիտի համարուի սնավաստակ աշխատու-
թիւն, որովհետեւ պիտի նշառակուի օր մը
սրատես աչքէ : Եւ եթէ զուր է կասկածը,

⁴ Հ. Պ. Հացունի՝ Խորհրդածութիւնք, էջ 224:

⁵ Աւզիզ կը դառէր այս տեսակէտով Բարզէն Մ.
Վ. Կիւլէսէրեան, երբ կը զրէր (Եղիշէ, էջ Թ) .
«Քննադատական ոզին չնուազեցներ մեր ժառենա-
զրութեան արժէքը : Լա՞ւ է իրական արժէքը զիտնալ
մեր ունեցած ժառենազիբներուն, քան թէ նախապա-
շարուիլ անոնց վրա :

Եղիշէ անձին նկատմամբ աարակայանէր յայտնել
եւ վարդանանց Պատմութեան շարադրական տարր-
ները երեւան բերել, նշանակել՝ չըստորնացներ
զրամածին յարդը . Առկի Մատեանը՝ նորէն եւ միշտ
ոսկի է . Հարկաւոր չէ՝ սակայն, զիտնալը թէ ի՞նչ-
պիտի հանքերէ հանուած է այդ ուկինը :

անուեղի քննազատութիւնը՝ կարող ենք հանգիստ սպասել. ճշմարտութիւնը իւր ձայնը լսելի պիտի ընէ վաղ կամ անադան. և այսօրուան աքսորականը վաղը պիտի դառնայ իրբեւ հերոս դափնեպսակ իւր հայրենիքը:

Խօսքը նախնեաց ստեղծագործութիւններու մասին է, զորոնք հասցուցած է մեզի աւանդութիւնը: Ասոնց արժէքը պիտի զնահատէ բանասիրութիւնը. հարազատութիւնը պիտի փորձէ քննազատութիւնը: Ոչ արտաքինն առանձին եւ ոչ ներքինն միայն միայնակ գրաւականն կարող են նկատուիլ առանդութեան հարազատութեան, ուստի ոչ արտաքնոյն ակնախտիզ երեւոյթները, ճարտարարան արտայայտութիւնները, գեղարուեստական կառուցուածքը կ'ազդեն քննազատին վրայ, ո՛չ դարձեալ ներքնոյն սրտապարար, ճգիչ, սիրական բովանդակութիւնները կարող է կաշառել անոր դատողութիւնը, և ո՛չ ալ հեղինակին աշխարհահամբաւ անունը կը զօրէ պատկառանք ներշնչել հետազօտողին վրայ: Բայց եթէ արտաքինն եւ ներքինը կ'ապրին զիրկընդիսան, հաշտ եւ համերաշխ, համազատասխան անձին եւ ժամանակին, հոն կը փոյլատակէ եւ հարազատութիւնն եւ վաւերականութիւնը, հոն կը փարատին կասկած եւ տարակոյս. եւ մերյարդանքն եւ համակրութիւնը կ'ապահովուի թէ հեղինակին եւ թէ հեղինակութեանը:

Աւը կը պարկսի այս ներգուշնակութիւնը, Հան ծնունդ կ'առնէ կեղծիքը :

Եւ եթէ կայ բան մը, որ ամէնէն առելի չի կրնար հանդուրժել իւր էջերու մէջ մատենազրութեան պատմութիւնը, այդ կեղծիքն է : Բայց ամէն անհարազար հարազար է իւր մօր՝ իւր ժամանակին . անոր ծոցին մէջ ունի ան իրաւունք սիրոյ և յարգանքի . զոր պիտի վայելէ անեսախան :

Մասնաւորելով մէր խռաքը կրկին Եղիշէի շուրջը զիտել կու տանք, որ երբ անոր առնձը, ժամանակը և զրութեան բովանդակութիւնը կ'ենթարկենք քննութեան, երբ կը տեղափոխենք ժամանակը, այո՛, նոյն իսկ պատմութեան բովանդակութեան կու տանք նոր միտք, նոր ընթացք, նոր կերպարանք, այսու չի տարածուիր մէր ուսումնասիրութիւնը կարծիր վարդանի և իւր նիզակակից ընկերներու Հերոսամարտին վրայ . Աւարայրի հերոսը կը մնայ բարձր իւր փառքըն մէջ . Եթէ Եղիշէ մը ուզած է զանիկա վիզերզէլ, իրմէ չառ յառաջ Դազմար Փարագեցի մը փութացած է պատմագրել անոր արիստկան գործերը առելի անկեղծութեամբ, առելի խռնդով և սքանչացմամբ: Եւ Դազմարի անսեթեւեթ բայց սրտոտ և վառ նկարագրութիւնը առուրկացական ճշմարտութեամբ առելի սիրելի և յարգի, բան Եղիշէի կեղծութեամբ :

Ուստի աղմուկը, զոր հայրենասէրները
բարձրացուցին օրաթերթերու մէջ իմ տե-
սութիւններուն դէմ առանց մօտէն ճանչցած
ըլլալու զանոնք, չխանգարեցին զիս իմ հե-
տազօտական ճանապարհիս վրայ:

Կը կրկնեմ. Եթէ ունին անոնք պատ-
րաստութիւն քննադատական մարդին մէջ,
Եթէ ունին աչք տեսնելու և ականջ լսելու
և կամք խոնարհելու ճշմարտութեան առ-
ջեւ, Եղիշէի մատեանը կ'ընձեռէ անոնց մէկէ
աւելի կէտեր, որոնք բարձրաբարբառ կ'ա-
զազակեն, թէ հոն ոչ Վարդանանց պատմու-
թիւնն է Հարազատ և ոչ Հեղինակն ստու-
գապատում, ոյլ ամբողջն է. դարու խմբա-
զրութիւն մըն է, անձոյլ համազրութիւն մը
անմիասնական սարբներու:

Չեմ կրնար իրրեւ մանուկ մատազօրեաց
ի տես պաղպաջուն բոցին կարկառել ձեռքս
ընզրկելու համար զայն, որ կարող է խան-
ձել զիս. Չեմ կրնար նոյնպէս ի լուր հրավառ
խօսքերու, որոնք կը հնչեն Եղիշէի կուրծ-
քէն, իյնալ անոր զիրկը, որ կարող է վտան-
գել առողջ դատողութիւնն: Քննադատելն
բանաստեղծել չէ. Եթէ բանաստեղծը զգա-
ծումի և երեւակայութեան թեւերով կը
ձգտի կը վերանայ դէպի Եթերներ, օդը ծե-
ծելու և ծծելու, քննադատը կը փնտոէ իր
ոտքերուն տակ հաստատուն հող և կը յա-
ռաջանայ ամուր քայլերով դէպի ճշմարտու-
թիւն:

2. ՄԵՐ ԿՐԱԿԱՐԾԱՐԾ

Ամենամեջ մասեանը, որ կայ հայ մասեանազբութեան մէջ, որ չի կրնար դիմանեալ լուրջ քննազդատութեան, այդ Եղիշէի «Վասն վարդանայ և Հայոց պատերազմի» գրութիւնն է իւր ներկայ իմբարձրութեան մէջ։ Եւ եթէ սակայն մինչև այսօր չպատասխան մասեանը իւր զերշնական ուսումնասիրութիւնը, պատճառը կանխակալ կարծիքն էր, որուն յառած մնացին ամէն անոնք, որոնք փորձեցին մերձենալ այս աշխատառութեան։ Վերնազիրը թովեց անոնց միտքը, բովանդակութեան արտաքին երեւյթը կաշկանդեց անոնց ուշադրութիւնը, Հերուն և Հերոսամարտին միջամբայրը ազդեցին անոնց զգացումներուն զրայ։ Եւ այսպէս բառերը կորուցուցին իրենց իմաստը, պատկերները՝ Կանեակութիւնը և զէպէրն՝ իրականութիւնը, անոնք չչափուեցան, չկշռուեցան, չտարրալուեցան արեւի լուսին առկ, առողջ զատուզութեանը։

Որովէ՛ զի նոյն սխալ հանեսազարհով չընթանայ այս ուսումնասիրութիւնն աղ, պիտի կանխեմ պեղել կանխակալ կարծեաց Հիմը՝ աւանդութիւնը, ցոյց տաղու համար թէ ո՛րքան անհաստատ է այն, Հետեւարար նաև խարխում անոր զրայ բարձրացած չէնքը։ Տայց պիտառակերու առելէն պիտի զան երեւան բնկորներ, որոնց զրայ՝ հակառակ դարերու զործած սովականիչ ազդեցութեան

պիտի նշմարուին հին աւանդութեան հետքերը, որոնց կարելի է դարձնել ուշադրութիւն :

Կարեւոր է աւանդութեանց կից առնել նկատի նաև անոնց ըմբռնումը նոր և նորագոյն զարերուն մէջ. և տալ առընթեր շարքը այն կասկածներուն, որոնք ծայր առած են այդ ըմբռնումներու դէմ :

Նախորդ չըջանի քննութիւններու վրայ նետուած այս ընդհանուր ակնարկին պիտի յաջորդէ Եղիշէի մատենին վերլուծումը նոր տեսութեամբ : Պիտի զանազանեմ հոն կրկին տարբեր, հին և նոր խմբագրութիւններ. առաջինը պիտի ներկայանայ իրրեւ «Պատմութիւն Հայոց պատերազմին», այս ինքն նկարագրութիւնը 532—580 տարիներու դիակուածներու և Դունոյ 572ի սպատամբռութեան իրրեւ կրօնական պատերազմ. իսկ երկրորդ խմբագրութիւնը պիտի ձաղուի իրրեւ խարդախութիւն սռարջնոյն, այս ինքն 572ի «Հայոց պատերազմի» պատմութիւնը վերածուած 451ի Վարդանանց պատերազմի պատմութեան հետեւղութեամբ Պագար Փարզեցւոյ Բ. Դրուագին : Վերլուծումիս արդիւնքը պիտի ըլլաց յայտնութիւնը Եղիշէի զաղանեաց : Եղիշէ Բ. Վարդանը պիտի տուժէ հոն իւր դափնին, բայց դափնեպատկ պիտի պարծի իւր փառքին մէջ Եղիշէ Ա. Վարդանը :

Խօսինք նմանութեամբ . Պատմաբան մը

զրի կ'առնէ ականատեսի թարմ տպաւորութեան տակ 1914—1918 տարիներու գերման-Փրանսական պատերազմի պատմութիւնը։ Յիսնեակ եւ աւելի տարիներ յետոյ ուրիշ մը կը փորձէ զայն վերածել 70ական թուականի գերման-Փրանսական պատերազմի պատմութեան՝ հիմնուած ժամանակակից ազրիւրի մը վրայ. դէպքերն կը պահուին անփոփոխ, բայց կը չը ջուին գերակատարներու անունները, եւ զրչի արագ շարժումով մանր յազաւումներ եւ յաւելուածներ ներմուծուելով կը հանուի հրապարակ կեղծանուն պատմազրութիւն մը «ականատեսի» նկարագրութեամբ։ Անշուշտ միամիտ ընթերցողը պիտի զտնէ հոն 70ական շրջանի գերման հերոսներու պատմութիւնը եւ ովիտի սքանչանայ. բայց յատակազիծը 1914—1918 տարիներու պարագաները կը ներկայացնէ, աշխարհահայեացքը՝ քաններորդ դարու դատողութիւնը։

«Եղիչէ վարդապետի» անձն եւ ժամանակը ուրոյն բաժնի մէջ պիտի առնուին քննութեան, ուր ցոյց պիտի տանք թէ եղած է ստուգիւ է. դարու ստացին քառորդին թարոր լեռան վրայ եւ Արևայի բարձունքը համանուն հայ վարդապետ մը՝ հետամուտ միանձնական կեանքի։ Այս տեղ պիտի առնուին նկատի յանուն Եղիչի դրութիւնները, մեկնողական եւ ճառական, որոնք հասած են մեզի հնութենէն։

Շատ պիտի երկարի ուսումնասիրութիւնս. եւ վախնամք թէ ժամանակի տեսողութիւնը պիտի փորձէ ընթերցողներուն համբերութիւնը : Երկվեցեակ դարերու ըմբռնումներու գէմ է պատերազմը, հարկ է սպառել շատ ուսպմամթերք :

Յ. ԵՎԼԻՇԵ ԵԽ ԱԽԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԻՐ ՄԱՍԻՆ

Վարդան Մամիկոնեանի, Հայոց սպարապետի ընդվումը Պարսից գէմ հայ Եկեղեցւոյ աղատազրութեան համար, զործեց անմոռաց տողաւորութիւն հայ ժողովրդեան վրայ, որ պատուեց իւր հերոսը «Կառմիր Վարդան» անուանակոչութեամբ : Վարդանի անձնաւորութիւնը վերածուեցաւ այնուհետեւ հայ մատենազրութեան մէջ դադավարի մարմնացումի : Պատմագիրներն անմահացուցին հայ հերոսը. իսկ Հայոց Եկեղեցին զարձուց զայն յարդանքի առարկայ իւր խորաններու վրայ :

Հերոսամարտին պատմութիւնը, որ կ'առպէք ժամանակակիցներու յիշողութեան մէջ, դարուն վերջերը զրի առնուեցաւ. Դադար Փարագեցին էր, Մամիկոնեան տան մտերիմն եւ բարեկամը, որ տուաւ մեզի առաջին անգամք դէպքերու պատճառաբնորի նկարազրութիւնը ականատեսներու բերնէ՝ սքանչելի կարգաբանութեամբ եւ տաք սրբառք : Եոյնը յետոյ Եղիշէի անուան տակ ներկայացուեցաւ իրբեւ մարտիրոսազրութիւն

Հայ ժողովրդեան : Եկող ժամանակները ոյս
ներշնչման տակ հիւսեցին Հերոսին զովքք
շարականներով , գանձերով և ռազերով :

Յարդանքի այս սաստկութիւնն եւ ջեր-
մութիւնը բարձրագոյն աստիճանի վրայ
երեւան կու զան Եղիշէր Պատմութեան մէջ ,
որ կրակու նկարագրութեամբ եւ անհուն
ողեւորութեամբ կը կախարդէ ընթերցող-
ներուն ուշն ու զուրուշը : Եղիշէր Պատմու-
թիւնը նկատուեցաւ այնուհետեւ «Արդա-
նագիրք» եւ կարդացուեցաւ առանին եւ հրա-
պարակաւ . իսկ Դ. Փարագեցւոյ Դրուագը
մատնուեցաւ մոռացութեան :

Հնութիւնը կարդաց միայն Եղիշէր մա-
տեանը եւ հիացաւ հեղինակին ճարտարու-
թեան վրայ . բայց չհետաքրքրուեցաւ անոր
անձովն եւ կենսագրութեամբը : Եղիշէր
կեանքի մասին առաջին ձայները կը լսուին
Ժ. դարէն . իսկ յաջորդ ժամանակները կը
պատմեն արդէն շատ բան : Բայց հեռաւո-
րութեան մէջ ձայներու խուլ արձագանգն
միայն կը լսուի . եւ դժուար է զանազանել
հնչման նրբութիւնը : Սակայն եւ այնպէս
հետաքրքրական է միշտ նշանագրել ստա-
ցուած արդիւնքն ուլ ճշգութեամբ , համո-
զուելու համար թէ ինչպէս ժամանակի մօ-
տաւորութիւնն եւ հեռաւորութիւնը կը
ստեղծէն ձայներու ելեւէջներ , եղանակաւո-
րումներ :

Եղիշէր իւր անձին եւ ժամանակին մա-

սին : — Եղիշէի մատեանը խորագիր կը կրէ . «Եղիշէ վարդապետի վասն Վարդանայ և Հոյոց պատերազմին , Դաւթի երիցու Մամիկոնի հայցեալ»¹ : Այս տեղ Հեղինակ կը ներկայանայ Եղիշէ , որ վարդապետ է , ուստի պատերանեալ մը Եկեղեցական դասի : Միաբան է այս տիտղոսին գրութեան բովանդակութիւնը , որ գրուած է կրօնական ներշնչմամբ , ոստուածարանական ուսումներու հմտութեամբ : Ուրիշ տեղ իր գրուած քին մէջ չունի Հեղինակը ակնարկութիւն իր անուան և աստիճանի մասին : Յորդորուած է ձեռնարկել իր աշխատութեան Մամիկոնեան Դաւթիթ երիցու հայցմամբ : Բնծայականին մէջ անուանուած է խնդրողը «ով քաջ» ովատուոյ յորջորջմամբ :

Հրամայուած է իրեն «Ճառագրել» «Հայոց պատերազմի» մասին , Համաձայն Բնծայականին . բայց չկայ որ և իցէ ակնարկութիւն «վասն Վարդանայ» և անոր արիական գործերու վրայ խօսելու : Հեղինակը յանձն առած է հրամանը «ոչ ըստ կամաց» (էջ 6) և կը ձեռնարկէ «Ճառագրել ակամայ» (էջ 69) :

Իր յանձնառութիւնը չէ պատմագրել , այլ միայն «Ճառագրել զրագում Հարուածա» , որոնք «Հայոց պատերազմի» հատեւութեամբ հառած են ազգին , և որոնց ինքն ալ եղած

¹ Սբբայ Հօրն մէրոյ Եղիշէի վարդապետի մատենագրութիւնը , Վենետիկ 1859 , էջ 5 :

է ականատես։ Հարաօսրայից ողբովք հառագրեմք զրազում հարուածա, յորում պատահեցաք եւ մեք իսկ ականատեսք լինելով» (6)։ Այլուր խօսելով Յազկերտ Բ. ի քրիստոնէութեան դէմ յարուցած հալածանքներու մասին, կը պատմէ թէ ինչպէս անոնց առաջին ժորժձերն զործագրուեցան Պարսից բանակին մէջ գտնուող քրիստոնեայ զիեռուրեներու զրոյ, ակսեայ «ի Դ. ամէն մինչեւ ի ԺՄ. ոմն իւրոյ տէրութեան», ուստի 441—447 տարիներուն եւ կ'առելցնէ։ «Ոչ ի կարծ ընդոսուցեալ, եւ ոչ ի լուր զարթուցեալ, այլ ես ինձնին անձամք անդէն ի տեղողն պատահեցի եւ տեսի եւ լուսյ զժայն բարբառոյ յանդզնաբար խօսելով։ իրեւ զհողմ սաստիկ, զի բախիցէ զծով մեծ, այնպէս շարժէք եւ տատանիք (Յազկերտ Բ.) զամենայն բազմութիւն զօրաց իւրոց» (էջ 14)։ Այս իմաստավ կը զրէ զարձեայ։ «Թէ պէտ եւ ոչ իցեմք բառական տեղ զամենայն շարիսն, որ անցք անցին անդէն ի կարստանին ընդ զունդն Հայոց, սակայն եւ ոչ լուն կամիմք ծածկելով զիֆիչոս նեղութեանն։ այլ ասացուք փոքր ի շատե, զի ձայնակիցք լիցուք այնոցիկ, որք զառնապէս զմեզ ոզրացին։ զի եւ զու իրեւ լուիցես, ոչ ոտես արտասառս հեղուցուս ի վերոյ ազգին թշուառութեան» (էջ 41)։

Համեմատէ նաև՝ «Եւ բազում այլ եւս յահարժան հարուածա յարչարէին զոր եւ ոչ

ընդ գրով իսկ արժանի համարեցաք արկանին» (էջ 18) :

Այս տեղիքները ցոյց կու տան թէ Եղիշէ ապրած է Յազկերտ Բ. ի օրով (438—458), եղած է «ականատես» այս շրջանի գէպքերուն եւ գրած է իւր Պատմութիւնն իրր 460ին :

Այսպէս, ինչողէս մէր ձեռքն եղած խմբագրութիւնը կը ներկայացնէ Հեղինակն եւ անոր ժամանակն եւ ինչողէս դարերն ըմբռնած են «Հայոց պատերազմը»։ Այս կէտերու քննութեան պիտի անդրադառնամ ես յետոյ։

Զարմանալի է որ մինչեւ Ժ. զար Հայ մատենագրութեան մէջ չի լիշուիր ոչ Եղիշէի անունը եւ ոչ անոր այս պատմական երկը։

Սերիս եւ Նդիշէ։ — Կիւլէսէրեան եւ այլք կը համարին թէ Եղիշէի Պատմութիւնը ծանօթ եղած է Սերիսին։ այս հնիթագրութեան առիթ տուած է Սերիսի Հետեւեալ տեղիքը։ «Արդ զժամանակս թագաւորութեանն չարագործին Յազկերտի։ Եւ եթէ որպէս նաև կամէք զաստուածայինն եղծանել կարդս եւ կամ որպէս քաջ նախարարացն Հայոց եւ նախանձաւորն Աստուծոյ նահապեան Մամիկոնէից տանի՝ կարմիրն կոչեցիալ վարդան . . . կազմեալ զինեցան ի պատերազմ . . . Եթէ որպէս ի վերայ նոցաէին զօրքն պարսիկ սաստիկ բանութեամբ եւ

ԱՎԵԼԻ

կամ որպէս ի դիմի հարեալ զիւրեանց կատարեցին զնահատակութիւն . եւ կամ որպէս ի ձեռք հեթանոսաց ըմբռնեալ սուրբ վկայքն Քրիստոնի՝ կատարեցին զնահատակութիւնն իւրեանց յԱպր շահք մերձ ի Նիւշագուհ քաղաք[ի] , ի անզւովն որ կոչի Թէ արքունի . այն ամենայն ի ձեռն այլոց զրեցաւ . որպէս ցուցանի նոյն իսկ Պատմութիւնն ։

Տայց «ի ձեռն այլոց զրեցաւ» շատ լայն իմաստ ունի . եւ չենք կրեար Հոն անհրաժեշտաբար Աղիշէի Պատմութիւնն մասին ակնարկութիւնն մը տեսնեն . որովհետեւ «որպէս ցուցանի նոյն իսկ Պատմութիւնն կ'ենթագրէ պատմական մէ՛կ աշխատութիւնն , որ ըստ ամենայն հուսանակութեան կը յարարերէ Դ . Փարողեցւոյ Պատմութիւնն ։ Դրուսպը : Այս բացայսյու կը տեսնուի Վեւողեանց հուհատակութեան տեղւոյն յիշատակութենէն . յԱպր շահք , մերձ ի Նիւշագուհ քաղաք , ի տեղւոցն որ կոչի Թէ արքունի : Այլուստ անծանօթ անուն է Թէ արքունի , եւ իւր հայկական հնագամբը վրիպակ մ'ենթագրել կու առաջ հոս : Նուհատակութեան տեղւոյն մանրապատում նկարագրութիւնը տուած է Ղազար . «Ի ԺԶ . ամի թագաւորութեան Յազկերտի , որ որ Իլ . էր ամայն հրոտից՝ պատկեցան սուրբքն վկայքնեան . . . յԱպար աշխարհի , մերձ ի պետքն

։ Պատմութիւն Աերէսոյի եպիսկոպոսի ի Հերակլի . Պետքը բուրգ 1879. էջ 22—23 :

Մողուց, որ անուանեալ կոչի Ռեւան» (էջ 101)։ Եւ զարձեալ «Երթային այն օր ի գեօդ մի, որում անուն էր Ռեւան, հեռի ի Նիւշապհոյ որպէս Հրասախօք վեցիւք եւ թէ աւելի եւս... եւ յառաւօտեան պահուն... պնացին ի գեղջէն լոելեայն. եւ առեալ զսուրբսն դահճացն՝ պնացին զբովանդակ մնացեալ մասն ի գիշերոյն ընդ անկոփ անապատն հեռի ի գեղջէն որպէս պարսիկ Հրասախօտ միով եւ թէ աւելագոյն. եւ ընդ ծագել առաւօտուն հասանէին ի տեղի մի քարուտ, յառապարաձոր աւազուտ, ի տեղի որ ոչ հասանէր արօտական եւ ոչ բնաւ անցանէր ընդ նա ուզեւոր, վասն ոչ զամանելոյ երբեք ի նմաւ ճանապարհ» (էջ 96—97)։ Ճշգիւ Նիւշապուհէն մէկ օր = 6 վարսախ հեռու կը գտնուէր Ռեւանի բատ արար աշխարհագիրներու³. Եւ որովհետեւ բուն նահատակութեան տեղը անանուն էր բատ Փարսկեցւոյ՝ կարելի է կարծել թէ Թէլլիքնի-Նիր աղաւաղութիւնն⁴ է Փարսկեցւոյ յիշած

³ Հճճար. A. Sprenger, Post- und Reiserouten des Orients, Leipzig 1864, էջ 13 և յլ., W. Tomaszek, Zur historischen Topographie von Persien. II. Die Wege durch die persische Wüste. Wiener Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaften, Bd. 102 (1884), էջ 636: Հճճար. և Marquart, Eranšahr, էջ 74: Ռեւանդ Ապար աշխարհի լեռնային գաւառակի մը (ոստակ). գլխաւոր կենցրանն էր։

⁴ Այս ուղղաղբութեան ուշագիր ըրաւ զիս Մեծ. Հ. Տոմաշեկ։

ԱԵԽԱԼՆ (Դ) զիւղի, ձարգած ՄԻՋԻՆ ՄԷԿՐԱ-
ՄԵԱՆԻ գրչութեան վրբութեկ ընթերցումէն :

Առանց միւս զնելու այս կէտքն Սերբոսի
ձեռքը երրորդ աղքիւր մը կ'ենթագրէ և.
Ազանց, նկատելով որ Վարդան Մամիկո-
նեանի «Պարմիր» յորջորջանեղը ծանօթ չէ ոչ
Փարուղեցոյ և ոչ Եղիշէի : «Սերբոսի խօսքը
«զրեցաւ յայլոց» չ'ակնարկեր մէկէ աւելի
մատենազիրներ, որոնց թուին մէջ հնարա-
ւոր ըլլար իմանալ Եղիշէն և Պարմարը, այլ
պարզապէս կ'իմացնէ թէ անձանօթ էր Հե-
ղինակը, կամ որովհեաւ (Սերբոս) չէր զի-
տուր և կամ որովհեաւ չէր ուզեր յիշել
զայն յանուանէ : Պէտք է ևնթագրիլ թէ
զայութիւն ունեցած է յատուկ հին զրոյց
մը՝ Պատմութիւն Կարմիր Վարդանոյ ա-
նուանքը, որն եւ հիմ կտուեց Պարմարի և
Եղիշէի պործերունը⁵ : Չենք կրնար համա-
կարծիք ըլլար Ազանցին . Պատմ Փարուղեցի
անկեղծօրէն կը խօսովանէ թէ իր անզեկու-
թիւնները կը բղխեն անզիք աղքիւրներէ՝
ականառառաներու վկայութենէ :

Յովհաննէս Դրախտանակերոցի և Եղի-
շէ : — Ժ. զարու սկիզբը գտնուած է Եղի-
շէի Պատմութիւնը Յովհաննէս Դրախտանա-
կերոցւոյ ձեռքը . պատմազիր կաթոզիկուր
թէ և չի յիշեր յանուանէ իւր աղքիւրը,
բայց իր սիրէ խօսիլ անուր տառ թիւններով :

⁵ Н. Адонцъ, Марафонъ Васакъ, էջ 0130.

Արդէն Մկրտիչ էմին ուշագիր և զած էր այս կէտին Դրասխանակերոցույ Պատմութեան իւր հրատարակութեան ծանօթութիւններու մէջ (Էջ 227/8; 256, առ Թիֆլիսի)։ «Առ Եղիշէի տեսանեմք զբանս զայս որպէս և զինի եղեալոն։ Յովհաննէս Կաթողիկոս զուն զործէ նկարագրել աստանօր զողբալի վիճակ տիկնաց Հայոց ի կապանս եղելոց, որպէս առնէր զայն երրեմն հրաշալին Եղիշէ։ Բանաքաղութիւնները և զած են ի. յեղանակէն և Տիկնայք փափկասունք հաստուածէն։

Թովմաս Արծրունի եւ Եղիշէ։ — Առաջին անգամ Թովմաս Արծրունին (Ժ. դարսու Բ. կէսին) կը ներկայացնէ Վարդանանց պատմագիրը յանուանէ. Թովմաս զիտէ. «Պատմութիւնք սրբոց Վարդանանց, զորս գրեաց Երաննելի քահանայն Եղիշէ» (Էջ 27)։ Ուրիշ տեղ կը պատմէ Արծրունին, թէ Բարձումայ ասորի, Նեստորականներու գլուխը, Պերոզի (459—484) հրամանաւ. «Եկն եհաս յԱրգնարզիւն եւ յաշխարհն Մոկաց, զի անգ զնեստորական աղանդոցն սերմանիցէ սերմանս։ Եւ սրբոց վարդապետին մէր Եղիշէի, որ յայնմ ժամանակի ի Մոկաց բնակէր աշխարհին, եկեալ առ նա Բարձումայ, խնդրեալ զպատմողական զիրսն Հայոց, զոր գրեալ էր հրամանաւ սրբոյն Վարդանայ. Եւ նորա կատարեալ զիրն զրելին։ Ապա Մերշապուհ, Արծրունեաց

իշխանը, նկատելով որ Բարձումայ Նեստորական քարողիչ մըն է, կը հրաժայէ մեղմով հեռանալ իւր սահմաններէն : «Եռուս (Բարձումայի) զշարեալ ընդ հասանել պատգամին՝ առ զայրուցու բարկութեան քինահանութիւնն վրէժինութեան արարեալ՝ իրաց եւան ի զրոցն պատմութենէ՝ որ ինչ վասն տանն Արծրունեաց էր զործոց հանգամանք. եւ որ ինչ օրինակ մարտիրոսութեան Վահանայ Արծրունեոյ : — Իսկ վարդապետն Եղիշէ էր ի ժամանակին յայնմիկ բնակեալ ի պատառին Խշոռունեաց ի ծովեղերին, յորում տեղւոջ եւ հանգեաւ իսկ ի Քրիստոս սուրբն Աստուծոյ Եղիշայ : — Իսկ ի դառնալ զրոցն ի յաշխարհն Մոկաց՝ ոչ ինչ ումեք փոյթ վասն այն լինելով, կարծել վարդապետին զայս այսպէս կանոննեալ. զոր ցուցանեմ յայլում տեղւոջ, եւ զոր ինչ արար արքայն Պարսից ընդ տունն Արծրունեաց ի սաղբելոյ Բարձումայի ամբարչտի»⁶:

⁶ Թովմ. Արծր., էջ 81 (ազ. Պետքրութեզի): — Հետաքրքրական է լսել, թէ ինչպէս մեկնած է այս հատուածը Հ. Մ. Զամշեան (Բ. 154—155).

«Եկն (Բարձումայ) ի Հայո յաշխարհն Մոկաց հրաժանաւ. Պերոզի, զի եւ անո սերժանեացէ զշարապանդ իւր: Եւ զի տակաւին կենդանի էր սուրբն Եղիշէ վարդապետ, եւ ճզնէր յայնմ աշխարհի, լուսեալ զհամբաւ. սրբութեան նորա՝ զնաց առ նո կեղծաւորութեամբ. եւ տեսեալ առ նմա զզիրս պատմութեանն՝ զոր արարեալ էր երանելոյն, խնդրեաց եւ էաւ զայն ի նմանէ՝ գաղափարել անտի զայլ օրինակ. եւ սուրբն երաշխաւորութիւնը առեալ՝ ևս նմա: . . . (Եկրշազուհ Արծրունի յղէ առ նա սովորնալիս մահու՝ մեկնել յաշխարհէ անտի . . .) Բնդ այս

Թանկադին են այս տեղեկութիւնները, ուսկից կը տեսնուի թէ Թովմայ իւր օրինակին մէջ տեսած է խորազդիր՝ «Պատմութիւնք սրբոց Վարդանանց», զորս դրեաց երանելիք քահանայն Եղիշէ, հրամանաւ սրբոյն Վարդանայ», ուստի անձանօթ էին իրեն տակաւին այժմեան օրինակներու «Դաւթի երիցու Մամիկոնի Հայցեալ» բառերը։ Կարեւոր է նաև Բարձումայի զրոյցը, որ կը կրծառէ Եղիշէի Պատմութիւնը։ Այս կէտերուն պիտի անզրադառնանք մենք յետոյ։ Թովմաս կ'ենթադրէ զԵղիշէ Պերողի օրով. եւ բնակավայրը կը նշանակէ Մոկաց եւ Ռշտունեաց աշխարհներու մէջ. ուր եւ տեղի կ'ունենայ «Եղիշէ քահանայի կամ վարդառնետի» մահը։

Ստ. Ասողիկ եւ Խղիշէ։ — Ժամանակով մերձաւոր է Թովմայի Մաեփանոս Ասողիկ. սա թուելով իր ձեռքի տակ Եղած պատմական աղբիւրները՝ ընդ մէջ Մ. Խորենացւոյ եւ Դ. Փարպեցւոյ⁷ կը դասաւորէ «Եղիշէ

սպառնալիս յանհարինս զայրացեալ Բարձումայի՝ զառնացաւ յօյժ ի վերայ տանն Յերաւնեաց. եւ առ վրէժու առնըլոյ ի նոցանէ՝ ի բաց եհան ի Պատմութիւնէ Եղիշէի ինչ ինչ, որ Հայէր ի գովութիւն եւ ի պարծանս Արծրունեաց. եւ թողեալ զզիրքն առ ումենք՝ խոյս ետ յաշխարհէն Հայոց։ . . . Բակ Պատմագիրքն Եղիշէի յետ մահու երանելոյն զերսաբն զարձուցաւ յաշխարհն Մոկաց. եւ որք ընթերցանն զայն, ահսնալ թէ բարձեալ են տողք ինչ բանից ի զրոց անաի, Համարեցան թէ յերանելոյն իցէ ուղղագիրեալ այնպէս։ — Հմմատ. առ այս՝ Եղիշէ Վ. Դուրեկան, Եղիշէ-Բարձումա։ Եթ կ բար գունդ առ 1888, էջ 14—26։

⁷ Այսոք նաև Մամուչէ Անեցի (էջ 3). «Եւ.

վարդապետ որ վասն Վարդանանց և սուրբ քահանայիցն չարչարանաց և կառարմանց (Էջ 7) . և այլուր յիշելով Վարդանի սպառամութիւնը կը կցէ . «Որպէս ուսուցանէ Պատմութիւնն Եղիշէի վարդապետի» (Էջ 78) :

Դաւիթ կրօնաւոր և Եղիշէ : — Եղիշէի Պատմութեան ծանօթ հնագոյն օրինակն է Էջմիածնի Ձեռագրատան թ. 1890 , զրչութեամբ Դաւիթ կրօնաւորի , յամէ 1172 : Յիշատակարանին մէջ կը զրէ զրիչը հետեւեալ զրուատական տողերը ուստմազրի մասին , որոնք ուշազրաւ են . «Գրեցաւ զիրքս այս Եղիշէի պատմազրի և ընտիր վարդապետի , որ և տեղեակ և հմուտ էր ամենայն պատերազմաց Վարդանանց , և նեղութեանց որ անցին ընդ աշխարհն Հայոց . որ և այլ զիրս ստացեալ կանոնականս զգուշաւորս որբոյ եկեղեցւոց . և առաւելեայի վարս արդարութեան՝ հանոյ լինէր Առտուծոյ և մարդկան . և յետ այսր , վարս կրաւնաւորութեան յանձն առնոյր , և զիրստամբերութիւն ճգնաւթեան , ովահաւք և ազաւթիւք հանգիստանայր . և որպէս յալեաց ծովու ի նաւահանգիստ փութացեալ յանապատ , ի բաց լքեալ զերկրաւորս՝ զհետ երթայր զերկնաւորին . և զամենայն առաքինութիւն յանձին կառարելով , զամայութիւն

ապա Մովսէս Խորենացի հաւաստապատումն և զինի Եղիշէ և Ղազարիկը (Հմամ . և Էջ 71) :

սիրելով . Եւ խոսաբուռս կենաւք անցուցանելով զատաւրեա կենցաղս , սուրբս այս Եղիշէ իրրեւ զանմարժինս իւ մարտինի կեցեալ . եւ զգիւացն մարտս վանեալ . եւ յանապատի ուրեմն յայրի վարժանեալ , բարի խոսառ վանութեամբ ի Քրիստոս Յիսուս ի տէր մեր . ամէն» :

Դաւիթ կրօնաւոր թէեւ դիտէ Եղիշէի միանձնութեան անձնատուր կեանքը , բայց չէ լսած տակաւին անոր ճգնարանի տեղը Մոկաց լեռերու վրայ , ինչպէս քիչ յետոյ Յայսմաւուրքի մէջ կը սկսի պատմուիլ :

Յայսմաւուրք եւ Եղիշէ : — Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի թ . 7 Յայսմաւուրքն , որ կը ներկայացնէ Տէր Իսրայէլի խմբագրութիւնը , այսպէս կը պատմէ Եղիշէի վարքը (թզ . 401ա) .

«Մեհեկի իԱ . եւ Փետրուարի իի . յիշատակ է Եղիշէ վարդապետի եւ ճգնաւորի» :

«Երանելին Եղիշէ էր զինուորեալ վարդանայ Հայոց զօրավարին եւ էր գովրապետ . եւ տեսող լեալ ամենայն անցից որ անցին ընդ զօրս Հայոց ի Յաղկերտէ Պարսից արքայէ : Եւ յետ նահատակութեան զօրացն Հայոց թողեալ զզինուորութիւնն՝ կրօնաւորեցաւ եւ բնակէր խոսակրօն ճգնութեամբ յանապատի՝ պահոց եւ աղօթից պարապետ , խոտարուտ եւ զետնախշտի լեալ յաշխարհին Մոկաց եւ ի Մովեղըն : Եւ անդ զրեաց զՊատմութիւն սրբոց վարդանանցն . եւ

զԴիրս կանոնական եւ զՄեկնութիւն Արարածոցն եւ զԴիրս խաչելութեանն Քրիստոսի եւ այլ գիրս օգտակարս։ Եւ տուաւ նման չնորհք բժշկութեան։ Եւ կացեալ ի բարիոք ճպնութեանն յորով ժամանակա։ Եւ վախճանեցաւ առառանձաւանոյ վարուք յամսեանն Մեհեկի իլլ. եւ Փետրուարի իէ։ Եւ ժողովնալ բազմութիւնք քրիստոնէից եւ թագեցին զնա պատուազ։ Եւ իշխանն Մոկաց զնաց ի գերեզմանն նորս ուխտի աղադաւ՝ զազուատեալ զգլուխ սուրբ վարդապետին եւ առեալ ի գիշերի վախճանական անկատ յաշխարհն իւր։ Եւ մեծասպէս պատուեցաւ սուրբն բնակութիւն սրբոյն. եւ ամենայն որ հաւատուազ երթան ի գերեզմանն նորս, կատարին խնդրուածք նացա եւ բժշկին յիւրաքանչիւր ցաւոց զօրութեամբն Քրիստոսի Առառածոց մերոց։

Յոյսմաւուրքի յետազայ խմբազրութեանց մէջ երթալով ընդարձակուած են այս կենուազրական զծերը. Դրիգոր Ալաթեցոյ խմբազրութիւնն մէ. զարու ակիզրէն ունի. «Առւրբ հայրն մէր եւ երանելի վարդապետն եղիշէ ճպնաւորն էր յաշակերտաց սրբոյն Մեսրոպայ, Հմուտ առառանձային զրոց հին եւ նոր կառակարանաց - այլ եւ տեղեալ սրամքնոցն հանճարոյ միլիխութայական արհեստից. որ եւ զպրամիւն եղեւ սրբոյն վարդանայ սպարազութիւն Հայոց» : . . . (Վիեննայի Միսիթ. Մատ., թ. 10, 220 ար, ԺԶ.

դար) : Այսպէս նաև թ. 701, 374 ու (յամէ 1635), որ կը յաւելու թէ «էր թարզմանիշ յոյժ հմուտ հին և նոր կտակարանաց առառածային գրոց» : Մյաթեցւոյ խմբագրութիւնն զիտէ արդէն թէ նախ «ի գաւառին Մոկաց» ճգնած է եւ հոն «յետ ժամանակաց զտեալ զնա հովուաց ոմանց յայրի միում անկեալ նքողեալ եւ ճնշեալ ի խստակրօն վարուցն եւ համբառեցին զայրն եւ գերանելին : Իսկ սուրբն Եղիշէ խոյս տուեալ անտի եւ եկեալ բնակեցաւ ի գաւառն Խշոռւնեաց, որ եւ անդ վախճանեալ փոխեցաւ ի Քրիստոս : Եւ յետ բազում աւուրց եկեալ զտին անսպական զմարմին սրբոյն որպէս ի քուն եւ զարմացան : Եւ յետոյ ծանեան զնա որ սուրբն Եղիշայ էր . . . Եւ շինեցին յանուն նորա եկեղեցի եւ անդ փոխեցին զնա ի հանգիստ : . . . Իսկ իշխանն Մոկաց եկն յետոյ եւ էստ զգլուխ սրբոյն եւ զաջն եւ տարեալ ընդ յառաջին խուզն սյրբն եւ շինեաց ի վերայ նորա վայելուչ եկեղեցի» (թ. 701) :

Նոյն վարքն աւելի ընդարձակուած ձեւով հրատարակուած է Յայսմաւուրքէ մը Հանուելով Առ Փեր Հայ կական ք, ԺԱ. (Վենետիկ 1854), էջ 39—45 և ասկէ Հայ ապատում, Բ. Տ. § 155 : Այս խմբագրութեան համաձայն «պատմի վասն Երանելոյն Եղիշէի վարդապետի, թէ էր զինուորեալ սրբոյն վարդանաց եւ սպասաւորէր նմառ» : Վարդանանց պատերազմէն ետքը «վարս կրօ-

նաւորութեան յանձն առնոցր . . . Հասանէր
յանապատ . . . որոշէր զինքն ի միաբանա-
կեցաց եղբարց եւ զամայութիւն ստացեալ
օթևանո բնակութեան յանապատս առնէր . .
եւ բնակէր յայրի ուրեմն . . . եւ կոչի այրն
յանուն Եղիշէի Սուրբ այր Եղիշէի . որ եւ
այժմ ամենեցուն յայտնի է» . . . Հովհանները
կը յայտնեն իր թագասոցը եւ կը հռչակեն
իր սոսանմնական կեանքը : Եղիշէ խոյս կու-
տայ այն տեղէն «եւ եկեալ բնակէր ի գաւա-
ռին Թշտունեաց յայրի ուրեմն մօտ ի ծովե-
զերին , որ եւ նու կոչեցաւ Սուրբ Եղիշէի
այր» : «Բազում ժամանակս եկեալ յառաջ-
նումն այրի եւ սակաւ ամս ի միւսումն . յո-
րում վախճան իսկ հասանէր երանելոյն» :
Այրին մօտ կը կառուցուի եկեղեցի եւ սուր-
բին նշխարները կ'ամփոփուին հոն : Մոկաց
իշխանին ցաւ կ'ըլլայ որ Սուրբին մարմինը
Թշտունեաց երկրին մէջ կը հանդչի : Բժը-
կուելու պատրուակով կ'երթայ Սուրբին
հանգստաբանը եւ գաղտնի «Հասեալ զգլուխն
եւ զձեռնն՝ վախճանայ յաշխարհն իւր սն-
կանէր» : Թէպէտ այս պատճառաւ մէծ խոռո-
վութիւն կը ծագի Թշտունեաց եւ Մոկաց
իշխաններու մէջ , բայց չուառվ կը կնքուի
հաշտութիւնը :

Կիրակոս Գանձակեցի եւ ուրիշներ ԺԳ .
զարէ սկսեալ կը ներկայացնեն զԵղիշէ Սա-
հակի եւ Մեսրոպի աշակերտներու թուին
մէջ (Կիր . Գանձակեցի , էջ 3 , 16 և 17 .

Վարդան, էջ 51, Պատմութիւն վասն Ա. Սահակայց Հայրապետին եւ Մեսրովայ վարդապետին, Առ վեր բ.ք., Բ. էջ 14. «Եղովուէս Խորենացի... Մամրէ, Դաւիթ Անյազմ եւ Եղիշէ, Յովսէփ, Եղիակ... որք ընդ նոսա զնացին յԱղեքանդրիա... ի Բիւզանդիան, յԱթէնաց եւն» :

Ամփոփելով աւանդութեանս տուեալ-ները կը տեսնենք. Եղիշէ ականատես է Յաղկերտ Բ.ի հանած հալածանքներուն. ականատես Վարդանանց կոռուն: Քահանայ կամ վարդապետ է: Դրած է ի հրամանէ Մամբկոնեան Դաւիթ երիցու կամ ըստ Թովմայի՝ հրամանաւ. Ա. Վարդանի Վարդանանց պատերազմի պատմութիւնը: Պերոզի օրով կը գտնուէր Մոկաց աշխարհը, ուր տեսակցութիւն ունեցած է Բարձումայի հետ՝ ըստ Թովմայի եւ հոն վախճանած է: Դաւիթ կրօնաւոր 1172ին կը ճանչնար զինքը «տեղեակ» եւ հմուտ ամենայն պատերազմաց Վարդանանց» եւ սրբակեաց ճղնուոր: ԺԲ. դարու Ճառընարի մը մէջ կը ներկայանայ «քահանայ, ճղնաւոր կրօնաւոր եւ միայնակեաց». ԺԳ. դարուն «սպասաւոր եւ զպբապետ» Վարդանի. ճղնաւոր Մոկաց եւ Թշուունեաց աշխարհին մէջ: Նոյնացուած է ճառապիր Եղիշէի հետ: ԺԳ.—ԺԵ. դարերուն դասուած է Սահակի եւ Մեսրովի աշակերտներու թուին մէջ, եւ ուսման համար ուղեւորած Աղեքանդրիա, Բիւզանդիան

և այլուր : Գեղեցիկ օրինակ մը թէ Հիները ի՞նչ—
ովէս կը յարինէին կենսազբութիւն :

4. ԵՂԻՇԵՆ ԺԸ. — Ե. ԴԱՄԵՐՈՒ ԸՄԲՈՒՄԱՄՐ

*Կազմուած էր արդէն Եղիշէի կենսա—
զբութիւնը նախորդ զարերուն, առելի ճոխ
եւ բովանորմակալից քան ուրիշ որ եւ է մա—
տենազբի մը : Պէտք չզգաց նոր զարը կաս—
կածիլ աւանդութեան տուեալիքու վրայ .
բայց աւեաւ կարեւոր լրացնել զանոնք նոր
ժանրամասնութիւններով եւ յայտնութիւն—
նեցով :*

Հ. Մ. Զ ա մ չ ե ա ն¹ սնողբազարձած է
որ Եղիշէ ոչ միայն զպրազես է Վարդա—
նայ, այլ եւ ազգական . «Եղիշէ վարդազես՝
աշակերտակից է Խորենացւոյն», եւ ազգական
եւ ատենապետ սրբոյն Վարդանայ ի Ե. զա—
րու» (Ա. 13) . Եւ «թուի թէ սա ինքն է Եղի—
շա հոգիակազուն Ամասունեաց . որ զաւու ի
ժողովն Արտաշատու» (Ա. 537) . այս ժողո—
վին մէջ «ընդ նմառ» զանուած է նաև Դատիթ
երէց, այն, որուն խնդրանոք զրեց զգեղ—
ցիկ սնուի եւ արտեստիւ իրրեւ ականատես
զաւերութիւն աշխարհին Հայոց» ցամին 463
(Ա. 13) : Իսկ յիւս զրդովման աշխարհին
Հայոց զամայութիւն խնդրեալ . . . կայր
խոսուանքական յանձնահօթ վայրու աշխարհին

¹ Պատմութիւն Հայոց, Ա. Վեհետիկ 1784, էջ 13,
537—538 :

Մոկաց» եւն (Ա. 537) : Այսպէս նաև Հ. Մ. Աւդեր է առն² . «Ասի լինել զպրապետ սրբոյն Վարդանայ Հայոց սպարապետի . Եւ որպէս կարծի՛ մերձաւոր իսկ նորա ըստ մարմնոյ ի տանի Մամիկոնեանց» : «Հաւանական իսկ է թէ եւ նա ինքն սուրբն Եղիշէ է այն , զոր ի նմին ժողովի (Արտաշատու) յիշատակէ ինքնին Երանելին ընդ անուամբս Եղիշա եպիսկոպոս Ամատունեաց . . . Զեպիսկոպոսական աստեհան սրբոյն Եղիշէի յայտ առնեն եւ կանոնագրութիւնք նորա խրատականք , որք գտանին ի կանոնագիրս»³ : Բառ Գեր . Սուքիսս Սոմալեանի⁴ ծնած է Եղիշէ Ե . զարու սկիզբը , գաստիարակութիւնն առած է առ ոսս Սուհակայ եւ Մեսրոպի . ապա հզած զպրապետ Վարդանի , Եւ վախճանած 480ի մօտերը : Թէպէտ «ոմանք կ'ուղինքը Ամատունեաց եպիսկոպոս համարիլ» , բայց եւ այնպէս կ'ընդունի թէ ներկայ էր 449ի Արտաշատի ժողովին :

Չառչեանի եւ Աւգերեանի ենթագրութիւնները գտած են արդէն ստուգութիւն . 1823ին ի կ . Պոլիս Եղիշէի Վարդանանց պատմութեան հրատարակիչը կը դրոշմէր ճարկատին վրայ . «Արարեալ սրբոյն Եղիշայի

² Լիտկատար Վարք եւ վկացարանութիւնը սրբոց . Ե . (Վենետիկ 1812) , էջ 310—312 :

³ Նոյն մաքերը ան նաև Նոր բառգիրք Հայկական լեզուի . Ա . (1836) , Նախերդանք , էջ 11 :

⁴ Quadro della storia letteraria di Armenia, Venezia 1829 , էջ 31 :

զերահոչակ վարդապետի և արքեսկիզեպուսի Ամառումնեաց և աշակեբարի երանելիքի թարգմանչացն մերոց Մահակաց և Մեսրոպաց :

Եւ որովհետեւ Եղիշէ «ազգականն» էր Վարդանաց, զիւրին էր գուշակել նաև անոր ծննդամայրը. «Եղիշէ հաւանօրէն Տարօնացի էր, եւ այդ զաւախին նոյն ժամանակին պանծալի եւ զերազոյն անձին Վարդանայ Մամիկոննենի՝ ծանօթ, մտերիմ, սպասուոր եւ Խալքապետ, ինչպէս կոչեն զնոս։ Անսարսակցոյն է Վարդանաց Դպրապետ ըլլային, այս ինքն քարտուղար... միանզամայն եւ նիւու զինուորութեան, թէ ոչ եւ զօրական. վասն զի կրնար և իրեւ դրան երեց մի եղած ըլլայ այն մեծ սպարապետին, որոյ զէնքի ժոհանն՝ զբանի չարժեց ձեռքը, իրեն նման՝ կրկին կրակով զառելով զհողին (Հայրենեաց և երկեցից)»⁵ :

Այս ըմբռնումով առ կողեւորուի Նահապետը երգելու Աւարայրի Պյուտոյին ձայնովը⁶.

Եղիշէն՝ մեզու շրբմունք, որբանի սէր,
Ար ընդ Վարդանաց հոգւով էր կապուեր,
Մինչ հասակալից առ Մահակ նատէր,
Եւ զայդ որդեսպէս ի որբոցն զրդուէր : . . .

⁵ Հ. Գ. Ալիշան, Հայոցագառամք, Ա. § 20:

⁶ Հ. Գ. Ալիշան, Նուազք, Գ. Հայրունի (Վեհանիկ 1858), էջ 272—273:

Երբ ըզբաղութեան բացամծ առաջասահ
Վարդան յաղթութեամբ նաւէր ի ճակատ . .
Նաւակն Եղիշեայ ի Բիւզանդ յԱթէնս
Եւ յԱզեքսանզրեայ ուզգէր Հեղաթեւս ,
Բանաւոր ծաղկանց մէջ շրբջէր թեթեւս ,
Ի միտք առնոյր մեղք իմաստից պէսոլէս :

Երբ դարձու յուսմանցն ու աևսու զԱմր-
դան ,

Զիւր թողած կորիւնն հիմ՝ յառիւծ նըման ,
Ընծայեց ըզմեղըն ի քաջին բնըրան ,
Դրան երէց եղաւ աւանըն Մամզունեան :

Անրաժ ի քաջին շրբջէր Եղիշէ ,
Ի դաշտս այլ երթոյց՝ ուր զէնք հրաւիրէ ,
Ի վրանին կարդայր ըզջէր ի յերկնէ՝
Որ ըզսիրելին յաղթող դարձընէ : . . .

Բնականարար աւանդութեան այս չա-
փուած քննուած կենսագրական գծերը ովիտի
գտնէին տեղ նաև գառագրքերու մէջ , ծա-
նօթացնելու համար մաստաղ սերնդեան Մով-
սէս Խորենացիին «ոչ ոպակաս հոչակուած եւ
այլ աւելի կարդացուած» Եղիշէն , «իր գե-
ղեցիկ եւ հաճոյական վարդանանց Պատմու-
թեանն համար , որ թերեւս եւ ամենէն
տիտորժելի՝ միանդամայն եւ վայելուշ
զրուածն է մեր նախնեաց մատենագրութեան
մէջ , Եւ նոյն իսկ այն համբաւեալ Ե . դա-
րանք» ⁷ :

⁷ Հայոցատուած , Ա. , § 20:

Եւ Հ. Գ. Զ (արքանալեան) ⁸ անխոռով
կը զրէր «բարձրագոյն զպրոցաց» աշակերտ-
ներու համար. «Կրտսերագոյն թարգման-
չաց՝ կամ երկրորդ աշակերտաց դասէն էր
Եղիշէ, որբոյն Վարդանայ ատենադպիրն,
և ինչպէս հաւանական կ'երեւնայ, նաեւ ա-
նոր մերձաւորն ազգականութեամբ» ⁹: «Յո-
մանց կարծուի թէ եպիսկոպոսութեան աս-
տիճաննեն ալ բարձրացած է, եւ թէ յԱրտա-
շատ գումարուած եպիսկոպոսաց ցուցակին
մէջ նշանակուած համանուն Ամառունեաց
Եպիսկոպոսն՝ ինքն ըլլայ, ուրիշ միարանա-
կից պաշտօնակցաց հետ աւելցնելով նաեւ
իր ստորագրութիւնը յաշխարհին Պարսից՝
ուր կը գտնուէր նոյն տանն» (Էջ 335).
ուստի զիտէ թէ Արտաշատի 449ի ժողովին
թուղթը ուզարկուած է Պարսկաստան գրա-
նուող Եղիշէ Եպիսկոպոսին, որպէս զի զնէ
թղթին տակ իւր ստորագրութիւնը:

Նոյն շաւզով կ'ընթանայ նաեւ Միքայէլ
Փորթուղար վիշտայ Եղիշէի նուիրած իւր
Քննադատութեանց մէջ ¹⁰. առանց վոքքը

⁸ Հայկական Հին դպրութեան պատմութիւն-
ք., առլ., Վենետիկ 1897, էջ 334—349:

⁹ Հեղինակն աչքի առաջ ունեցած է Աւգերեանի
պարպէս կարծինք, որ հոռ նաեւ «Հաւանական» երե-
ցած է:

¹⁰ Եղիշէի Վարդապետի վասն Վարդանայ և
քննադատութիւնը Միքայէլ վիշտայի Փորթուղար. Վե-
նետիկ 1903, էջ 71—78: Հմմտ. նաեւ Միքայէլ Փոր-
թուղար վիշտայ, Եղիշէի պատմութեան շարադրու-
թեան թուականը. Բար գ մ ա զ է պ, 1898, էջ 6—10:

իսկ կատկած արթնցնելու իւր մաքի մէջ կը յանձնէ իւր նաւը աւանդութեան ջուրին. Եղիշէ «պատահելութեան ատենը՝ Մեսրոպաց և Սահակայ պատրաստած վարժարանց մէջ ուսեր էր հայերէնի զպրութեանց հետ՝ զյունական, զատրի և զպարսիկ լեզու»: Ապա կ'ուզարկուի Եղիշէ կրտսեր աշակերտաց հետ (434ին) յԱղեքսանդրիառ զպի հարաւ իշխալով՝ հասաւ նուի յԵղեսիս. անորի զնոց ի Պաղեստին: Շատ տեղեր այցելց ու քննեց անշուշտ. բայց իւր զրուածոցը մէջ — այն ալ նիւթոյն յարմարութեամբ — միայն երկու տպաւորութիւններ մեզ կը պատմէ. Առորի միայնակեցաց վարքը և Թափոր լերին զեզեցիկ նկարագրութիւնը ուր հետիւոտն ելեր էր»: Պաղեստինէնի կ'անցնի Աղեքսանդրիառում — Աթէնք—լ. Պոլիս. 442ին կը վերսպանայ հայրենիք երբ վախճանած էին Սահակ և Մեսրոպ: Վերապարձին կը զինուորի Վարդանին. 449ին կ'ուզեկցի Վարդանին զէպի Տիարոն: «Եղիշէի՝ Վարդանին անրաժան՝ ամենայն իրաց և պատերազմաց մէջ նորու հետ զանուած ըլլալուն բաւական ապացոյց է զրութեանը մէջ ցուցուցած ուազմազիւածնեան հմտութիւնը», ուստի եղած է կամ զինուոր և կամ քարտուղար—վարդապետն Վարդանի: «Բարեքախոտարար Աւարայրի հահատակութեան օրը՝ Եղիշէ պատահմամբ կամ զործով պատերազմին ամենէն վտան-

զաւոր կողմբ չէր դահուելը» (աղբիւր կը նշանակուի Ալիշանի Հոյքունին) : «Հաւանօրէն Մամիկոնեանց դղեկի մէջ ի զիր առաջերջին եղելութեանց պատմութիւնը . այսինքն զառաջին հօֆին յեղանակսն» (458) : Այսժամանակ Եղիշէ 44—49 տարեկանին առելի չէր : Այսուհետեւ կ'առանձնանայ Մոկաց լեռները . ուր կը յօրինէ Բ. յեղանակը իրը 464—470ին : Հաւանօրէն Եղիշէ «470ին ասդին չապրեցաւ» :

Աւելորդ է աւելի երկարել այս ըմբռունումներու շարքը : Բայց չենք ուզեր անտեսել «Եղիշէի մասին հաւանականագոյն պատմութիւնը» Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեանի «աւեսութեամբ»¹¹, ոոր կրնանք հետեւեալ տողերու մէջ ամփոփել . Օրմանեան դժուարութիւն չի տեսներ եթէ «նոյնացնենք պատմագիրը Շահապիվանի ժողովին Եղիշէ երեցին հետ . և յետոյ իրը Ամատունեաց ևպիսկոպոս ներկայ Եղած ըսենք Աշտիշատի (!) ժողովին» : «Եթէ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտաց կետնքին ընդհանուր ձեւը իրը ուզեցոյց առնենք, Եղիշէն այս բազմաթիւ երեցներէն մէկը կ'ըլլայ, որք Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութիւնը կազմեցին և իր բնկերներուն նման Եպիսկոպոսութեան ալ բարձրանալով՝ Արտաշատի ժողովին ներկայ Ամատունեաց Եղիշէ

¹¹ Մ. Արքեոց. Օրմանեան, Ազգագաղաթում, Ակ. Պոլիս 1913), էջ 436—438:

և պիսկոպոսը եղած սինոփի բլլայ : . . . Երբոք
կացութիւնը կը փոխուի Աւարայրի ճա-
կատամարտէն ետքը . . . պարտաւորուած
է Հրապարակէ քաշուիլ եւ ճգնովական
կեանք մը ստանձնել . . . : Այս պարագաները
կ'արդարացնեն եւս թէ ինչո՞ւ Հինէն բո-
լոր թարգմանիչներու մէջէն միմիայն Եղի-
շէն Մհարոսի տօնակից եղած է , իբր Վար-
դանանց վառարանող , իբր Հայուծեալ եւ իբր
ճգնաւոր , որ իւր ընկերներու մէջէն առաջին
խոստովանողն եղու . . . » :

«Այս է մեր տեսութեամբ Եղիշէի մասին
Հաւանականապոյն պատմութիւնը , իսկ մահն
ալ Հարկ կ'ըլլայ դնել Գիւտի տռարֆին տա-
րին 461ին» :

Բարգէն Ծ. Վ. Կիւլէսէրեան¹² , որ մեր-
ձեցաւ առաջին անգամ Եղիշէի անձին եւ
ժամանակին քննադատի անաշառութեամբ ,
թէեւ կը մերժէ Եղիշէի՝ Ամասունիաց Հա-
մանուն Եղիսկոպոսի կամ Շահապիվանի
ժողովականներէն Համանուն զրան երէցի
Հետ նոյնութիւնը , մինչեւ անգամ «Եղիշէ»
կեղծանուն մը կը նկատէ պատմագրին Հա-
մար , պատմիչն անձանօթ անձ (էջ 65) կը
համարի , Եւ Պատմութիւնը զբաւած «Փառ-
ուղիցին զըեթէ անմիջապէս յետոյ 510—
520ին» (էջ 212) , բայց եւ այնողէս կը մնայ
քառած աւանդութեան , երբ Յայլակերպու-

¹² Եղիշէ , քննական ուսումնառուիթիւն , Վ. իշնու-
նա 1909 (զբաւած 1890ին) :

թիւնն Քրիստոսի հասին Հեղինակը կը խռոնէ Միանձանց հառին «ուխտուոր մանկանց» հետ և վերջիններս կը նոյնացնէ «փոքր թարգմանչաց խռոմքին» Հետ, «որ ուսումնասիրութեան կը պարսպի, եւ ինչպէս կը պատճէ Խորենացին, իրենց ուսումնական ուզեւորութեան միջացին Հանդիպեցան Եղեսիւ Պազեստին» : Աւստի «Վարդանանց պատմագիրը», Հեղինակ միանդամոյն Միանձանց Խրատին եւ Թագուր լեռան նկարագրութեան, կը պատկանի Փոքր թարգմանիշներու խռոմքին : «Վարդանանց պատմագիրն իրը ուսումնակից Մովուսի եւ Դաւթի, առանց հետ Բիւզանդիոն էր 451ին. այս ինքն «Վարդանանց Պատերազմը վերջանալէ» շատ յետոյ վերադարձան ի Հայո, Հետեւարար՝ Պատմագիրը ականատես չէ «Վարդանանց գէպքերուն» (էջ 67—68) : Բայց կիւրէսէրեան միա չէ պատճ որ 450ին իրը 20 տարեկան ուսանողն 520ին, երբ պիտի զրէր իւր ռակի մատենիկը, խռնջած տարիքի պիտի Համենէր : Յամենայն զէպս Հրամագրակի վրայ Հրամագրակութիւնները պատճառ եղած են գրաւոր աղբեւրներու այս Ժենարանութեան :

Եղիշէի անձին եւ պրութեան մասին ան' նաև Հետեւեալ պրութիւնները, ուր նկատի առնուած է մատենագիրը պարզեալ Համամայն առանցութեան, կամ մ իրը պատճառ պատճիր եւ կամ բանառուղթ .

Ա. Ա. Ա., Եղիշէ վահամախոս պատմագիր Հայոց . Արձունի Վասովութաւկան, 1858, էջ 251—257: — Եղիշէ վարդապետ, պատմագրութատենապիր Եղիշարու. Արմառաւ, 1868, էջ 89—92: —

P. Vetter, Եղիշէ վարդապետ Հայոց . ի գիրու՝ Nirschl, Lehrbuch der Patrologie und Patristik, Bd. III (Mainz 1885), էջ 241—262. = Հայ . Թարգմ . Հ . Յ . Տաշեան՝ Հայկական աշխատամասիրութիւնը Հայոցէտ Պ . Ֆելիքս Բրի . Վիեննա 1895, էջ 105—115: — Félix Nève, Elisée, historien du Ve siècle. ի գիրու՝ L'Arménie chrétienne et sa littérature. Louvain 1886, p. 299—316. Համար . համեւ F. Nève, Sur l'histoire de Vardan par Elisée. L'Université catholique, t. XX (Paris 1845), p. 491 և յլ.: — Юрий Веселовский, Литературный деятелъ героической эпохи. Кавказскій Вѣстникъ, II. 1901, № 2, էջ 49—67: Համար . Մուրա, 1901, էջ 315—316: — Э. В. Эриксонъ, Объясненіе нѣкоторыхъ сообщеній армянского историка Эгише съ точки зрѣнія психиатрии. Кавказскій Вѣстникъ, 1902, № 3, էջ 85—93. — Հ . Յ . Գաբրիելեան, Եղիշարու Հոր Հայ պատմագրութիւնց ժամանակները . — Բ . Եղիշէ : Հանդէս Ամսուրեալ, 1887, էջ 10—11: — Գ . Գալուզենան, Հայ ողբերգուներ . Եղիշէ : Տաճար, 1912, էջ 49—52, 69—72: — Յ . Օշական, Եղիշէ . Զուշը թ-

Խոյ, 1929, էջ 15—18, 67—69: — Գ. Միամիան, Եղիշէ վարդապետ և Վարդանանց պատմութիւնը. Կոչնակ Հայ առաջ առաջնինի, 1929, էջ 904—907: — Հմատ. նաեւ՝ Հորոց, Եղիշէ և իւր քանիերորդ դարու Հայ ուսումնասիրողը: Կ. Պոլիս 1928, էջ 3—40: — Առ այս՝ Հ. Ե. Փէջիկեան, Հորոցի Եղիշէն: Բազմավագ է այ, 1923, էջ 374—377. 1924, էջ 22—26, 52—57:

Ուրիշ առթիւ պիտի յիշենք Պատմութեան Հրատարակութիւններն և թարգմանութիւնները, որոնց յառաջարաններու մէջ խօսք եղած է նաեւ Եղիշէի անձին մասին:

5. ԵՂԻՇԵ ՔՆՆԱԴԱԼՏԱԽԹԵԱՆ ԸՆՅԱԼԻ

Այս է աւանդութիւնն և անոր մեկնարանուած ընդլայնուածը: Կը չոյէ այն միամիտ ազգասիրութիւնը, կը խթանէ երեւակայութիւնը բանաստեղծելու, բայց անունդ չի տար բանասիրութեան: Լուրջ քննարարութիւնը չի կրնար գլուխ խննարհեցնել աւանդավիճակիս առաջ. և կը տեսնէ Հոն վտանգը, որ կը սպառնայ պատմազրութեան:

Եկատուած էր արդէն շատերէն, որոնք ձեռնարկած էին զրել Ե. դարաւ պատմութիւնը, թէ Եղիշէի և Ղ. Փարազեցւոյ տեղեկութիւնները շատ տեղ անմիաբան են, նոյն իսկ հակասական: Բայց «ականատես» Եղիշէի և ականջալուր Դազարի ձոխութիւնը թոյլ չէր տուած մէկունն առաւել և միւսինը

նուազ գնահատել . մանաւանդ թէ ականջաւ-
լուրէ աւելի ականջատեսի վկայութիւնը
կշուռած էր ժանր . և այս համոզմամբ յօ-
րինուած էր Վարդանանց պատերազմի պատ-
մութիւնը՝ ճարտար չարահիւամմր երկու
աղրիւրներու .¹ Բայց տակաւ տակաւ սկսաւ
արթնաւլ տարակոյս Եղիշէի արժանահաւա-
տութեան մասին : Ա . Մ . Գարագաշեան²
կ'արտայայտուէր այս նկատմամբ զգոյշ խօս-
քերով . «Պատմութիւնն Եղիշէի թէ ոլէտ ժա-
մանակակից՝ ունի պատմական հիման վրայ
վիպասանական ձև , որ պատմութիւնը դէմ
ըստ պարագայից կը փոխէ ի վէպ» . ուստի
«է պատմական վէպ , որոյ նպաստակն է

¹ Հ . Յ . Գաթթեան , Տիեզերական պատմու-
թիւն . Բ . Վիեննա 1852 , էջ 526—530 : — Fr. Spiegel ,
Eränische Altertumskunde , Bd. III. Leipzig 1878 ,
էջ 357—369 : — Ա . Մ . Գարագաշեան , Քննական
պատմութիւն Հայոց . Տփդիս 1895 , էջ 111—218 .
Հմմտ . և . Գ . 362—367 : — Հ . Դ . Ալիշան , Կարմիրն
վարդան . Յուշիկը Հայրենիք Հայոց . Ա . Վենեկանիկ
1869 , էջ 239—269 : — Կ . Կոստանեանց , Հիւսուած
յանից նախնի պատմագրաց Հայոց : Պատմութիւնն
ժամանակաց մարզպանութեան ի Հայո . Մասն Ա .
Դիբը Ա—Գ . Վիեննա 1877 : Բ . գիրքն նահաւ առանձին
Բ . ազգագրութեամբ՝ Տփդիս 1894 : — Բարդէն Շ . Վ .
Կիւլէսէրեան , Եղիշէ , քննական ուսումնասիրութիւն .
Վիեննա 1900 , էջ 225—434 : — Բ . Էոպ . Կիւլէսէրեան ,
Հայաստանեաց Եկեղեցին Ե . դարու մէջ : «Եղիշէ ,
քննական ուսումնասիրութիւն» զրբէն յազգաւուած
դրախներ , նոր յաւելյուածներով : Կ . Պոլիս 1912 , 8° ,
էջք մե + 97 : — Օ (բժանեան Ա .) , Ժամանակագրու-
թիւն զործոց Վարդանանց . Ժամանակագրութիւն
ըստ Եղիշէ պատմազրի և . Ղազարայ Փարագեցւոյ :
Լ . ու . մ . ա . յ . 1900 , էջ 337—347 : — Բարդէն Էոպ .
Բաշն Վարդան . Պատման , 1920 : Եւ այլն :

² Քննական պատմութիւն Հայոց . Կ . Թիֆլիս 1895 :

բարձրացունել յաչս ժողովրդեան, ժամանակին բառով ուխտազահութիւնը, եւ ուղարտել ուխտազանցութիւնը, զմին՝ յանձին Վարդանայ, և զմիւն՝ յանձին Վաստեայ, որ են երկու անձինք այն վիպասանութեան։ Ուստի եւ զգուշաւոր պատմիչ մը չկրնար առանց անաշտո դաստիարակութեանի տոնուլ բան առ բան ինչ որ կը պատմէ Եղիշէ։

Ուրիշ բանասէր մը՝ Գր. Տէր-Պօղոսեան³ կը զրէր աւելի բացայայտ. «Կարգութիւնի Եղիշէի պատմութիւնը եւ համեմատելով Դադարի Բ. Դրուազի հետ, մարդ սովորութէ չարագրել մի նոր զիրք նշանակելով այն բազմաթիւ տարրերութիւնները, որ այդ երկու պատմչի մէջ ենք դանաւմ։ Նշանակելով այդ տարրերութիւնները, առաջին հայեացքով անզամ աչքի են ընկնում նրանցից յառաջացող ծանրակշիռ հարցեր։ 451 թուի պատերազմի պատճառները, Պարսից նպատակը, երկու կուսակցութեան ոյժը, զործունելութեան եղանակը եւ հետեւանքը — այս բոլոր ծայրայեղաւթեան հասցրած տարրերութիւնով են երկու պատմչի մէջ. ուրիշ խօսքով՝ թէ հարցասիրական կողմերը եւ թէ պատմական դէպքերի նկարագրութիւնը երկու պատմչի մէջ տարրեր ուզզութիւն եւ բնաւորութիւն ունին։» «Ճանաւանդ թէ ուղղակի հակառակմ են իրար»։

³ Հանգ. Ամս., 1895, էջ 21. Համար. էւ 112—113։

Տէր-Պօղոսեան երկար համեմատութիւններով շօշափեց այս հարցը⁴, թէպէտ ուրիշներ չուզեցին այս տարրերութիւններէն հանել ծանրաւելիքիո հետեւութիւնն⁵: Հ. Պ. Ալիշան կը գրէր. «Եթէ իր գրածին եւ իր համբնթաց հետեւող Պազարու Փարավեցոյ (կամ ո՛ եւ է ուրիշի) պատմածին մէջ դանուի աւելի կամ պակաս ինչ յանուանս եւ ի զէպս, զրեթէ ոչինչ կրնաց բառիլ եւ ոչ արժանի տարրակուսելու: Պազար՝ թերեւս աւելի պատմաբան է բայ սոսկ պահանջանաց պատմութեան, այլ Եղիշէ թուի իմն թէ պատմական յատակը ոտքով չկոխելով՝ քայլէ կամ երթայ թոչ՝ առանց իսկ զօդս կոծելոյ՝ բայ իր բացածին»:

Բայց Դր. Խոլաթեան բացառքելու համար այս հակառառութիւնները երկու աղբիրներու մէջ դիմեց ենթադրութեան, ընդու-

⁴ Գր. Տէր-Պօղոսեան, Եղիշէի Պատմութեան աղբիրը: Հ. ան գ. Ա. մ. ս., 1895, էջ 20—23, 58—61, 110—113: — Նկատողութիւններ Եղիշէի Պատմութեան վերաբերեալ: Հ. ան գ. Ա. մ. ս., 1896, էջ 129—133, 168—170, 197—200, 302—305, 1902, էջ 202—205, 317—321: — Հմատ. հւ. Եղիշէի Պատմութեան քննադատութեան առմիւ (առ Հ. պ. Հացունի): Հ. ան գ. Ա. մ. ս., 1897, էջ 230—235:

⁵ Տէր-Պօղոսեանի դէմ կ'արտացոյանուի Հ. պ. Հացունի, Խորհրդածութիւնը Եղիշէի զերաց նոր քննադատութեան մի տաթիւ: Բ. ա զ. մ. ա զ. է պ., 1896, թ. 10—12, 1897, թ. 1—4, 9: — Հ. պ. Հացունի, Անգամ մի եւս առ Տէր-Պօղոսեան Եղիշէի մասին: Բ. ա զ. մ. ա զ. է պ., 1897, էջ 509—515: — Առանձին Հրատարակութեամբ՝ Հ. պ. Հացունի, Խորհրդածութիւնը Եղիշէի պատմութեան վերաց: Վենեսիկի 1896, 8°, էջ 230:

նելով Եղիշէի «Համենական բնագիր մը» , «որից օգտուել է Փարսպեցին և որք Ահրէուսին (կ. դար) էլ ծանօթ էր . յետոյ նա հնաթարկուել է փոփոխութի հների ու նորից մշակուել՝ ըստ երեսութին , ոչ վաղ քան կ. դարը»⁶ : Եւ «Հներկաց Եղիշէի Պատմութեան մէջ արդարեւ նկատուում են կ. դարու զրուածքի հետքեր» (էջ 115) :

Նոյն եղրակացութեան յանդեցաւ նաև Ն. Ազոնց , երբ Համեմատութեան առաւ երկու պատմագիրներու տունալիները նկատմամբ վասակի⁷ . «Վերոյիշեալ Համեմատութիւններն եւ ուրիշ պարագաներ կը բնըն զմեզ այն մաքի , թէ Եղիշէի եւ Ղազարի մէջ կայ մատենապրական տղերու : Անուններու միանման ցանկերը նոյն կարդով երեւան կու զան երկուքի քով ալ : Այսպիսի տարօրինակ զուգագիպութիւններ աւելի մէկուն մէկալին կախումը քան թէ երկուքին Համար Հասարակաց աղբիւր ենթագրել կու տան : Այն կարծիքն թէ Ղազար օգտուած ըլլայ Եղիշէն , այնու որ անիկա ըստ աւանդութեան տակէ ետքը ապրած է , չի կրնար Հասարակաց աղբիւր ենթագրել : Մատենապրական տեսակէ տող

⁶ Գր. Առլաթեան , Եղիշէի աղբիւրների առթիւ . Հանդ թ . Ա . ճ . ո . 1895 , էջ 113—116 (նոյն արտադր . Վիեննա 1895 , 8° , էջ 8) :

⁷ Н. Адонцъ, Марабанъ Васакъ передъ судомъ историковъ. Записки Восточн. отдѣл. Имп. русск. археолог. общ. XV (С. Петербургъ, 1904), 0122—0130.

Ղազարի դործը աւելի կանուխ դրուած է քան Եղիշենը : Մեր ձեռքը գտնուած խմբագրութեամբ չի կրնար Եղիշէի Պատմութիւնը Զ. դարէն յասաց դրուած ըլլալ» (Էջ 0129) : Բայց կը չեշտէ նաև թէ Եղիշէի քով կան շատ էջեր, որոնք ինքնակաց նկարագրիր ունին, չեն կրնար հետեւաբար Ղազարի դրութիւնը աղբիւր ունեցած ըլլալ (Էջ 0130) : Այս կէտերը կ'ենթագրէ Աղոնց երրորդ աղբիւրէ մը քաղուած ըլլալ (Հմմտ. վերը, Էջ 20) :

Ղազար եւ Եղիշէի աղերսը աւելի մանր զննութեան առաւ Բ. Վ. Կիւլչոկրեան, և ապացուցուց համոզիչ փաստերով թէ Եղիշէ ունեցած է աչքի առջեւ Ղ. Փարապեցւոյ Բ. Դրուագը եւ օգտուած անկէ տեղ տեղ նաև բառացի քաղուածներով : Իր քննութեանց արգիւնքը կ'ամփոփի Կիւլչոկրեան սցագէս . «Վարդանանց Պատմութիւնը Փարապեցու Պատմութեան վրայէն շինուած՝ յատկագէս հանապազ ընթերցումի համար գիւցադներ գութիւն մ'է պատմական : Դրութեան ժամանակամիջոցն է Փարապեցիէն դրեթէ անմիջապէս յետոյ 510—520» (Էջ 175—199) :

Կիւլչոկրեան եւ Ս. Յ. երեւան բերին Եղիշէի Պատմութեան մէջ ուրիշ դրաւոր աղբիւրներ ալ, որոնց թէեւ իրենցմէ յասաց եղած էին ուշադրութիւն դարձնողներ, բայց չէին առնուած անոնք քաղդատական քննութեան : Կը յիշեմ՝

1. Մարտովմա , Նիմրկերասի և պիտկոպոսի
յ զիկոց Արեւելից գրութիւնը , որուն թարգ-
մանիչը կը համարուի Արքահամ կյուստվա-
նող ⁸:

2. Փիլոն Արքայիցւոց գրութիւնը Հայե-
րէն թարգմանութեամբ ⁹:

3. Աստուածաշունչ մատեանք , յառեկո-
ողէ և Մակարայիցւոց գրքերն ¹⁰ և Մարդա-
րէականք ¹¹:

4. Եղիշեկ , ընդգէմ Ազանդոց ¹²:

5. Յ . Ոսկերերան ¹³:

Եղիշեկի կախումը Դառար Փարուշեցւոց
Պատմութենէն զերժնականութէն Հաստա-
տուելէ Լոքը կը ծագէր ինքնարքի բարքը
Եղիշեկի ժամանակի խնդիրը :

Արդէն 1895ին Յ . Յ . Տաշիրան հասած էր

⁸ Կիւլէսէրեան , Եղիշեկ , էջ 137—151:

⁹ Անդ , էջ 151—174: Սահման եղ . Խալուցան ,
Փիլոն Արքայիցի և Եղիշեկ : Բ ի ւ ր ա կ ն , 1890 ,
էջ 788—791:

¹⁰ Յ . Ա . , Եղիշեկ և Մակարայիցւոց գրքերի յո-
րաքերութեան խնդիրը : Արտաքար , 1896 , էջ 553—
555:

¹¹ Յ . Ա . , Մարդութից գրքերի Հետքերը Եղիշեկի
Պատմութեան ժէջ : Արտաքար , 1897 , էջ 211—212:

¹² Au . Carrière , La naissance d'Ormizd et
d'Ahriman d'après Théodore Bar Khouni , Eznik et
Elisée- Paris [1900] , 4° , pp. 4 , զիմուրիզ : = Յ . Յ .
Տաշիրան՝ Եղիշեկ մէկ նոր ազքիւրը ըստ Ա . Կարիքերի .
Հ ա ն գ . Ա . Ժ . Ա . , 1900 , էջ 183—186: — A . Meillet ,
Notice sur une passage de l'historien arménien
Elisée . Journal Asiatique , Sér. IX , t. 19
(1901) , p. 548 և չափ . : = Ա . Ա լ յ լ , Միւրնեկուկը
համակին առ Հայու . Բ ա ն ա ս է ր , 1902 , էջ 141—142:

¹³ Թովման Լեռնեան , Եղիշեկ և Ոսկերերան
Բ ա ն գ ճ ա վ է ա յ , 1917 , էջ 107—108:

այն եղբակացութեան, թէ «Եղիշէ ամէնէն կանուխ և . գարուն միշտ վերջն կամ Զ- դարուն սկիզբը զրած կրնայ ըլլալ»¹⁴:

Նոյն հետեւութեան յանդեցաւ յետոյ, ինչպէս տեսանք, Բարդէն Կիւլէսէրեան եւ Ն. Աղոնց: Վերջինս քայլ մ'առելի առաւ եւ Վասակ Մամիկոնեանի յիշատակութեան վրայ յեցած Եղիշէի ժամանակը հնիմագրեց 536էն յետոյ: Իսկ Վասակ Մամիկոնեանի «Ասո- րին Հայոց սպարապետ» յորջորջումը նկատի առնելով Հ. Յ. Տաշեան Եղիշէի ժամանակը նշանակեց կանխագոյն 536 և կամ 591: Այս հատումնը յետոյ մենք առանձին դննութեան նիւթ պիտի ընենք, եւ այս առթիւ պիտի ծանօթանանք Աղոնցի եւ Տաշեանի պատճա- ռարանութիւններուն: Մահօթացանք վերա- դոյն նաև Գր. Խալաթեանցի տեսութեան, որ Եղիշէի այժմեան խմբագրութիւնը մինչեւ կ. դար կ'իջեցնէր: Յիշենք հոս ամբողջու- թեան համար նաև Մտելիան Կանայեանցի մտածմունքը¹⁵, որ նկատի առնելով Եղիշէի այն տեղին, ուր կ'ըսուի թէ Յազկերտ Բ. ի բանակն «յարձակեցաւ ի վերայ աշխարհին Յուհաց, եհար մինչ ի բաղաքն Մծբին» կ'ենթագրէ թէ Եղիշէի Մծբինը յունական բաժնի մէջ դնելը ծագած է Սերէոսի մէկ նախաղառութեան թիւրիմացութենէն եւ կամ

¹⁴ Հ. Կ. Պ. Ա. Ժ. Ա., 1895, էջ 20, Ճանօթառթիւն Ամբողջութեան:

¹⁵ Ա. Ր. Ա. Ր. Ա. Ա., 1913, էջ 505—508:

591ի սահմաններու սրբազման մասին իրեն
հասած անձիցը տեղեկութենէն . այսպիսամի
ուրեմն , եթէ Եղիշէն Ալրիսոսից յետոյ չէ ,
յամենայն դէպո 591ից յետոյ է . և ուրեմն
չէր կարող Վարդանանց պատերազմի ժա-
մանակակից յինելք : Բայց Կանոյեանցի իմա-
ցումը հոս ճիշտ չէ . ինչոքէս ովհանի տեսնուի
յետոյ , Եղիշէի խոսքը Խոսրով Ա . Անուշ-
ըռուանի մասին է , որ Հասաւ օժինչեւ
Մծրինշ , այսինքն մինչեւ Մծրինի զիմաց
գտնուող Դարա քերպարազաքը :

1913ին , երբ կը գրէի Պունոյ 572ի
ապատամբութեան պատմութիւնը , նկատե-
լով անոր և Եղիշէի Վարդանանց պատմու-
թեան մէջ տեսնուած մեծ նմանութիւնը , կը
հարցնէի . «Արդեօք այս պատերազմը (572ի)
որ և իցէ ազգեցութիւն չէ՝ բայց Եղիշէի
պրայ» (Հանգ . Ա . մ . 1913 , էջ 76) :

Եղիշէի անձին և Ժամանակին և պրո-
միւններուն շուրջը յարուցուած այս կաս-
կածները շինած էին արդէն տեղ զրադէտ-
ներու մտքին մէջ և կը յանէր հրազդակի
պրայ բնոր հանուր փափազը՝ տեսնել լու-
ծուած Եղիշէի պատմնիքն ալ : Արշակ Զօնու-
նեան , Ա . ն ա հ ի տ . Բ . (1930) , թ . 2 , էջ 104
կը գրէր . «Եղիշէն , որ ուսուհովազէս Վար-
դանի ժամանակակից չէր — ինչոքէս «Ազա-
թանգեղուազը խմբազրոց Հեղինակը ժամա-
նակակից չէր Տրդատի — ո՞ր զարուն զրած
է իր պատմական քերթուածը . և ո՞վ է» :

6. ՀԱՆԳՈՅՑ

Այս պարագան, որ Պաղար Փարագեցի է դատած Հրապարակի վրայ Կարմիր Վարչակի պատուի բազմաթիվ մասին գրաւոր յիշաւակարան և ստիպուած է ըերանացի աւանդութեան՝ ականառեաներու և ականաջալութեանը վկայութեանց զիմել, կ'արթիքնցնէր ինքնին կասկած մեր մէջ Եղիշէի ժամանակին, հետեւարար նաեւ անոր ականառես պատմագիր ըլլալու մասին։ Միւս կողմանէ պատուի բազմաթիվ շարժառիթեաներու և գէպքերու յաջորդութեան մէջ երկու հեղինակներու՝ Պաղարի և Եղիշէի շեղումները, նաեւ տարօրինակ համաձայնութիւնները յառաջ բերած էին — ինչպէս նկատեցինք արդէն — բանասէրներէն ոճանց մէջ զարմանք և առջութիւն։ Այս կէտերէն թէ մին և թէ միւսը կը կարօւիին բացառութեան։ բայց յաջող լուսաբանութիւն չէին կարող նկատուիլ այն պատիպատ մեկնութիւնները, զորոնք կ'առաջարկէին Եղիշէի բարեկամները։ Հանգոյցը չէր լուծուեր նաեւ այն հաստատութեամբ, թէ Եղիշէ կարգացած է Պաղարի Բ. Դրուազը։ ընդհանրապէս առաջի կ'ամրապնդուէր։ Եթէ նմանութիւնները երկու հեղինակներու մէջ չափով մը կը զանէին բացառութիւն, բայց ո՛չ չեղութիւնները իրենց պատճառարանութիւնը, վասն զի կը ստանային պիտակցարար չեղուելու նկարագիր։ Պարագայինի նկա-

տումն , թէ Եղիշէ աւելի վիպագիր է քան
պատմագիր , կը նուազեցնէր միոյն մատե-
նադրին արժէքը , առանց որ եւ է նոր լոյս
մը ցոլացնելու մթութեան մէջ : Եւ վերջու-
պէս հնթաղբութիւնը , թէ Եղիշէ ունեցած
ըլլայ աչքի առջեւ երրորդ աղբիւր մը , չէր
կրնար նոյնովէս արդարացնել Ղազարի եւ
Եղիշէի մէջ նկատուած հակասութիւնները :
Մինչ մանր , աննշանակ կէտերու՝ ժողովին
մասնակից ևպիսկոսկոսներու եւ նախարար-
ներու , պատերազմներու մէջ միջամուխ իշ-
խաններու անուանացանկերը , նոյն իսկ Աւա-
րայրի առջեւ ինկած հերոսներու թիւն միա-
րան միակերպ կ'աւանդեն անոնք , կարեւո-
րագոյն իրադարձութիւններու , ժամանակա-
կից ներքին կեանքի Եւ դրացի պետութիւն-
ներու քաղաքական եւ դիւանազիտական յա-
րաբերութիւններու ներկայացումին մէջ կը
խոտորին իրարժէ : Եւ որովհետեւ այս շե-
ղումներու մէջ Ղազար համաձայն է ներքին
սկայմաններուն եւ արտաքին պատմութեան ,
իսկ Եղիշէ թէ միոյն եւ թէ միւսին մէջ ինք-
նակաց , տարակարծիք , պիտի համարէի ա-
նարդար , բոլոր անհամաձայնութիւնները
բառնալ անծանօթ երբորդին շալակը եւ դա-
տապարտել դանիկա իրբեւ մոլորեցուցիչ :

Նախորդ քննիչներու գլխաւոր սիստեմ այն
եղած է , որ անոնք ակնարկուած դժուարու-
թիւնները գործած են հարթել մի միայն
Ե . դարու պատմական աղբիւրներով . այս

ինքն Եղիշէով Ղազարն եւ կամ ընդհակառակը : Զեն մերձեցած քննութեան տիեզերապատմական հայեցակէտով . չեն փորձած Ղազարն առանձին եւ Եղիշէն ուրոյն համեմատել արտաքին ազգիւրներու հետ եւ բառ այնմ զնարհատել մէկուն հաւատարմութիւնը եւ միւսին արժանահաւատութիւնը : Զեն եղած նաև աննախալաշար իրենց դատաստանին մէջ, կասկածելու թէ Եղիշէ իրօք վարդանա՞նց պատմութիւնը կը ներկայացնէ իւր էջներու մէջ : Այս կասկածը պէտք է սակայն արթնցնէին այն ազաղակող անհամաձայնութիւնները, որոնք Ղազարի եւ Եղիշէի մէջ լսելի էին դարերէ ի վեր : Եւ կային կարկառուն կոռւաններ, որոնց վրայ յեցած կարելի էր խորանալ կամ բարձրանալ ստիճանաբար՝ հասնելու ստուգութեան :

Գլխաւոր կոռւանները, որոնք յենարանը պիտի կազմէին այդ ելեւէջին համար, հետեւնեալ կէտերը պիտի ըլլային .

Ա. Յազկերտ Բ. ունէ՞ր այն նկարսպիրն եւ աշխարհահայեացքը, ինչպէս կը նկարսողուի արքայից արքայն Եղիշէի գրչին տակ :

Բ. Ստուգիւ պատերազմասէ՞ր էր Յազկերտ . արշաւե՞ց բիւզանդական հողեր . թափե՞ց արիւն . աւերե՞ց երկիրներ . դարձա՞ւ աւարով :

Գ. Այս արշաւանքը բերա՞ւ իր հետ խաղաղութեան դաշինք եւ Պարսկաստանէն Բիւնդիոն վախսատականներու վերադարձ :

դ. Յաղկերտ Բ. ի օրով ուղարկուած է Դենչապուհ մը Հայուստան աշխարհագիր ընելու. տեղի ունեցած է առ հասարակ Ե. դարուն մարդուամար եւ հարկերու զրութեան փոփոխում :

Ե. Մղա՞ծ է Յաղկերտ պատերազմ Կովկասեան ազգերու դէմ. եղա՞ծ է միջամուխ Քուշանաց երկիրը. դրա՞ծ է փականք Ճորայ պահակակին :

Պ. 451ի Հայկական ապստամբութիւնը պատճառե՞ց մտահոգութիւն Պարսից արքունիքը, իրեւ պատճառ յոյն-պարսկական խաղաղութեան լուծման : Կարո՞ղ էր Աւարայրի ճակատամարտը «Հայոց պատերազմ» անունն ընդունիլ :

Զեմ յիշեր ոյն մանր կէտերն, որոնք կարող էին նոյնողէս արթնցնել ուշադրութիւն :

7. ԼՈՒՇՈՒՄԸ

Աղատութեան պատերազմներ շատ է մղած Հայ ժողովուրդը. մանաւոնդ երր զգացած է բոնարարուած խղճի ազատութիւնը, վտանգուած քրիստոնէութիւնն իւր սահմաններին ներս : Յատկապէս երկու պատերազմ համբաւուած է իրեւ այսպիսի, այն որ մղուած է Պարսից դէմ 451ին, Վարդան Մամիկոնեանի, Համազառի որդւոյն սպարապետութեան տակ, եւ այն որ տեղի ունեցած է 572ին Վարդան Մամիկո-

նեանի՝ Վասակի որդւոյն սպարապետութեան
տակ նոյնպէս Պարսից դէմ :

Առաջինը զոտծ է արձագանդ Հայոց
պատմութեան մէջ չնորհիւ Ղազար Փար-
պեցւոյ, որ ականատես վկաներու բերնէն
քաղած զրի առած է մանրամասնօրէն ապրս-
տամբութեան սկզբնաւորութիւնն . ընթացքն
և վերջաւորութիւնը իսկ երկրորդը թողու-
ցած է խուլ ձայն Սերբիաի և Ստեփանոս
Առողիկի քով, աւելի իրրեւ քաղաքական մի-
ջադէպ մը քան կրօնական ապատութեան պա-
տերազմ : Բայց ուր կը լուեն հայ աղրիւրները,
հոն լսելի են արտաքիները, բերելով իրենց
թեւրու վրայ դէպքերուն մանրամասն նկա-
րագրութիւնը¹ :

Երկու պատերապմներն ալ ծագում ա-
ռած կրօնական ճնշումներու հետեւութեամբ,
ունին նման շարժառիթներ, տեղի ունեցած
են զրեթէ նոյն ուազմազաշերու վրայ, նոյն
իսկ համանուն սպարատոններու հրամանա-
տարութեան տակ : Մինչ մէկն աւելի տեղա-
կան ապատամբութեան մը հանգամանք
ունի, իրրեւ պարսկական ներքին խնդիր մը,
և ճնշուած է անաղմուկ, երկրորդը զգեցած
է միջազգային հանգամանք և համբաւուած
է «Հայոց պատերազմ» , ոյնու որ դարձած է
պատճառ բիւղանդական-սասանեան յիսնա-
մեայ խաղաղութեան դաշինքի լուծման և

¹ Հմմատ. Հ. Ն. Ա. կ ի ն ե ա ն, Դունյ 572/
ապատամբութիւնը. Հ ա ն գ. Ա. մ ո. 1913, էջ 61—80 :

Երկու հզօր պետութիւններու մէջ գրգռած քահանամեայ պատերազմ :

Այն պարագան որ սուաջինը հակառակ ժամանակաւոր ճնշման, ոսպա վահանի քաղաքագիտական ճարպիկութեամբ և տոկուն դիմադրութեամբ ունեցաւ յաղթական վերջաւորութիւն, և արձանագրուեցաւ Դ. Փարագեցոյ հրաշալի զրչով իրրեւ պատմութիւն հայ ժողովուրդի ուզմական խիզախութիւններու, ասպետական շահատակութիւններու, մնաց յիշատակով անմռուաց հայ ժողովրդեան սրտին մէջ :

Իսկ Երկրորդն, որովհետեւ հայ ժողովրդեան համար եղաւ աղիտարեր, հայ աշխարհին համար բազմավանդ, ուր Երկրին կապտուեցաւ իւր քաղաքական ազատութիւններէն, նախարարական տունները թափուր հայրենի ստացուածներէ ցրուեցան վարանդի օտարութեան մէջ, մարտական շարժումները Երկրին սահմաններէն ներս և դուրս Երկարեցան քսանամեայ ժամանակով և այսպէս անհնարինո հարուածեցին աղդարնակչութիւնը, ոյս ոգտաճառաւ ալ հակառակ սուաջին շրջանի ոգեւորութեան տիսուր յիշատակ միայն թողուց հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ, անէծքով յիշեցին եկող սերունդները ազուամբութեան պարագլութեանը...² : Այսպէս բուն ողեւորութեամբ,

² Գիրք Թղթոց, էջ 93:

քազաքական անկախութեան չողազդուն յոյ-
սերով պատասծ պատերազմի թողուց յուսա-
խար և նկատուեցաւ պատճառ ազէտներու .
անդ չգտաւ այն Հայ ժողովուրդի սրբին մէջ :
Եւ պատմութիւնը , թէեւ զրի առնուեցաւ
նոյնպէս հրաշալի զրչով , թէեւ ներկայա-
ցուեցաւ իրեւ մարտիրոսազրութիւնը Հայ
ժողովուրդի , բայց և այնպէս չչարժեց այն
աժդան սրբները , եւ հարաւասանի չլսուեցաւ
իւր ոգեւորութեան մէջ :

Բայց հրաշալի մատեանը զտաւ իւր հիա-
ցովր : Եթէ բովանդակութիւնը չձգեց իրեն
սրբն , բայց սքանչացուց արուեստը : Արու-
եստը փրկելու համար զոհուեցաւ բովանդա-
կութիւնը :

Արդէն 1913ին , երբ կը զրէի 572ի Հայոց
պատերազմի զրուազը , զզացած էի , թէ
Եղիշէ իւր Վարդանանց պատերազմի պատ-
մութեան մէջ 572ի զէովքերու ազգեցութեան
տակ կը զտեռի : Այդիքան չօշագիլի էին իր
նկարագրութիւններու և Հայոց պատերազմի
անցքերու մէջ նմանութիւնները : Թէպէտ
ուշ , բայց անդրադարձայ թէ նախազգացում-
ներս ուզիղ չէին շահազործուած : Նախա-
զաշարումը թելազգրած էր ինձ յարգել յան-
ձին Եղիշէի Վարդանանց պատմիչը : Վերոյի-
շեալ հարցումները բերին զիս ուզիղ նախա-
զարձի վրայ . հարկ էր թօթափել ամէն նա-
խազաշարում , կանխակալ կարծիք . այէտք
էր առաջնորդուիլ ուզիղ պատուզութեան լու-

սով: Կարդացի միւսանդամ Եղիշէն եւ նկատեցի Հոն պատմութիւնը 540—590 տարիներու, նկարազրութիւնը Հայոց պատերազմին նախօրեակին, միջօրէին եւ վերջալուսին :

Եղիշէ Զ. Պարու վերջին տասնեակին զրած է 572ի Հայկական շարժման պատմութիւնը՝ յետուահայեաց ակնարկով նախքնթաց երեսնամեաց շրջանին վրայ, ուր Խոսքով Ա. Անուշըուանի գոռ պատերազմակը եւ խրոխտ ահմանաւորութիւնն է ցցուած : Յաղթութիւններով արբած ինքնակալը կը խորհի ի ներքուստ ամրապնդել պետութեան հիմերը՝ ինքնավստահ կը ձեռնարկէ միւսանդամ հին փորձերը, որոնք յինքեան ապարդիւն՝ ներքին տժդուհութեան առիթ էին միայն եղած եւ եղան գարձեալ պատճառ նոր տժդուհութիւններու :

Հակառակ իւր թագաւորութեան սկիզբը (532) Տիգրոնի եւ Բիւզանդիոնի մէջ կնքուած խաղաղութեան դաշինքին, պատճառ առնելով Բիւզանդիոնի կողմանէ անզար մնացած տարեկան տուրքերը, առանց պատերազմ հրատարակելու կը խաղոյ Խոսրով յեղակարծումն բիւզանդական երկրամասեր եւ անխիլն կ'ասպատակէ անպաշտան աշխարհներ եւ կը վերադառնոյ՝ միւսանդամ արշաւելու ծրագրով տոգորուն : Սկզբ առին գարձեալ երկարամեայ պատերազմները Արևելք. Հազիւ 562ին յաջողեցաւ

կնքել խաղաղութեան դաշինք, ոյս անգամ՝
50ամեայ տեւզութեամբ . երբ Երկակող-
մանի պայմանագրութիւններուն մէջ կը նշա-
նակուէր նաև վերադարձ Պարսկաստանէն
Հռովմէտկան սահման վարչութաններու :
Թոսրով ապահոված իւր հարաւային սահ-
մանները, միանուղամայն վատահ Բիւղանդիո-
նէն իրեն հոսելիք գումարին վրայ, կ'արշաւէ
հիւսային եւ կովկասեան ազգերու դէմ
զսպելու դանոնք ամուր պատնէշներով եւ
հզօր բազկաւ : Նաև ուշագիր Երկրին տնտե-
սական բարզաւաճման եւ բարօրութեան, ի
դլուխ կը հանէ իւր հօրը՝ Կաւութի ծրագրած
եւ ոկտած հարկերու դրութեան բարելաւումը
(պարսկական տեսակէտով) . եւ վերջապէս
Բիւղանդիոնի դէմ ի ներքուստ ամբապնդե-
լու համար պետութեան ապահովութիւնը կը
ձեռնարկէ պարտադիր հոչակել պետական
կրօնը՝ զրադաշտականութիւնը իւր սահման-
ներէն ներս, բայց յատկապէս այն կէտերու
վրայ, ուր տկարագոյն եղած էր միշտ հաւա-
տարմութիւնը Եւ մեծագոյն՝ անջատման
վտանգը քրիստոնեայ գրացւոյն հրապոյընե-
րուն պատճառու :

Ծնդդուած կէտերու մէջ կը դանեն
իրենց բացատրութիւնը յարուցուած հար-
ցերը . եւ Եղիշէի Պատմութիւնը կը ստանաց
րովանդակութիւն Եւ իմաստ : Ժամանակա-
կից կեանքը կը խօսի հոն զպածուած . վա՞
է հայրենասիրութեամբ տրամագրութիւնը,

անդ անդ համակած թախիժով, բայց հեռու պիտական նկարագրէ:

Ներկայ խմբագրութեան մէջ սակայն փոխուած են «Հայոց պատերազմի» բավանդակութիւնն ալ, խմառան ալ: Անձանօթ ձեռք մը կերպարանափոխած է ամբողջը՝ դիտուորութեամբ մոռացնել տալու «Հայոց պատերազմի» յիշաւակը և անոր պատմութեան մէջ վատաւորելու 451ի հայկական պատերազմի զրուագը: Երջուած են հոն անունները, զէպքերը զգեցած են նոր խմասն, Հերոսին զէմքը դիմակաւորուած է: Առարող Ա. ներկայացուած է Յազկերտ Բ., զէպքեր ներծուծուած եւ զէպքեր արտաքառուած են: բայց փոփոխութիւնները կատարուած հասելողութեամբ Դադար Փարպեցոյ Բ. զրուագին: Միայն մէկ անուն պահուած, մեացած է ամբողջին մէջ անփոխին՝ «Դեշշապուհ», իրեւ վկայ զործուած անիրաւութեան զէմք:

Կր պահանջուէր, որ է. Յեղանակը, ուր կը պատմուէր «յերկարումն իրացն խոռվութեան» բառ Ընծայականին, այս թնքն 572ին յաջորդող տարիններու զէպքերը, բնաշնջուէր ամբողջութեամբ, իրեւ անյարիր վարդանակամք պատերազմի պարագաներուն. արդեւամք ալ փոխանակած է զայն առանձին Յեղանակ մը, ուր, նոյնպէս հետեւողութեամբ Դադարի՝ «նկարագրի պարձեալ սոսքինութիւնն Հայոց և չարագոյն եւս երեւի անօրէ-

նութիւնն Վասակայց» ,ուրիշ բառով՝ կը դրուի
«Յիշատակարան վասն Վասակայց» (էջ 109) :

Ամբագրիչը ,որ այսպիսի չարափոխու-
թիւն մը մտարերած է գործել , շատ հնարա-
գիտ եւ իմաստուն մը չի թուիր եղած ըլլալ
եւ ոչ ալ քաջ ծանօթ մը Ե . դարու քաղաքա-
կան կացութեան : Յեցած մի միայն Ղազար
Փարագեցւոյ Բ . Դրուագին վրայ ձեռնարկած
է այս ձեւափոխութիւնը . եւ այն չափազանց
մեծ անհասկացողութեամբ եւ անճարակու-
թեամբ : Անդառութիւն էր գործածը . բայց
եղած է զոնէ բարեխիղճ նախնական բնա-
գրին խնայել ըստ կարելոյն՝ պահպանելու
համար ճարտար մատենագրին եւ սքանչելի
հոետորին սսկի խօսքերը անփոփոխ՝ հնա-
րաւորութեան սահմանին մէջ : Այս բարե-
բախտութիւն է : Ա—Գ Յեղանակներու մէջ
Սկզբնազրէն փրկուած է շատ մաս . այսպէս
նուել Դ—Զ Յեղանակներու մէջ զոնէ էական
կէտերը : Տուժած Են դէպքերուն մասնա-
կից անմինքներու անունները , բայց պատմա-
կան դէպքերը ճանաչելի են իրենց նկարա-
գրովը : Դիւրին է վերականգնել այս մասե-
րու մէջ սկզբնազիրը յապաւելով յաւելուած-
ները , որոնք Դ . Փարագեցւոյ Բ . Դրուագին հե-
տեւողութեամբ յերիբուած են առաւելա-
պէս , եւ լրացնելով անունները յեցած Զ . դա-
րու պատմութեան տուեալներու վրայ , բայց
կորսուած Են յաւէտ յապաւուած յեղանակ-
ներն եւ մասերը :

Այսպէս երեւան կռւ զայ յանձին Եղիշէի
նոր պատմագիր մը Զ. դարու մութ չըջանին
համար : Որովհետեւ կարեւոր շրջան մըն է
դարս Հայոց պատմութեան համար, անցման
կէտ մը, սասցուած ամենասրբոյզն առջեկու-
թիւններն անգամ պիտի ցորացնեն լոյս քմ-
րոնելու համար Զ. դարու Հայ քաղաքական,
անսեսամկան և եկեղեցական կեանքը և ա-
նոր համաձայն լուսարանելու է . դարու հան-
գամանքները : Պիտի պարզուի, լուսաւորուի
նուե . Ե . դարու 440—460 չըջանի Հայոց և
յարաբերաբար Պարսից պատմութիւնը, ա-
զատելով դարն այն չփոխ առջեկութիւննե-
րէն, որոնք կը բղխէին ազատազուած, կեղ-
ծուած «Հայոց պատերազմի» պատմութենէն,
վերապրուած Ե . դարու հեղինակ «ականո-
ւեաց Եղիշէի :

Ես նկատի ունիմ այս և հետեւալ առ-
զերուս մէջ միայն Եղիշէի Ա—կ Յեղանակ-
ներն և արտաքոյ է . Յեղանակին զանուած
մասերը : Իսկ Ը . Յեղանակը պիտի ուսում-
նասիրուի յետոյ առանձին պիտով իրեւ ու-
րոյն աշխատութիւն՝ վերապրուած Եղիշէի :

Տ. ԵՂԻՇԵ ՆԽ ԲԱՐԵՐԱԴՐԱ

Եղիշէի Պատմութեան կրնառութիւնն կամ
վորփոխութիւնը զտած էր արդէն արմագանգ
աւանդութեան մէջ : Լահցինք վերապոյն
(§ 3) Թովմաս Արծրունին, որ կը պատմէր
թէ Բարձումա ասորին Պերողի օրով և Հրա-

մանով երեցած է Արդիարդիւն (Արդոն, Աղձնիք) եւ փորձած է Հոն տարածել բոնութեամբ նեստորականութիւնը : Այս առթիւծանօթացած է Եղիշէ քահանայի հետ եւ խնդրած իրմէ՝ աչքէ անցնելու համար հոչակուած պատմազիրքը : Եղիշէ կը համակերպի Բարծումայի խնդրանքին եւ կու տայ կարգալու համար : Բայց Բարծումա, երբ Մերշապուհ Արծրունւոյ սպանալիքներու առջեւ տեղի տալով կը ստիպուի հեռանալ Արդիարդիւնէն, սրտմատած եւ ի նշան վրէժխնդրութեան կը կրճատէ Պատմութենէն Արծրունիվահան իշխանի մասին գրուած գրուատական հատուածներն եւ այնպէս կը վերսպարձնէ Հեղինակին, անոր մահուրնէն քիչ յառաջ : Եղիշէ չ'անդրազառնար գործուած աւերին : Քիչ ետքն ար կը վախճանի :

Միջադէպս այս ձեւի մէջ չի կրնար անշուշտ սպատմական համարուիլ : Եւ դարուերկրորդ կէսին կար իրօք Բարծումա մը, մոլեռանդ սպարագլուխ մը Նեստորականներու, որ ընտրուեցաւ Մծրինի ևսիսկոսոս եւ նշանակուեցաւ Պերողէն մարզպան սահմանադաւառներուն . գործեց արիւնհեղութիւններ . արդար եւ անարդար միջոցներով ջանաց տարածել նեստորականութիւնն եւ ընծայել զայն Պարսկաստանի քրիստոնեաներու համար պետութենէն միակ հանգուրժուած կրօն . եւ մեռաւ 492 կամ 494ին¹ : Վկայուած

¹ J. Labourt, Le christianisme dans l'empire

է նաև ասորի մատենագիրներէ (Բար-Զե-
րբէսս),թէ Բարծումա նետորականութիւնը
քարոզելու համար միջամուխ եղաւ նաև
Հայկական սահմաններէն ներս . բայց բախե-
ցաւ հայ իշխաններու եւ եպիսկոպոսներու
ընդդիմութեան ² : Ուստի թէ անիկա եկած
է Արգնարզիւն (ուր կային մեծ թուով ասո-
րիներ , նաև ունէին սեպհական եպիսկո-
պոս ³) , այսքան կարող էր թուվմաս դիտնոր

perse sous la dynastie sassanide (224—632). Paris 1904, p. 131—152. Das Buch der Synhados nach einer Handschrift des Museo Borgiano. Übersetzt und erläutert von Dr. O. Braun. Stuttgart und Wien, 1900, 59—83.

² Barhebraeus, Chronicon Ecclesiasticum, pars II. ed. Abbeloos-Lamy. Louvain, 1874, էջ 63—78. Հմատաւան առ այս Եղիշէ Վ. Դուռեկան՝ Եղիշէ-Բարծու-
մա . Եր կը ու գունան . 1888, էջ 14—26: Երուանդ
Վ. Տէր-Մինասեանց , Հայոց եկեղեցու յարարերու-
թիւնները Ասորուց եկեղեցիների հետ . Վազարցապատ
1908, էջ 80—81:

³ Բարծումա եկաւ Արգնարզիւն , վասն զի Արգ-
նարզիւն կամ Արզոն , Արզոն (Արձին , Արզն) գաւառն
Կարսի (Կորդուք) , Bet Zabdai (Յաւդէք) , Bet Rhimai եւ Bet Mwkeyef Հետ կ'իյար Մժրինի եպիս-
կոպոսի մետրապոլութեան տակ եւ այս կողմէրու
եպիսկոպոսները կ'ենթարկուէին անոր իշխանութեան ,
ինչպէս սահմանած էր Պարսկաստանի ասորի քրիս-
տոնաներուն Կաթողիկոսն Իսահանկ Տիղրանի 410ի ժո-
ղովին մէջ (Braun , անդ , էջ 30): Արգնարզիւն , զար
կը յիշէ նաև Եղիշէ , էջ 10 իրրեւ Հարաւակողման
Հայաստանի սահմանագաւառ . «Համաման եհաւ յաշ-
խարհն Հայոց . . . ի Մաւդէից եւ ի Կորդուաց , յլլզձ-
նեաց եւ բազում տեղեաց Հեռաւորաց . . . Գաւնդ կազ-
մէր (Խորով Ա.) ի Հայոց մեծաց . . . եւ որ այց եւս
ի կողմանց կողմանց Հարաւաց , մերձ ի սահմանու Տաճ-
կառատանի եւ ի Հոռոմաց աշխարհն՝ եւ ի Կորդուաց եւ
ի Գդացն եւ ի Մաւդէիցն եւ յլլրզմարզիւն . որք էին
ամենեքեան Հաւատացեալք ի մի կաթողիկէ առորե-
լական եկեղեցին : Կորդուաց եւ Մաւդէից կից Արգ-

գրաւոր աղքիւրէ մը : Եւ ունեցած է թոփ-մաս ստուգիւ գրաւոր աղքիւր մը Եւ դարու Երկրորդ կէսին Ասորական-Հայկական յարաբերութիւններու մասին . յատկապէս Հայոց Քրիստովոր (= Գիւտ⁴) կաթողիկոսի գործունէութեան նկատմամբ իր պատմածները կը բղխեն այսպիսի գրաւոր աղքիւրէ : Բայց թէ Բարձումա Հանդիպա՞ծ է Մոկաց լեռներու վրայ ճգնող Եղիշէի մը, եղա՞ծ է հմուտ Հայերէնի, կարդալ Եւ հասկնալու չափ Եղիշէի մատեանը, այս կը մնաց վիճելի : Այն անվիճելի է սակայն, որ Եղի-

նարզինի յիշատակութիւնը ամէն կտոկած կը բառնաց անոր ԱՐՑՈՒԲ Հետ նոյնութեան : Նաև թոփմաս Արծրունուց այն աեղբքն, ուր կը պատմէր թէ Բարձումայ քեկն եհաս յԱրզնարզիւն եւ յաշխարհն Մոկաց, զի անդ զնեսուրական աղանդոցն աերժանիցէ սերժանաք (Էջ 81) եւ դարձեալ թէ չի նմին ժամուղացեալ վասն նորա մէծ իշխանին Արծրունեաց Մերշապնոյ, որ յայնժամ ի Տմորեացն ամբանայր քրիդի՝ յուէ առ նա (պատմամ) ելանել զնալ ի սահմանացն յայնոցիք յայտնապէս ի նապատ այս նոյնացումին կը լուսիք վասն զի Տմորիք-Խորդորիք-Խորդուք այն Հարաւակոզման աշխարհներն Են որոնք կը գանուին Տիգրիսի սահմանակից եւ Աղձնիքի չրջանին մէջ : Հիւրշան, որ Արզուն, Արձն եւ Արձունենէ կը նոյնացնէ Աղձնիքին Հետ (Հին Հայոց աեղուոյ անուններ, 77—79, 167—169), կը գժուարի վճիռ կարել Արզնարզիւնի նոյնութեան մասին (անդ, Էջ 183) : Նաև Bet Mwkaye կը նոյնացուի Մոկաց Հետ (Հմմտ, Հիւրշան, անդ, 83), ուստի այս աշխարհն ալ պիտի բազմար Բարձումա չահիլ իր վարդապետութեան : Bet Rhimai մասին աե՛ւ Հիւրշան, անդ 183—184 : Արզուն եպիսկոպոսական աթուին վրայ ասորական եպիսկոպոսներ աե՛ւ Braun, անդ, 32, 34, 46, 86, 190 :

⁴ Ուրիշ աեղ մտազիր եմ խօսիլ Քրիստովոր = Գիւտ կաթողիկոսի այս նոյնութեան մասին :

չէի մատեանը 590էն յառաջ Հրապարակ չէր կրնար և լած ըլլալ, ուստի և Մծրինի և զիանքոս Բարձուման⁵ չէր կարող հետաքրքրութեած ըլլալ անով :

Եղիշէ վ. «Դուրեան», որ մանրամասն զերլուծած է թովմայի այս անդեկութիւնները, կը Հարցնէ. «Բայց ի՞նչպէս իբրև ըստեկամի ուժեալ կը յանձննէ (Եղիշէ) իւր պրուածն այնի, որ Եփեսոսի ժողովէն քիչ զերջն սկսած էր արգէն ուղղափառ քրիստոնէից և հիեղեցականաց պատուայի՝ խոյնին և կենաց վրաց բռնահաւ» (Էջ 18): «Մեր կարծիքն այն է թէ՝ եթէ Բարձումայի ձեռքն հասած լինէր Եղիշէի պատմակրութիւնն, առնէն պարագայի տակ կը ջանար գայն հետաքրնջն կորուսանել» (20):

Միւս կողմանէ, ի՞նչպէս կը զիսէ իբրաւամբ Դուրեան, եթէ Եղիշէ «ի լեբինս Մոկաց» միանձնական կենաց անձնատուր էր, բայց աւանդութեան անտես Հովհաններուն անդամ, ի՞նչպէս և ո՞ւր պատահեցաւ Բարձումա Եղիշէին :

Դուրեան բացատրելու համար զրոյցիս ծագումը, կը զբէ. «Որովհեան Բարձումա քաղաքական բազում չարիքներ հասոց՝ մասնաւորապէս տանին Արծրունեաց՝ ի՞նչպէս

⁵ Ուշացրաւ է որ Տէմին Նեստորական Յովուն կաթողիկոսն զումարուած մէկ սինէնզուաի որոշակերուն իւր Հառնեաթիւնը կու ասց զրաւոր Kardus եպիսկոպոսն Բարձումա (Braun, 162):

կը վկայէ նոյն ինքն թովմա , անշուշտ աղիտաւոր անձ մէկը դարձած նա այդ ցեղին համար , եւ տիսուր հետք մը թողած նորապատմութեան մէջ , ուստի բնական էր որ Արծրունեաց տոհմի փառքն նսեմացնող կամ պատույն դաւաճանող ո՛ եւ է պարագայ որ կը նար ժոածուիլ , ինքնին զարթուցանէր անօրէն Բարծումայի յիշատակը՝ զաղափարի զուգորդութեամբ մը» (Էջ 26) :

Յամենայն դէպս թովմաս Արծրունի ովահպանած է մեղի արձագանգը իր ժամանակակիցներու բերանը պատող զրոյցի մը , պատմուած որդի ի հօրէ , որոնց համեմատ տիրող համոզումն էր թէ Եղիշէի ժատեանը զիթարուած հասած է , տեսած է կրճատումներ : Եւ որովհետեւ թովմային ծանօթ Եղիշէն Ե . դարու հեղինակ մը կը ներկայանար , պատմիչ Աւարայրի կուսին , թովմաս իր պատմական հասկացողութեամբ հբաղարակի վրայ շրջած զրոյցը փոխագրած է Ե . դար Եւ կապակցած Բարծումայի Արզնարդիւն դալու պատմութեան հետ :

Պիտի հետեւցնենք ասկէ , թէ Եղիշէի Պատմութեան կրճատումը զրաւած է ժամանակակիցներու ուշադրութիւնը . անոնք զգացած են թէ Մատեանը տուժած է իւր ամրողջութենէն : Այս երեւոյթը կ'երեւոյ թէ յառաջացուցած է բողոքի ձայն : Կրճատումը տեղի ունեցած է ժամանակ մը Եւ միջավայրի մը մէջ , ուր Մատեանը թէ Եւ ծանօթ ,

բայց չեր գտած զեռ տարածում մեծաթիւ օրինակութիւններով։ Միջավայրը թովմաս Արդնարդիւն եւ Մոկաց աշխարհը գիտէ⁶ եւ ժամանակն է։ զարու վերջին քառորդը։

Զրոյցն ունէր իր մէջ պատմական կորիզ մը, հիմուած էր իրողութեան մը վրայ։ Ինչպէս այժմ մէր քննութիւնները ցոյց կու տան, հնիմարկուած է ստուգիւ Եղիշէի մատեանը փոփոխութեան։ Այդ փոփոխուած մասերու մէջ կարող էր — ինչպէս կը պահանջէ աւանդութիւնը, խօսք եղած ըլլալ Արծրունիներու շահատակութիւններու, յատկապէս Վահան Արծրունոյ մը մասին։ Եղիշէի Պատմութեան է. Յեղանակը, ուր «զերկարումն» իրացն խովզութեան» պիտի ճառագրուէր, յարմարագոյն տեղն էր նման յիշատակութիւններու։ Բայց այն կրնատուած է։ Դժբախտաբար 550—590 չրջանի Արծրունեաց իշխաններու անուանացանկերն ալ պահպանուած չեն, ստուգելու համար, թէ եղած է այս չրջանին Վահան Արծրունի մը։ Առաջին անգամ 596ին կը յայտնուին անոնք, Երկար լուսութենէ հատք։ Կը յիշէ այս թուին Սերիոս (էջ 56) Վարդան Արծրունին ի թիւս այն նախարարներու, որոնք Խոսրով Բ. էն Տիգրոն կանչուեցան եւ Հոն պահուեցան։

⁶ Աւատի մօտաւորապէս այն կողմէրը, ուր թ. դարու առաջին քառորդին ծնունդ առաւ Մովսէս Առքնացւոյ Հայոց Պատմութիւնը. Հմմա. առ այս Հ. Ակինեան, Մատենագրական հետազոտութիւններ. Հար. Գ. (Վեհենա 1930), էջ 280—286։

Դարձեալ 608ին կ'ընկերանայ Ամբաստ Վրկան
մարզպանին «Վարագչապուշ Արծրունի»
(Աեր. 65) և 610ին, երբ պարսիկները յա-
ռաջացած էին մինչեւ կեսարիա, հոն կը
բռնեն (անշուշտ յունական ծառայութեան
մէջ գտնուող) Վասակ Արծրունին, «զորդի
Սահակայ նարհապետին Արծրունեաց, եւ
սպանին զնա հանդէալ դրանն քաղաքին ի վե-
րայ փայտի. որ թէպէտ եւ բազում աւճիռս
վնասուց զործեալ էր նորա ի զօրուն Պարսից,
սակայն ամենայն զօրն Պարսից ողբայր զնա
վասն քաջութեան եւ արիութեան. էր⁷ մա-
նուկ ուժող եւ բարձրահասակ. մանաւանդ
զի սնեալ եւս էր ի մէջ նոցա, եւ վարժեալ
եւս ի նոցանէն Հրահանգուա» (Էջ 78): Արժա-
նաւոր զաւակ մը հաւանօրէն 572ի պատե-
րազմներուն մասնակից Արծրունեաց Սահակ
նախարարին:

[Նկատելով որ Սերիոսի սկզբնապիրը չառ
խանգարուած զիհանկի մէջ հասած է մԵզի
չնորհիւ միջին - մեսրոպեան երկաթաղիքիր
դրչութենէ անվարժ օրինակողին (Հմմտ.
Հ. Ն. Ա. կ ի ն ե ա ն, Մատենագր. Հետազօ-
տութիւններ. Բ. Էջ 13), կարելի է թերեւս
ենթադրել հոս թէ այժմեան օրինակին Սա-
հակայ ընթերցուածը սկզբնապրին մէջ Վա-
հանայ եղած ըլլայ: Երկաթաղիք Ս եւ Վ, Ն եւ
Կ իրարու չառ նման են եւ զիւրաւ կրնան
շփոթուիլ, եթէ մանաւանդ ձեռաղիքը մա-

⁷ Տպ. եւ:

շան և գրիչն ահամուստ մ'եղած ըլլայ : Եթէ
առողջութ ենթազրութիւնն , առանդութիւնն
առ Թագմայի կը պանէ հիմ] : Յառելուած ար-
տասալութեան :

9. ՀԱՐԱԴՐՈՒԹԻՒՆԻՆ Պ. ՓԱՐՊԵՏԻՈՑ Բ. ԳՐՈՒԼԴԻՆ .
ԵՎԻՇԵՒ Ա—Ե ՑԵՂԱՆԱԿՆԵՐՈՒ ԵՒ 572Ի «ՀԱՅՈՑ
ՊԱՏԵՐՄԱՂՄԻ» ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՑԱՐԱԿԻՑ ԴԵԳԻԵՐՈՒ

Որպէս զի խորհրդածութիւններս դիւ-
րբնկալ ընծայութին ընթերցազներուս , ահ-
չուածեալ կը համարիմ ներկայացնել նախ
համատեսիլ պատկեր մը 451ի հայկական
պատերազմի պատմութեան համաձայն Պ. .
Փարագեցւոյ , եւ ուսու զուգազրութեան մը
մէջ համեմատութեան առնել 572ի «Հայոց
պատերազմի» պատմութեան հետ Եղիշէի
Պատմութիւնը : Ակնարկ մը համազրութեան
վրայ երեւան պիտի բերէ թէ ո՞ւր համաձայն
է Եղիշէ Պ. . Փարագեցւոյ հետ , ուստի եւ ունի
կախում անկէ , եւ զարգեալ թէ ո՞ր կէտերու
մէջ կը ձայնակցի 572ի Հայոց պատերազմին
յարակից գէպքերուն , հետեւարար անկախ
է եւ համաձայն տիեզերական պատմութեան :

Պ. . Փարագեցւոյ Բ. գրուազի ամփոփումը
ենթայացուած է Հասուած Հասուած . բայց
առընթեր նշանակուած Հասուածութուերը
չունին որ եւ է ազերս Ա. . եւ Բ. . սիւնակներու
Հասուածներու հետ : Պազարի պատմութեան
ընթացքը կարելի չէր համաձայնեցնել
Եղիշէի անկախուն քայլերուն՝ առանց համե-

առաջութեան : Հարեւանցի ակնարկ մը պիտի քերէ անաշխատ երեւան նմանութեան կէ-տերը :

Եղիչէի և Պաղարի մէջ նկատուած աղերսը նախորդ քննիչներէ , ինչպէս Կոստանեանցէ , Կիւլէսէրեանէ , առեւ Տէր—Պօղոսեանէ և Աղոնցէ , քննութեան առնուած է արգէն . ոյս պատճառաւ ալ ես պիտի խուսափիմ միւսանգամ չօշափել ոյս խնդիրը , բայց եթէ այն դէսքին , ուր Երկու պատմագիրներու համեմատութիւնը անզրադոյն լուսաբանութեան համար անհրաժեշտ ընծայուի :

Իսկ Եղիչէի համաձայնութիւնը Պատմութեան հետ պիտի դառնայ յատուկ ուսումնասիրութեան առարկայ խառն Զ . դարու պատմական իրադարձութիւններու հետ . նկատի պիտի առնուին դարուն սկզբէն մինչեւ 590 պատահած ներքին և արտաքին դէսքերը , որոնք տեղի ունեցած են Հայաստանի սահմաններէն ներս կամ դուրս , որքան անոնք կը չօշափին Եղիչէի Պատմութիւնը կամ աղերսի մէջ են «Հայոց պատերազմի» հետ : Տեղ տեղ պիտի ընդարձակուին մեր խորհրդածութիւնները , բայց միշտ առաւել լուսաբանելու զիտաւորութեամբ Եղիչէի մութ կամ բացայստ ակնարկութիւնները : Զ . դարու Հայոց պատմութիւնը պիտի զծուի հոն յեցած նոր աղքիւրներու վրայ , զորոնք կ'ընձեռն մեզի վերականգնուած Եղիչէն և արտաքինները :

Բ. Եղիշե. Ա—Ը Յեղանակները :

1. Վառամ Ե. , Հայրն Յաղկերտի՝ բարեացակամք հանդէս քրիստոնէից (63—64) :

2. Յաղկերտ Բ. գոռող է , ինքնահաւան , պատերազմասէր . «Ճեծ ոմն զինքն կարծէր քան զրնութիւն Հայրենի կարգին» , «յանմահից իմն կարգի զնէր զինքն» (12) . Կը հետաքրքրուէր օտար կրօններով . «Հանդէս առնէր ամենայն ուսմանց» :

3. Յաղկերտ Բ. իւր թագաւորութեան երկրորդ տարին կ'ասպատակէ Յունաց աշխարհը «մինչեւ Մծրին» : Կայսրը կ'առաջարկէ խաղաղութիւն . կը կնքուի գաշինք . կ'որոշուի բիւզանդական Հոդ վախսսականներու վերադարձը : Կը նահատակուի Գարեգին :

Ա. Ղազար Փարպեցի . Բ. Գրաւագ :

1. Վառակ Սիւնի , նոխ մարզպան Վրաց կողման , կը մշակէ բարեկամմական յարարերութիւններ Հոնաց Հետ (83) :

2. Վառակ կը կարգուի մարզպան Հոյոց . բոլոր Հարկերն իր ձեռքն են . պարուիկ պործակալները ենթարկուած են իրեն (83) :

3. [Վառամ Ե. կը վախճանի 438 : Յաղկերտ Ա. ի

Գ. Հայոց պատերազմը եւ նախընքաց եւ գուգընքաց
պատճառները :

1. Կաւաստ Ա. , Հայրն Խոսրովի , կու տայ
կրօնի ազատութեան հրովարտակ Հայերուն .
կը նպաստէ Նեստորականութեան տարած-
ման ի Պարսս :

2. Խոսրով Ա. դոռող է , ինքնահաւան ,
պատերազմանէր , արբած յաղթութիւննե-
րով , կը կոչէր ինք զինք Անռշըռուան =
Անմահ , կը Հետաքրքրուէր յունական փիլի-
սովայութեամբ , քրիստոնէական-դաւանա-
բանական վէճերով :

3. Խոսրով Ա. 539/543 կ'առազատակէ Կա-
լինիկէ-Անտիոքի կիլիկիա . կը պաշարէ Դարա-
րերդաքաղաքը «մերձ ի Մծրին» , կ'արշաւէ
Եղեսիա եւն : Յաղթական եւ աւարով կը վե-
րադառնայ Պարսկաստան : 562ին կը կիքէ
Հռովմայեցւոց հետ 50ամեայ խաղաղութեան
դաշինք . կ'որոշուի վախստականներու վե-
րադարձը : կը նահատակուի Գրիգոր Մանա-
ձիհր Ռամքիկ (541|2) :

օրով ոկիզր տուած Հալածանքները քրիստոնէից դէմ
կը շարունակուին իր օրով : 420ին կը ծագի պատե-
րազմ Տիգրանի եւ Բիւզանդիոնի մէջ . 421ին կը
կնքուի 50ամեայ խաղաղութիւն վառմ Ե . ի եւ Թէո-
դոս Բ . ի միջև , միջնորդութեամբ Անատոլիոս ուղա-
րակեալի : Հալածանքը թուլացաւ , բայց աեւեց զեռ
30 տարի : Անատոլիոս կը դիւրացնէ Մաշտոցի Հա-
նապարհն ի Կ . Պոլիս] :

4. Վառմ Ե . ին կը յաջորդէ որդին՝ Յաղկերտ Բ .

4. Յաղկերտ իւր թագաւորութեան Դ. —
ԺԱ. տարիներուն կը ձեռնարկէ արշաւանք
հիւսիսային ազգերու դէմ : Կը փակէ Ճորաց
պահակը, կ'ըլլայ միջամուխ Քուշաններու
երկիրը, կ'ասպատակէ չատ գաւառներ,
կ'ընկճէ անոնց թագաւորը : Այս պատերազմ-
ներուն կը մասնակցին նաև Հայկական բա-
նակները . որոնք տարուէ տարի կը լուծուէին
եւ փոխարէն կու դային նոր ոյժեր :

5. Որովհետեւ Հոռոմք յարգեցին խա-
ղաղութեան դաշինքը, Խայլընդուրք և
Հոնք դադարեցան ասպատակել սասաննեան
սահմանները, Քուշանք կը եցին պարտու-
թիւն, սկսեալ Յաղկերտի թագաւորութեան
12րդ տարիէն, Պարսկաստան կը վայելէ խոր
խաղաղութիւն : Մոգերը աստուածոց շնոր-
հակալութեան համար կը պահանջնեն թագաւ-
որքն հալածել քրիստոնէութիւնը սասաննեան
պետութեան սահմաններէն ներս : Թագա-
ւորը, որ երբեմն երբեմն կ'երեւցնէր իւր
թշնամութիւնը քրիստոնէութեան հանդէպ,
այժմ աւելի յայտնազոյնս երեւան կը քերէ
իւր ասելութիւնը . կը ստիպէ բանակին մէջ
դանուած հայ նորիսարարները յուրացութիւն

438—457 : [Բատ ոգարսիկ-արար ազրիւրներու՝ ար-
գար էր հանդէպ Հայաստակներու . քարեացակամ հան-
դէպ բանակին . կոչուած է Բարեմոյն : — Թէպէտ
Տարարի կը պատմէ թէ թագաւորն իւր հազարամետն
Մինը-Ներսէ բանակով զրկած է սահմանները՝ առ-
պատակնուտ եւ ատիզած է Հռովմայեցիները ըստ դա-

4. Կ'արշաւէ Հիւմիսային եւ Կովկասեան ազգերու դէմ։ Ճորայ պահակէն «Խաղիրք» կ'ասպատակեն Աղուանքը։ Կ'արշաւէ Քուշաններու վրայ կը յաղթէ։ «Լապեաց զարհակն ճորայ եւ Աղուանից» (Սեր. 28)։

5. «Այս Խոսրով . . . ի ժամանակս իւրոյ թագաւորութեանն յառաջ քան զարսամմրութիւնս զայս հաստատեաց գերկիր քանդիէր խաղաղասէր եւ աշխարհաշէն» (Սեր. 26)։ Մողերու զրգումով կը յարուցանէ հալածանք քրիստոնէութեան դէմ։ կը ճնշէ Մաղդակեանները, Մանիքեցիները։ Մար Արա Նեստորականներու կաթողիկոսն եւ ուրիշ եպիսկոպոսներ եւ աւագներ կը բանտարկէ։ կը չարչարէ պէսոպէս տանջանքներով եւ զրկանքներով։ կը զրաւուին քրիստոնէից ինչքերը։ կը նահատակուին քրիստոնեաներ։ կը բանտարկուին երեք եպիսկոպոսներ։

շանց տալ ոգորատեկան տուրքերը, բայց արեւմտեանք չեն յիշեր այսովիսի արշաւոնք։ Միհր-Ներսէն է Արեաց հազարամետը (39)։

5. «Յազկերու Բ. կը հալածէր Պարսկաստանի քրիստոնեանները»։ Վարդան Մամիկոնեան ի Մարզիստ՝ ի ներկայութեան Յազկերուի՝ կ'արիտեաց (79)։

Եւ յընդունելութիւն մազդէական կրօնի : Զորս հոգի «ի բուն աւազաց» կ'ենթարկուին «ի փոքրձութիւն տանջանաց» (16—17) : Կը հրաւիրէ Հայ նախարարները Հացկերոյթի . կը յայտնէ թշնամական վերաբերմունք : Նախարարք միւսանգամ կը զրկուին թշնամիներու դէմ . ուր շատերը կը դանեն իրենց մահը . ուրիշներ անթիւ զրկանքներ (18) :

6. Դենչապուհ կը զրկուի Հայաստան աշխարհագրի համար : Կը դրուին նոր հարկեր . հազարապետը կը փոխարինուի պարսիկ պաշտօնեայտվ . եկեղեցականներու ձեռքէն կ'առնուին դատարանները եւ կը յանձնուին մոգպետներու եւն (19) :

7. Մազդէական գենը կը քարոզուի ի Հայս : Միհր-Ներսէհ կը զրէ մազդէական վարդապետութեան բովանդակութիւնը . կը զրկէ Հայաստան (20) : Պատճեն :

8. Հայ Եկեղեցականներն եւ նախարարները կը դումարուին յԱբոաշատ, կը դրեն պատասխան Միհր-Ներսէհի թղթին : Պատճեն եւ Անուանացանիկ ժողովականներու (29—31) : Հայոց մերժողական պատասխանը կը զայրացնէ զՄիհր-Ներսէհի մոգպետները,

6. Վասակ առած էր իւր դռւուրը Վարագվագան սիւնոյ : Փեսային անհամաժամանութիւնն ամուսնոյն Հետ կը վիրաւորէ աներոշ սիրալ . այս պատճառու ալ Վասակ Հայութիր սովանմաժր խնդրել զվրէժ թշնամանաց դատերն իւրոյ . մինչեւ Հալածեալ Հանէր զնոս յաշխարհէս Հայոց (39) :

6. Խոսրով Ա. ի գլուխ կը հանէ կաւատի
ձեռնարկած մարզահամարն եւ հարկատուու-
թեան օրէնքը : Կը սահմանուին հարկի նոր
օրէնքներ : Մոգերուն կը յանձնուի դատավա-
րութիւնը . Դենչապուշ Հայաստան կ'ուղար-
կուի :

7. Խոսրով կը ստիողէ Հայերը , Վրացի-
ներն եւ Աղուաններն ընդունիլ մազդէական
դենը : Սուրէն Ճիշբաշնապ բանակով կ'ու-
ղարկուի Հայաստան . իրեն հետ մոգեր :

8. Հայերը կը դումարեն ժողով . կ'ընդ-
դիմանան Հրամանին : Կը յիշեցնեն Շապուհ
Բ. ի անյաջող փորձերը . կը ներկացացնեն
(Վաղարշի) Հրովարտակը (484) : Երկիցու եւ
երիցու կը խնդրեն չնեղել Հայերը կրօնի հա-
մար :

7. Վարագվազան ապաստան կը փնտոէ Միհնը-
ներսէնի մօտ : Կ'ընդունի մազդէական դենը : Կը
խորհի միջոց լուծել զրէժ վասակէն :

8. Միհնը-ներսէն կ'ատէր քրիստոնէութիւնը .
կը խորհի Հնարք տարածելու մազդէականութիւնն
ի Հայս , ի Վիրու եւ յեղուանս , ամբազնդէլու պետու-

կը զրդուն թագաւորը, որ կը հրամայէ նախարարներուն ի Դուռն զալ անոնցմէ մասմը կը զանուէր ի Տիղրոն, ուրիշներ Հոնաց պահակի առջև, ոմանք ալ Հայաստան: Ի մեծի շարաթու զատկին կը ներկայանան անոնք թագաւորին: որ չ'ընդունիր ըստ սովորականին: կը կշտամբէ անոնց դիմագրութիւնը: կը սովորէ երկրագել արեգական (32—34): Նախարարք կ'ընդդիմանն միւսանդամ հրամանին: կը յիշեցնեն թագաւորին Շազուհի անօդուտ փորձերը: Թագաւորը կը հրամայէ արդելափակել նախարաները:

9. Կը սպանայ թազաւորը աքսորել նախարարները հեռաւոր վայրեր, ինչպէս պատահած էր այս երրենն Վրաց իշխաններուն, եւ բնեութիւններ զործադրել ի Հայս: Թազաւորի այս մտագրութիւնը կը յայտնէ նախարարներուն արքային ներքին խորհրդական մը, որ քրիստոնեայէ: կը յորդորէ զոնէ առ երեսս ուրանալ, տեղի տալու համար բարկութեան: Նախարարները կ'ուրանան:

10. Թագաւորը լուր կ'առնէ Քուշաններու նոր շարժումներու մասին: եւ կը խազայ անոնց վրաց (38, 39):

թեան ներքին այժը ընդդէմ Հռովմայեցւոց: Վարագվան կը խստանաց իր ուշակցութիւնը, զիսխարէն առնելով խստամ ստանալու հայոց մարզպանութիւնը:

9. Միհր-Ներսէհ կը պարզէ իւր խորհուրդները

9. Կաւառ Ա. և Խոսրով Ա. Վրաստանի
եւ Լազիկիայի մէջ փորձած էին մնշել քրիս-
տոնէութիւնը : Վրաց Գուրգէն թագաւորը
ընտանիքով ապաստան մնտուած էր Յուստի-
նոսի քով (523) : Խոսրով «կալաւ ձերբակալ
դարքայն Եղերացւոց» (Սեր. 28) : Ունէր
Խոսրով քրիստոնեայ խորհրդականներ :

10. Հռովմայեցիք կը դրդուն կովկասեան
ազգերը ասպաստակելու Պարսից երկիրները :
Խոսրով կ'արշաւէ միւսանգամ անոնց վրայ :

Յազկերտի առջեւ՝ արքայն կաւ առաջ իր հաւանու-
թիւնը :

10. Կը հրամայէ Յազկերտ մազդ էտկան դեմքն
հանգանակը դրաւոր ներկայացնել Հոյոց . պարտա-
ւորէլ Հոյերը ընդունել զբազաշտական կեշուը . հրա-
մարտակ կը ուղարկուի :

11. Նախարարներն կ'արձակուին իր Հայս . անոնց հետ մոգերու բազմութիւն մը (39—40) : Ճանապարհին քրիստոնեայ աղղարնակչութիւնը՝ կ'ողբայ ուրբացեալներու դրութիւնը (41—43) : Քահանաներէն մէկը կը յառաջէ դուժ տալու և պիսկոպոսներու : Բամբկէ ժողովուրդը կը դրզուուի (43—44) :

12. Կարաւանը կը հասնի Անգղ գիւղը : Դեւոնդ երէց եւ իրեն հետ բազմութիւն մը կ'ընդառաջէ նախարարներուն . կ'արդիլէ շուին յառաջնաղացութիւնը : Հայաստան դրզուուած է : Մողակետը շուարած է ստեղծուած դրութեան առաջ : Կը պատմէ Շապհոյ օրով յարուցուած կրօնական հալածանքի մասին : Խորհուրդ կու տայ անզզոյչ քայլերով շբորբոքել ժողովրդեան դրզուութիւնը (44—48) :

13. Մարզպանը (Վասակ) հնարք կը խորհի «սուրբ ուխտն» քակելու : Սիւնիքէն հրոս կը հանէ : Կը դրզոէ Մողակետը որ Դոնէն հրաման բերէ որ Աղուանքի պարսիկ այրուածին (10·000) Հայաստան ձմերէ : Թէպէտ Մողակետը խաղաղութիւնը կը բազմայ , բայց Մարզպանը՝ «զի սրտի մտօք ընկալեալ էր»

11. Հայք կը գումարեն ժողով , եղիսկոպոսներ եւ նախարարներ : Անուանացանկ ներկաներուն : Ժողովին վայրը չի յիշուիր . Վաղարշապատ , Արտաշատ : Կը պատասխանեն մերժողական թղթով . առանց կանիսաւ . կարդալու ուղարկուած ժաղդէական հանդակը :

11. Մարզպանն Սուրէն և մողերը կը կառուցանեն կրակատուն Դունի մէջ : Ա . Գրի-
գոր Մայր Եկեղեցին կը վերածուի մթերա-
նոցի :

12. Հայոց Կաթողիկոսն եւ նախարար-
ները կը զգուշացնեն Մարզպանը . կը խնդրեն
գաղքեցնել կրակատան շինութիւնը . երբ
կ'ընդդիմանայ , կը ձանուցանեն իրողութիւնը
հայ ժողովրդեան : Ոտք կ'ելլէ ռամիկը . կը
զինուի :

13. Սիւնիք անջատուած , «ապստամբած»
էր Հայկական միութենէն , ենթարկուած էր
Առազատականի սպայապետութեան :

12. Հայոց պատասխանը կը զայրացնէ թագա-
ւորը . կը հրաժայէ ի Դուռն կոչել Հայոց , Վրաց և
Աղուանից նախարարներն եւ աւագ սեպուհները :

13. Ի սկզբան կը խորհին նախարարները պար-
զել ապստամբութեան զբօշը . բայց ազա կը զիշանին
հետեւիլ հրաժանին . կ'երթան խօրովին ի Դուռն :

սպարսեկական օքէնքները, կը սրտապնդէ դիմոգրել :

14. Եսպիսկոպոսները նկատելով Մարդու ազանի բռնած ուղղութիւնը, կը դումարեն ժողով, կ'ուխտեն Ա. Միութիւն. բանակը կը բաժնեն երկուքի վարդանի հրամանաւարութեան տակ (49) :

15. Մարդու մոգերուն ամէն դիւրութիւն կու տայ. «Աղծագործ խառնակութիւնը» կը շատանայ երկրին մէջ. Եկեղեցիներ իսկ կը բռնարարուին :

16. Եսպիսկոպոսները միաբան կը դիմեն Սպարապետին ապարանքը: Բանակը դրդուած է: Կ'որոշուի ամէն զնով ընդդիմանալ բռնութեան: Նախարար մը, որ հակառակ կ'արտայայտուի, տեղւոյն վրայ կը քարելոծուի (50) :

17. Ժողովուրդը կ'ընթանայ դէնքի. բանակը կը բաժնուի երեք մասի. յարձակում պարսկական ոյժին վրայ. կը կալանառուի Մարդու մերը (50—51). կը յարձակին Առքուատական եւն (51—53):

14. Կ'առաջարեկէ Յաղերոտ. կամ ու ուրացութիւն կամ աքսոր. կը սպառնայ աշխարհին՝ ուեկը:

15. Վարդան Մամիկոնեան, ապարապեան Հայոց կ'ընդդիմանայ ուրացութեան. բայց երբ նախարարները կը դնեն իր առաջ երկրին սպառնաց ուածմբորիկը, կը զիջանի ուրանալ անռնց հետ կեղծեօք:

14. Նախարարներն եւ եպիսկոպոսները
կուխտեն սուրբ միութիւն։ Վարդան Մամի-
կոնեանն է ուխտապահներու սպարապետը։
Դունչն զուրու (Արտաշամ^ա) անդի կունենայ
զօրահանդէս։

15. Սուրբն «Հնայր ընդ կանացս ազա-
տաց, ոչ առնելով զայրն աէք կնոջ իւրոյ»։

16. Կաթողիկոսն եւ նախարարները կը
ներկայանան միւսանգամ Մարգարինին եւ կը
սպառնան։

17. Վարդան կը յարձակի Դունի վրայ,
ուր էք Մարգարինը։ կը սպանուի Սուրբն։ կը
կոտորուին պարսիկ զօրքերը։ կը քանդուի
ատրուշանը։

16. Նախարարներն եւ Սեպուհները կուրանան
կը դժուօք։ կը ընդունին մոզութիւնը։

17. Աշուշաց վրաց բղեշին եւ Վասակի երկու
որդիք՝ Բարիկ եւ Ամրներուեւ (առ Աճիր-Ներսեւ) կը
մնան պատանգ։ (55)։ Նախարարները կը զերպառնան
իրենց տեղերը։ Մոզերու մեծ թիւ մը կը ընկերանայ
չուին։

18. «ՅԵՄ աւուրց բազմաց եկն հազարապետն Աղուանից սուրբ եղիսկոպոսաւն աշխարհին» գուժելու թէ Հոնաց պահակի դօրաբաժինն եւ Դոնէն այրուձի գունդ մը կոխեց Աղուանից սահմանները (53—54) :

19. Հայք կը փութան պատղամաւորութիւն մը զրկել Կայսեր, պատմելու Հայաստանի անցքերը եւ խնդրելու օգնութիւն. Թէոգոս կայսր կը միտի խորհիլ այս մասին. բայց վազահաս մահը կը խափանէ իրագործութիւնը. իսկ «անարին» Մարկիանոս կը մերժէ տալ օգնութիւն :

20. Հայք Երեքի կը բաժնեն բանակը. առաջին գունդը՝ Ներշապուհ Ռմբոսեանի հրամանատարութեան տակ կը քայլէ դէպի Հեր եւ Զարաւանդ, Երկրորդը՝ Վարդան սպարապետի տակ կը զիմէ Աղուանք, խափանելու ձորայ Մարզպանին՝ Սերուխտին անցքը Կուրի վրայէն. Երրորդը կը յանձնուի Վասակին, Հակելու միջաշխարհին վրայ (56—57) :

21. Վասակ կը մատնէ Վարդանի ծրա-

18. Նախարարներու ժամանումը կ'ողջունուի սպազպած :

19. Վարդան չի հանդուրժեր ստեղծուած կացութեան. կ'որոշէ զերգասատանով Հեռանալ, անցնիլ կայսեր ծառայութեան: Կ'իյնայ ճանապահ (56—58) :

18. Աղուանք կը մասնակցի Հայկական
ապստամբութեան : — «Յորժամ սպանին
զՄուրէն, ի նմին ամի Եկն Վարդան Վշնասպ
ոմն» (Սևք.) :

19. Հայկական սպատգամաւորութիւն մը
կը խնդրէ Յուստինոս Բ. Էն օգնութիւն . կը
խոստանայ Ենթարկել Հայաստանը Կայսեր
իշխանութեան : Յուստինոս Բ. որ տժդոհ
էր 562ի խաղաղութեան դաշնագրութենէն,
կ'ողջունէ Հայկական ապստամբութիւնը . կը
խոստանայ զինուորական օգնութիւն : Կար-
նոյ Յունական բանակը Հրաման կը ստանայ
մտնել Պարսկահայաստան :

20. Վաստի եւ այլ նախարարները կը խռովին.
կ'ուղարկեն սովորակեանի հանւէն սպատգամաւորներ՝
ետ կեցնելու . կը խոստանան միարան ուժով բնդդի-
մանալ թագաւորին, ապստամբիլ :

21. Վարդան կը զինանի . կը վերադառնայ Բա-
ղրէւունդ էն :

գիրն եւ ոյժը Անրուխատին : Խաղխաղի առջեւ կը բախին Պարսիկք եւ Հայք : Վարդան կը պնդի ովարտուած թշնամւոյն ևտեւէն . կը յառաջանաց մինչեւ Հոնաց պահակը . կը հայրածեն ովարսիկ պահապանները . կը յանձնեն ովահակը աղուտան Վահանին . սա կը խողբէ Հոնաց օղնութիւնը , որոնք կը խոստանան օգնել (58—60) :

22. Վասակի զաւաճանական եւ թշնամական զործերու մասին կը հասնին Վարդանին լուրեր : Վարդան կը զառնաց Այրարատ . Վասակ կը փախչի Սիւնիք . ուխտապահներու գունդ մը կը զործէ յարձակում Սիւնիքի վրայ . Սիւնիք կը մատնուի սովի :

23. Եղիսկոպոսները կը հրամայեն քաղաց ամիսն ծոմապահութեամբ անցնել . կը զրեն կ . Պոլիս , որ ազօթեն . «որպէս սկսաքս՝ ի նմին եւ կատարեացուք» (62) :

24. Պարսիկ կալանաւորներէն մին կ'արձակեն Դուռը , որպէս զի պատմէ ճշղիւ Հայաստանի անցքերը՝ «զիրսն ապստամբութեան» ի նպատ Հայոց : Կ'ուղարկէ նաև Վասակ զուժկան առ թագաւորն (62) :

25. Թագաւորը կը գտնուէր իւր ձմե-

22. Նախարարակայոյտ ժողովին մէջ կ'որոշուի ապստամբութիւնը : Կ'ուխանեն ուուրը միութիւն :

23. Վասակ ակամաց կը հաւանի . կը ֆանաց յետումդէլ ապստամբութիւնը . «մի վասն որդւոց իւրաց , որք ի զրանն էին եւ զարձեալ զի եւ կեանք իւր իսկ ի խնամք չարքին միաէին հանապազ» (61) :

22. Հայկական եւ յունական միացեալ
բանակները կը յառաջանան միջամուխ մինչեւ
Միւնիք, Ազուանք, Ատրոպատական :

23. Յաղթութեան լուրերը կը հասնին
եւ Պոլիս կայսեր եւ Հայ ժամանականերուն :

24. Նախարար մը, որ կ'երթար գաղտ
հայկական ապստամբութիւնը դուժելու Խոս-
րովին, կը հետապնդուի Զաւրակ կամսարա-
կանէն :

25. Հայաստանի ապստամբութիւնը նշան

24. Բառիկ զօրաց բազմութիւնը կը դիմէ Շի-
առուն մոխրանոցին, չմնալով աւագացն Հրամանի, եւ
առեալ զկրակարանն՝ վարեցին ի Չուրսն զկրականք . . .
(63) :

25.⁴ Յաջորդ օրը Զարեհաւանին մէջը կը կոտո-
րուին մողերը (63) :

բոցը, այն ինչ զարձած կորակոր Քուչաններու պատերազմէն : Հայաստանի ազատամբութեան մասին լոելով պարսկէն, կը ցնցուի : Կը զգայ թէ այսու «եղեն վնասք մեծամեծք ի սահմանսն ի մէջ երկուց անհաշտ թշնամեաց» (64) :

26. Մողերը խորհուրդ կու տան զաղրեցնել հալածանեքը . թոյլ տալ որ քրիստոնեաները ապրին իրենց օրէնքով . «զոքոք զապատամբսն ածցես ի հաւանութիւն» : Կը զրկուի անյիշաչարութեան եւ զիջման հրովարտակ (64—66) : Հայք չեն հաւատար թագաւորին խաղաղասիրութեան :

27. Կուղարկէ թագաւորն առ Մարկիանոս զեսպան, իմանալու կոյսեր տրամադրութիւնը :

28. Թագաւորը կ'արձակէ իւր հազարապետը՝ Միհր-Ներսէհ յաղթ բանակով, քազում երամակս փղոց յղէր ընդնմաց : Հազարապետը կը հասնի Փայտակարան (67/68) :

29. Հազարապետը իր քով կը կանչէ Վասակ Միւնին, որ «որպէս նորա իսկ յառաջազոյն զատեալ եւ որոշեալ էր ի միաբանու-

26. Հայաստան տպառամբած էք : Գուժը կը հասնի Դուռը . Միհր-Ներսէհ բանակով կու զայ Փայտակարան . որպէս զի Աղուանքի վրայէն արշաւէ Հայաստան :

27. Հայերը կը փութան պառզամաւորութիւն յղէլ կոյսեր . կը խոստանան Էնթարկուիլ կոյսեր :

Քր 50ամեայ դաշնադրութեան լուծման :
Խոսրով կը ցնցուի Հայտառանի հասած լու-
քերէն :

26. Խոսրով թէովէտ կը խոստանայ (Սե-
րուխոտի խորհրդով) Հայոց ամէն զիջողու-
թին , բայց չի գտներ հաւատ :

27. Սերուխոտ կ'ուղարկուի կ. Պոլիս
Արտեսելու Կայսեր տրամադրութիւնը : Յուս-
տինոս կը յայտարարէ թէ ինքը պիտի պաշտ-
ոպանէ քրիստոնեայ Հայտառանը :

28. Միհրան Միհրեւանդակ անթիւ դօր-
քով և շատ փողերով կ'ուղարկուի Հայաս-
տան : Խաղամախիքի մօտ կը խորտակուի
Հայկական բանակէն :

29. Փիլիպոս Միհնեաց տէր «յառաջ
քան զայտ ապստամբեալ ի բաց կացեալ էր ի
Հայոց» . կ'արշաւէ ի Հայս :

Կ'ուղարկուին թզթէր առ բոկաչին Աղձնեաց , առ իշ-
խանն Անզեզ տան , Մովսէ , Հաշտենից , Եկեղեց եւն-
նան . առ մեծ սպարազեան Անտիոքայ (Ը) :

20. Պատղամուուրներն եւ . Վահան Ամառաւնի ,
Հմայեակ Մամիկոնեան եւ Միհրուժան Արծրունի
(Ծ) :

թենէքն Հայոց, և կե յանդիման եղեւը Հա-
պարսպեաթին ի Փայտակարան (70): Վասակի
ուրացութիւնն եւ ուխտազահերու զէմ լո-
րած զաւերը (70—71):

30. Վասակ զուեղեր կը կազմէ: Վրաց
աշխարհը կը բաժնէ Հայերէն: Կը խափանէ
Աղուանները օգնել Հայոց: Կը կառացնէ Աղձ-
նեաց բգեշիթ օգնութիւնը: Կը գրէ Թղթեր
Յունաց բաժինը: ուր կը զտնէ իրեն գործա-
կից եւ խորհրդակից Վասակ Մամիկոնեանը՝
Մառին Հայոց սպարապետը: «Զամենայն
զօրսն Յունաց յերկրայս արար յուխտէն»:
Հանաց Պահակը կը զօրացնէ պարսկական նոր
զօրքով (73): Կ'երկոպատկէ Հայկական բա-
նակը: Իր երկու եղբօրորդիք, որոնք «յուխ-
տին» էին, կը հարածէ Մինիքէն: Կը հա-
րածէ նաև միայնակեացները:

31. Միհր-Ներսէն կը կարգէ պարսկա-
կան բանակին Հրամանատար Մուշկան Նիւ-
սուլաւուրու եւ ինքը կը վերսպանույ ուռ թա-
զաւուրն, զեկուցանելու իրաց զրութիւնը
(75):

29. Քէոզոս Բ: «յանձն անոյր օղեկ նաց
զեղիւը: բաց «Ճիշչե» պատրաստէր զիքս խոստ-
անենք կը զայնանի († 450), Յուլիոս 2): Յաջարզն՝
Մարկանոս խորհրդով «Անտարկայ», որ ի ժամանե
ազարագետ էր Անտիոքայ, եւ Փաղոքենաի առուրոյ,
որ էր աւագ զրանեն թագաւորինը, չ'առնէր յանձն
լուծել 421ի խոզակութեան զաշինքը Շաոր ի բազում
ժամանակաց զրեալ եւ կնքեալ է առաջին թազաւու-
րացն» (74):

30. Գուրզէն վրաց թաղաւորն, որ զինակից էր Հայոց, կանցնի կ. Պոլիս։ Աւխտի բանակին մէջ ծայր կ'առնէ երկապաւակութիւնը։ բանակը ոռնիկին անկանոն վճարումի ոգատնառուաւ կ'ըմբռոստանաց։ տեղի կ'ունենան անկարդութիւններ։ — 595ին Ստեփանոս Սիւնի կը պայքարի «վասն տանուտէրութեանց» իրաւանց «ընդհօրեզրօրն իւրում Սահակաց»։ Ստեփանոս կը բանտարկուի և կը դիմասուի (Սեր. 58)։

31. Տամ-Խոսրով կը յարձակի Աւխտի բանակին վրայ։ կը քայքայէ, կը ցրուէ։

30. Նախարարները կ'որոշեն խափանել պարականն ոյժին անցը կուրի վրայէն։ Վարդան կ'ուղարկուի զօրուանք։

31. Վասակի մասնաւթեամբ իրազգած կ'ըլլուն պարսիկները վարդանի յառաջինազայցութեան։ կը կանխին անցնի կուրը։

32. Խազիազ զիւզի մօտ կը պատահի Վարդան պարսիկան բանակին, Նիկորառականի Հրամանաւութեան։ կը ստիպէ

32. Վարդան թէպէտ կը զդայ թէն նախուրաբներու միութիւնը երկալառակած է, բաց չի սասանիր, որովհետեւ իր ձեռքն էր միջնաշխարհը. «քանզի ինքն իսկ գետ բռնացեալ ունէր զթաղաւորանիստ տեղիսն . . . զի դեռ եւս ինքն ունէր զամենայն աշխարհն» : Արտաշատի մէջ զօրահանդէս կ'ընէ :

33. Կը շարժէ բանակը Արտազ, հանդիպելու Մուշկան Նիւսալաւուրաբն, որ կուղար Փայտակարանէն : Իր բանակին մէջ Են Ղեւոնդ երէց և Յովսէփի : Աւարայրի զիւղին մօտ տեղի կ'առնեն երկու բանակները դէմ տու զէմ : Կը յօրինեն ճակատ : Կը բախին իրարու ճակատները : Վարդան կ'իշնայ, 287 քաջարի նահատակներու հետ. մնացեալները կը դիմեն ի մախուստ : Կը հետապնդէ թշնամին . կը կոտորէ 740 հոգի : Պարսիկը կը տանի յաղթութիւնը 3544 հոգի տուժելով իւր բանակէն :

34. Զախողած էր Հայկական ապստամբութիւնը :

Յահանջիլ. Նիւսարական մեծ կորուստով տեղի կուցածութեան մասնական միութիւնը :

35. Միւս օրը Վարդանանք կը Հետապնդեն միախուստական թշնամին կուրի միւս կողմը. կը յառաջանան մինչեւ Հոկտեմբերի պահակակը. կը կոտորէն հոն պարաիկ պահակազօրը. և կը յանձնեն պահակին պահպանութիւնը Աղուան Վահանին, յանձնաբարաբութեամբ որ բանակցի Հոկտեմբերի պահական մասնական մասնութիւններուն եւ.

32. Պարուկահայաստան յետո կը նուածուի : Վարդան հայ բանակով կ'անցնի հռովմէական բաժին :

33. Խոսրով անձամբ Միջազգեաք կու դայ անհամար բանակով : Կը զբաւէ Դարան : Կ'ասպաստակէ քաղաքներ : Մելիտինէի առջեւ կը ոպատահի հռովմէական-հայկական բանակին : Կը կանգնին բանակները դէմ առ դէմ : Խոսրով գիշերախառն կը դիմէ վախուատի : Եփրատի ափանց վրայ Մելիտինէնու ոչ շատ հեռու կը բախի Վարդանի հետ . կը խորտակուի թաղաւորին ոյժը . եւ տկար մնացորդով կը փախչի ընդ Աղձնիս :

զբամբէ շնորհիւ կարելի էր շահիւ Հոներու բարեկամմութիւնը եւ նիզակակցութիւնը (83) :

34. Երբ զեւ Աղուանից կողմերն էր Վարդան, լուր կը հասնի թէ Վաստի, որ կը գտնուէր միշնուշարհին մէջ, ազգուամբած է ոի միարանութիւննօք, իրեն հետ նաև ուրիշ նախարարներ . եւ թէ զեսպան արմակեցին ի Պարսու եւ նամակօք ուխտագրեցին ընդ հռուաց (64) :

35. Մուշկան Նիւսալաւորաւ վասակի առաջնորդութեամբ կը նոււանէ քերդերը : Ապստամբ նախարարները եւ քահանաները ի Դուռն կը կանչուին : Կ'երթայ հոն նաեւ վասակ : Քահանաներն եւ նախարարները կը դատապարտուին կառանքի . կը դատուի նաեւ վասակ եւ կը զրուի բանու , ուր եւ կը վարժանի յետին տառապանքներու մէջ :

36. Յաղկերտ իւր թագաւորութեան ԺԶ . տարւոյն կ'արշաւէ Քուշանաց դէմ : Կալանաւոր նախարարներն եւ քահանայք կը պահանջուին ի Նիւշապուի : Քահանաներէն երկուքը կ'ընկերանան կարաւանին :

37. Բէլ անուն հոն մը տեսնելով քրիստոնեաներու կրած Հալածանքը՝ վատիստական կ'երթայ Քուշանաց թագաւորին եւ կը պատմէ Յաղկերտի արշաւանքի , բանակին երկագառակութեան , Հոնաց պահակին խրամատութեան մասին :

38. Յաղկերտ կը յաղթուի Քուշանաց թագաւորէն : Մոգերը պարտութիւնը կը վե-

35. Վարդանանք կը վերադանան Ալլորտա՞մ ձմերելու . Հոն :

36. Վասակ թզմերով կը Հանար Համոզել իշխաններն եւ չինականները , Եւ քահանաները , որ արքայից արքայն զզը իստոնէութիւն շնորհեաց աշխարհի եւ զվուա կատորածի մողուցն շինութիւն . կը յորդորէր Հեռու կենալ «ի բանից Վարդանայ» : Երեք քահանաց կը զործակցին Վասակին (68) :

37. Զատիկը տօնուած էր արդէն երբ լուր կը Հասնի թէ պարսկական բանակ մը կը յառաջանաց Հեր

ՅՅ. Պատերազմները կարհատեւ ընդհա-
տումով կը շարունակուին մինչեւ 590 :

36. Վարդան ընտանեօք կը վարխչի կ. Պո-
լիս : Իրեն հետ շատ նախարարներ եւ Եղե-
զեցականներ :

Եւ. Զարաւանդ գծով դէպի Այրուրատ : Վարդանանք
կ'անապարեն ելլել ընդ տռաջ արդելուր Հայաստան
մուտքը :

38. Արտադ դաւառի Աւարոյր դիւդի ժօս,
Տզմուտի հոգութին մէջ կը ապասէր Մուշկան Նիւառալա-
ռուրատ Վարդանի դնդին : Բրէ պէտ թուռվ շատ աակա-
սամեննէ էր Հայկական զօրագունդը, բայց եւ այնպէս
կը ճակատի Վարդան : Պէնտէկոստէի տռաջին ուրբաթ
օրն էր : Ել բախուն ճակատները . Հայք կը կռուին
Հերոսարար : Ապարազեան Վարդան կ'իրաց խառ-

բազրեն քրիստոնէից : Հրաման կ'ելլէ նահաւակել Քահանաները :

39. Մազպետը, որուն յահմնուած էին կալանաւորները, սքանչելիոք կ'ընդունի քրիստոնէութիւնը : Կ'աքսորուի Հրամանութագուորին :

40. Քահանայք կը հարցաքննուին : Դեւոնդի և Ասհակի ջառագովականները : Քահանայք կը նահաւակուին ի Նիւշանուէ : Անուանացանկ (139) : Խուժիկը կը դոդես նշխարները :

41. Խորէն և Արքահամ աշակերտներն Ո. Քահանայից խեղանդամ կ'աքսորուին ի Շահուզ Ասորեստանի : Խորէն կը վախճանի : Արքահամ կը դառնայ Հայուսունն : Ներբուզ իր առաջինի վարչին :

42. Անուանացանկ խոստովանող նախարարներու (150) : Ինը տարի և վեց ամիս կը մնան ի կուպան : Հազարասութ, «Բէազէ ավոսից» նաւ ի զարծոյ Հազարասութեառ թեանեւ արքունիք, կը կոսպէ ուիր նախարարներու վրայ, կը ջառագովի զանոնք :

Խուժի մէջ՝ իրեն հետ 276 քաջեր : Յաղթութիւնը Պարսիկին էր, զեռած 3544 կորուստով : Հայ վասիստառականները կը հետապնդուին : Վարդահանք կը տուժէ 1036 կորոցիներ :

39. Հայկական ազգամբաւթիւնը Ազգապետին Ժամանակը և Վաստիկի մասնութեամբ ձախոզած էր :

40. Մուշկան Նիւշանութիւնը ի Դաւու կը կունցուի :

42. Խոսրով Ա. վախճանեցաւ 579ին : Իր
որդին Որմիզդ անաղմուկ նստաւ թաղաւո-
րական գառհին վրայ : Ծատ նախարարներ,
որոնց թուին մէջ Յըզատ-վշասազ կը հեռա-
ցուին պաշտօնէ , կը բանտարկուին , նաև կը
սպանուին : Աւագանին կը մնայ տժգոհ բոնա-
կալէն :

43. «Ամրորմիզդ ոմն անուն , յաշխարհէն Հայոց»
կը կարգուի մարզպան աշխարհին : «Բազում թուղթո-
խաղաղութեան առնէր ի աեզիս աեզիս Հայոց աշ-
խարհին», յորդորելով որ վերապառնան փախառա-
կաները եւ ազրին՝ անձնատուր խաղազ կեանքին :

42. Նախարարներն, որոնք ամբացած էին Տայոց
եւ այլ գաւառներու բերդերու մէջ, կը հրազուրէ.

43. Հարեւազոմ Շասպուհ մեծ իշխանը կը խնդրէ անոնց Համար թագաւորին չնորհքը : Յազկերտ զզրեաց եւ յանձն արար մեծ սպառագետին զի ընդ զօրս արքունի երթիցն ի զործ պատերազմի : Կը դործեն քաջութիւններ : Կը խոստանոյ Յազկերտ պատուից ուղարկել զանոնք Հայրենիք :

44. Յազկերտ իւր թագաւորութեան ժիշտ . տարւոյն կը վախճանի : Երկու որդիք «ի զբայ տերութեանն կուտէին» Երկու տարի : Այս ժիջոցին Ազատանից թագաւորը կ'ապը-ստամբի :

45. Ռահանձ ի Միհրան տոհմէ , զայեակն Յազկերտի կրտսեր որդւոյն կը յարձակի երեց որդւոյն զբայ . և և ձերբակու արարեալ զորդի թագաւորի , անդէն ի տեղւովն Հրա-մայէր սպանանել : Պերոզ կը թագաւորէ (151) :

խոստանութեանը եւ կը կալանաւորէ . ի միասին կ'ու-զարիէ ի Դուռն : Այսպէս երկիրն միասնողամ չի հար-կատրութեան կացուցանիք : (75) :

43. Ի Դուռն կը կոչուին նույն վասակ եւ ապաստրութեան մասնակից եկեղեցականները :

44. Վասակ կը պատուի : Կը յայտարարէ Յազ-կերտ . Հրայց զայտ զբակա , զի յայսմ հետէ Աբենեաց աէլու չեա (83—85) : և և ի նմբեր առուր զի՞շամճին

43—45. Արմագղի թազաւորութեան ժ.
տարին կ'առաջամբի վահրամ Միհրեւան-
դակ, Ռամքիկ ի Միհրան տոհմէ . կը հռչակէ
ինք զինք թազաւոր : Միացուցած իր բանա-
կին հետ հետախային ազգերը կը քայլէ Արմագղի
պրայ : Վաստամ որդի Առաջարապետի, եղբայր
վնդոյի կը բանտարկէ զմբաժիղղ . կը փորէ
անոր երկու աշխերը, ապա նաև կը սպաննէ :
Կարանաւորները կ'արձակուին բանտէ : Առո-
րով, Արմագղի որդին կը կատէ թազ, և
Վահրամի հզօր բանակին առջեւ տեղի տալով
կը դիմէ Կայսեր՝ խեղքելու օգնութիւն : Յու-
նական բանակի օգնութեամբ և Վահրամի
ձևանուութեամբ կը խորառակէ Վահրամի
ոյժը . կը տիրանաց գահին : Վահրամ Չորին
կը գուստիշի Խազարներու աշխարհը և Հոն կը
սպանուի : Այժմ ապատամբութեան որոշ կը
պարզէ Վաստամ . կը հռչակէ ինք զինք թա-
զաւոր իրեւ Պերող-Վաստամ . հինգ տարի կը
տեսնեն կոիւները . Առորով կը տանի յաղթու-
թիւնը (595) : Վաստամի բանակին մէջ կը
տեսնեուէին Դելուժք, Թուրքեր, և ուրիշ
հիւսիսային ազգեր :

Խորա՞ զուգուն ու սիւնի, զուքացողն Վարազգաղան
ամէր ի վերոց աշխարհին Միհրանց կացուցաննէին :

45. Վաստամ կացեալ ի Դրանն ամս ինչ կարի
պլատակին և նեղութեամբ բազմաւշ կը զախճանէ
շանդէն յերկիրն Պարսից :

46. Վահրանայք կը դատուին նոցեպէս . կը յար-
դորուին յուրացութիւն . բայց կը մեսն անշարժ . կը
սպանուին կալանաւոր :

46. Աղուանից թագաւորը օգնութեամբ
Մասքթաց 11 թագաւորներու կ'ընդդիմանայ
Պարսից : Տարի մը կը շարունակուի կոխւր -
Պարսիկները զօրք կը հանեն Խայլան-
դրաց աշխարհէն : Կը նուձուի Աղուանից
ապստամբութիւնը : Թագաւորը կ'ընտրէ մե-
նակեցական կեանք (184|5) :

47. Այս խոռվաւթիւններու պատճառաւ
մինչեւ Ե . ամին Պերողի կը մնան նախարար-
ները Պարսկաստան : Այս տարւոյն թագաւորը
զոմանք կ'արձակէ . ուրիշներուն կը խոսաս-
նայ վերադարձ յաջորդ տարին : — «Բայց ի
տեղի այսր ինձ դարձեալ դալ պիտի» (155) :

48. Ներրող փափկասուն տիկնանց Հայոց
(155—158) :

47. Յազկերու իւր թագաւորութեան ժ.Զ. տար-
ւոյն (453|54) կը չուէ Քուշանաց զէմ . կը պարտուի :
— Ճանապարհին կարաւանին կ'ընկերանան Քահանացք
մինչեւ . Նիւշապուշ քաղաք :

48. Թագաւորին պարտութեան ովառճառը կը
Համարին մոզերը Համառուածապանք քահանաներու .
կ'ենզանութիւնը . կը պահանջին թագաւորէն անոնց
Ժահը (87) :

49. Ղետողեանը կը հահատակուին Նիւշապուշ
քաղաքի մօտ, միւսն(դ) զիւզէն ոչ շատ հեռու :

50. Արքահամեւ եւ Խորէն ականջատ կ'աքսորուին
Ասորեստան, ի դաւանեն Շագնուլ : Խորէն երէց կը
վախճանի աքսորի մէջ : Արքահամ կը վերադառնաց
Հայուատան, կը կարդուի Եղիսկոպոս Բղնունեաց (106) :

46. Վահրամ Զորին «Հարկանիքը քաջութեամբ իւրով զգորս թէտալոցւց . . . և Քուշանց . . . արարեալ . . . պատերազմ ընդ մէծի արքային Մազքթաց . . . և Հար զրազմութիւն զօրոցն . և սպան զիւազաւորն ի պատերազմի» (Մեր. 30) : Վերոյ Ազուանից Կաթողիկոս «յանցական գտեալ ընդ ապօտամբոզմ մէծամեծաց իշխանաց աշխարհին Ազուանից, որք ապօտամբեցան յարքայէն Պարսից և կորեան անկան բազումք ի նոցանի» (Կազմակառ. 118) :

47. Խոսրով Տ. Հրաման կ'արձակէ . Մի ոք յանօրինաց (ի զրազուչականաց) իշխանէ զատեալ ի քրիստոնէութիւն . և մի ոք ի քրիստոնէից զարձցի յանօրինութիւն . ոյլ իւրաքանչիւր ոք յիւր հայրենի յօրէնս ովինդ կացցէ» (ՄԵր. 46) :

48. Տիկնաց Հայոց ի կ. Պոլիս :

51. «Եկեղեալ Յաղկերայի . . . զշափ ժամանակի կենաց իւրոց՝ վախճանելը ի Փառառմէ : Եւ թազառըցին նորա երկու որդիքն, Հակոբանկելով ընդ միմէնաւ . և զիմեալք ի վերոց միմէնաց զատերազմաւ՝ յազթահարեալ սպան կրուերն զաւազն և ինքն թագաւորեաց, որում անունն էր Պերազ» :

52. Պերով թազառըռութեան Ա. տարին կը հանէ բանեանք նորխարարեարք . և կը Հրամացէ ժամանակ մը ծառայել բանակին մէլք (108) :

53. Հրեւ-Շեռմշապուհ, իւխանն Հրեւայ, Շիրէրէր զկազեայսն Հայոցն, և կը բարեինուէ անանց Համար (108) :

54. Պերոզի Զ. տարւոյն կը վերապ սոնան հայութաք հայրենիք (110) :

10. ԵՐԱԾՈՒՅՆԻ ՊԱԼՏՄԱՆ ԲԱԼԱՏՆԵՐՆԵՐՆ

Շատ մեծ հնութեան չեն հասնիր Եղիշեի Պատմութեան մեզի ծանօթ ձեռագիր օրինակները : Ամէնէն հնագոյնները — սակաւթիւ — կը շօշափեն ԺԲ : դարը : Որչափ նկատուած է նախորդ քննիչներէն , այս օրինակները , ամէնն ալ , ընթերցուածներու դոյզն տարրերակներով կը կազմեն մէկ խումբ : Կը նշանակեմ այս տեղ ինձ ծանօթ ձեռագիրները , Մատենագարաններու կարգով :

1. Վիեննայի Միսիթարեան Մատենագարանի մէջ ունինք՝

ա. Թ. 971 , 1ա—150ա (1691 , ի Նոր-Զուղարք) :

բ. Թ. 26 (ԺԲ/ԺԹ) սկիզբը պակաս¹ :

2. Տիւրինդէնի Համալսարանի հայերէն Զեռազրաց Թ. 67 , 168ա—286ա (1522) կից Մ. Խորենացի² : Հմմ . և . «Վկայարանութիւն սրբոց Վարդանանցն իշխանացն և . զօրավարացն Հայոց : Մէծ է սէրն Աստուծոյ . . . վ . և . մի լիցի ցանկացող ոռոքոց նորա , այլ զործակից և . մասնակից ոռոք նահատակացն Վարդանանցն» . Թ. 38 , 233ա—240բ (1465) = Ե . և . ի . յեղանակները :

3. Վենետիկի Միսիթարեան Մատենա-

¹ Տաշեան՝ Յուցակ , էջ 146—147 :

² M. Finck, Verzeichnis der armenischen Handschriften der k. Universitätsbibliothek zu Tübingen , էջ 107 : Տե՛ս և . Գ . Ազահեանի նկարագրութիւնն Արձագանք , 1888 , էջ 113—114 :

դարանը, ձեռագիր ցուցակի մը համաձայն, զոր ունիմ աչքի առաջ, հետեւեալ օրինակ-ները կ'ամփոփի իւր մէջ.

ա. «Ռւղղագրեալ ի վերայ հին տպա-
գրութեան ի Տիր(ացու Գէորգէ), յօրինակէ
ՌՄԶ» . այս ինքն «Զայս Պատմագիր Եղիշայի
բաղդատութեամբ ուղղագրեալ բատ ընտիր
ձեռագրի միոյ, զրելոյ յԱրարատեան աշ-
խարհի ի թուին ՌՄԶ, առաքեաց առ մեզ տի-
րացու Գէորգն Տէր-Յօհաննինեան, յամի
1783, ի Սեպտ.» : Բաղդատութիւնն Եղած է
1764ի տպագիր օրինակին վրայ . Հմմտ . Բաղ-
մալլէոլ, 1910, էջ 381 :

թ. «Բոլոր(գիր) Ա. օր. Պ(ատմութեան)
կոր(Ենացւոյ)» : Խորենացւոյ Պատմութիւնը
դրուած է 1664—1671 տարիներու մէջ :

զ. «Ռւղղագրեալ ի վերայ երկրորդ
Պ(ատմութեան) տպելոյ՝ յօրինակէ ՌՃԶ» :

դ. «Խոր(Ենացի) Զ» (օրինակ) :

Կան նաեւ հատակոտորներ, զորոնք կը
նշանակէ ձեռագիր ցուցակը .

ա. «Ճառ(ընտիր) Ա. (էջ) ողծը—ջղ» :

թ. «Ճառ(ընտիր) Դ. (էջ) ա. թէրի
սկիպրն» :

Վերջիններուս մտսին ունինք ընդարձակ
տեղեկութիւններ Հ. Բ. Մարդիսեանի Յու-
ցակէն . որուն համաձայն սպահուած են հան
հետեւեալ հատուածները . անոնք կը դանուին
առ հասարակ նաեւ ուրիշ ճառընակիրներու

մէջ՝ առնուած Պատմութենէն³ (առընթեր կը յիշեմ նաև Պարիսի ձեռագիրները⁴) :

Ա. «Հինդերորդ անգամ ընդդէմ կալ Հայոց պատերազմաւ Պարսից : ՄԷծ է ոէրն Աստուծոյ քան զամենային մեծութիւնս երկրաւորս . . . վ(երջ) . վասն այնորիկ հրամանի թագաւորին ոչ կամէին հուսաւոլ» :

Վ. 200, 452 ր—459 ա (1224). 203, 2 ա—11 ր (ԺԴ. սկիզբը պակաս, այժմ տպ. 1859, էջ 77; վարէն ա. 5): Բ. 117, 129 ր—134 ր, (1307). 120, 499 ր—506 ա (ԺԴ): Վերնագիրը Պարիսի օրինակներն ունին. «Հինդերորդ ընդդէմ կալ պատերազմաւ Հայոց թագաւորին Պարսից» :

Բ. «Յեւթներորդ յեղանակ, յորում կարգի դարձեալ առաքինութիւնն Հայոց եւ չարադոյն եւս երեւի անաւրէնութիւնն վասակայ: Արդ դարձեալ յայնժամ ուրացեալն վասակ դրդեաց զՄուչկան Նիւսալաւուրտ . . . վ. Գրեցաւ յիշաւակարանս . . . դործոց նորա» :

Վ. 200, 459 ա—464 ր (1224):

Գ. «Արտաքոյ է. յ(եղանակի) ութերորդ դարձեալ վասն պատերազմի եւ չարչարա-

³ Հ. Բ. Արքիսեան, Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մինիթարեանց ի ունենաւիկ. Հատոր Բ. (1922), էջ 30—31 և 115: Կը նշանակեմ ձեռագիրներս V Համառօտութեամբ:

⁴ Պարիսի Թ. 117 և 120 ձեռագիրները, զորոնք ուսումնառիրած եմ անձամբ, կը նշանակեմ Բ Համառօտագրութեամբ: Հօժմ. F. Macler, Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque nationale. Paris 1908, pp. 59, 62.

նաց սուրբ քահանայիցն Ղետնդեանց : Արդի վեշտառաներորդի ամի աէլքութեանն նորին թաղաւորին Յաղկերտի... վ. Եւ կատարեցան սոքա վեցեքին... ի մեծ յանապատին յԱղար աշխարհին ի սահմանո Նիւշապուհ քարշաքի...» :

V. 200, 464 ր—477 ր (1224) : P. 117, 117 ա—126 ա (1307) . 120, 367 ր—379 ր (ԺԴ) : «Վերհաղիրը՝ V ունի՝ «Վկայարանութիւն որբոց Ղետնդեանց» :

Պարիսի Ջևաղիրներէն մին ունի նաեւ Է. յեղանակին երկրորդ մասը .

Դ. «Դարձեալ վասն խոստովանող երանելեացն Արքահամու և Խորենաւ աշտկերտաց նոցունց : Իսկ աշտկերտք երանելեացն էին ի կապահս ի ներքս ի քաղաքին... վ. սցովէս փոխազգրեալ Եղեւ ի յերկրէ ի յերկինս բարեխոս առ Քրիստոս...» :

P. 118, 226 ր—228 ր (1307) :

Միիթարեան Մատենադարանի սյս ձեռագիրներու վրայ Հիմնուած է Եղիշէի 1828ի տարագրութիւնը , ինչպէս կ'իմացնեն Հրատարակիչները (էջ 379 «առ բանասէրս») . «Որ ի մեր ձեռս Եկին օրինակը վեց էին , չորք ամբողջ , Երկու ի մասնէ . Երիցն Եւեթ թուականք յայտնի . ՌՃԻ , ՌՃԽԶ , ՌԵԼ . յորոց զատացին դհնագոյնն՝ եւ ստուգագոյն քան զամենացն զտեալ , զնոյն առաք մեղ յօրինակ . . . Իսկ թուեցեանն ոմանց ընտրելազոյն եւ անսիսալ հաւատարիմ զրչութիւն՝ ՌԵԼ

օրինակն , իրրեւ ի հնագունէ պազավարեաւ՝ դրելոյ ի ՌԺ , մանրախուզիւ քան զբնաւան վարթամազոյն դտաւ երկատեսակ վրիպակոքն» :

Թ. 200 (Ա. Ճառընտիր) ձեռագրին հատակոտորներու մանրակրկիտ համեմատութիւնը Ա. օրինակի եւ տպագիրներու հետ տոււաւ (առանց նկատի առնելու թ. 203 = Ճառընտիր Դ) Հ. Ղ. Տայեան՝ Եղիշէի չորս յեղանակներ հնագոյն գրչագրի մը մէջ . Բ ազմավէպ , 1910 , էջ 380—389 , 447—457 , 530—542 . նաև առանձին՝ Վենետիկ , 1911 , 8⁰ , էջը 272 :

Միսիմարեան Մատենագարանն ունի նուեւ մագաղաթեայ պատառիկ մը . «Լկայութիւն սրբոյն Վարդանաւ եւ Հմայեկաւ եւ Վահանաւ եւ Սահակաւ Հայոց սպառապետաց [բառիկ մի անորոշ] ամենայն սր (°) արանց , որք մեռան ի մեծ պատերազմի [բառ մի անորոշ] Պարսից (°) . Մէծ է սէրն Աստուծոյ . . . » (քանի մը տող) : Տես այս մասին՝ Եղիշէի Պատմութեան Ե . յեղանակին մէկ հաստուծն հիւ մագաղաթեայ ձեռագրի մը մէջ . Բ ազմավէպ , 1851 , էջ 227—229 եւ Հ. Վ. Հացունի , Խորհրդաժութիւնք Եղիշէի պատմութեան վերայ . Վենետիկ 1896 , էջ 157—170 :

Գտած է նոյն Մատենագարանին համար ուրիշ թղթեայ հատակոտորներ Հ. Յ. Աստուծեան ի Մարաչ , երկաթագիր գրչու-

թեամբ, իրը ԺԲ. զարէ որոնք կը բավանդակեն հատուածներ Ա., Բ., Դ. և Ե. յեղանակներէն։ Տես այս մասին Հ. Յ. Աստուրեան, Եղիշէի Պատմութեան նորագիւտ հատակուառներ։ Բազմ ավելի պէ, 1906, էջ 7—9, 59—64, 110—114։

Հատակուառներ զտաւ նաեւ Փ. Կոնիբարիր Լիոնի Մատենագարանի Թ. 15 հայերէն ձեռագրին մէջ «չառ չին երկաթաղիր տառերով», որմէ, ինչպէս կը յայտնէ Հ. Վ. Հացունի, օրինակութիւն մը կը զտաւէր նաեւ Միսիթարեան Մատենագարանին մէջ։ Հատակուառներս կը վերաբերին Զ. յեղանակներն (տպ. 1859, էջ 92—93 և 96)։ Փր. Կ. Կոնիբարիր, Եղիշէի պատմութեան հատակուառնորդք Հ. անդ ու Ա. մ. 1893, էջ 129—133։ Հմմատ. Հ. Վ. Հացունի, Կորչագածութիւնք, էջ 150—157 և Կիւլէսէրեան՝ Եղիշէ, էջ 32 և ն.։

4. Արժաշի Դողրեվանքի ձեռագիրը, յամէ 1671. կից Մ. Խորենացի⁵։

5. Կ. Պոլիս, Ազգային Մատենագարան, Թ. 136, Գէորգ Պոլիսի օրինակութիւնն 1781էն, օրինակուած ի Մեծն Հայուստան, ՈժԶ թուին (1167) պրուած ձեռագրէ մը⁶։ Առոր վրայէն կատարուած է Կ. Պոլսոյ 1823ի ազգագրութիւնը և Վանեալիկի Ա. օրինակի բաղզառաւութիւնը։

⁵ Կիւլէսէրեան՝ Եղիշէ, էջ 45—49։

⁶ Կիւլէսէրեան, անգ, էջ 9։

6. Ամիրատոլու վանքին ձեռագիրը, յամէ
1130, սկիզբը սպակաս⁷:

7. Խաչիկ վարդապետի Ձեռագիրը, թ.
80, 182 ս—176 ր, ԺԵ. դարէ⁸:

8. Խջմիածին, Պետական Ձեռագրա-
տուն: Բազմաթիւ ձեռագիրներու մէջն կը
յիշեմ առ—է իմ կազմած Համառօս ցուցա-
կէն. մնացածները Կարինեանի ցուցակին
(= կ.), առընթեր կը նշանակեմ նաև Հին
Բուհը. վարկագծի մէջ առնուած է ձեռա-
գրին որբչութեան տարին:

ա. թ. 573 (կ. 511 = 524), 388 ր (ԺԵ.
դար):

թ. թ. 1890 (կ. 1645 = 1687), 1 ս
(1172)⁹:

զ. թ. 1404 (կ. 1345 = 1381), 473 ս
(1676):

դ. թ. 1458 (կ. 1618 = 1660), 246 ս
(1705)¹⁰:

ե. թ. 1482 (կ. 1619 = 1661), 332 ս
(1678)¹¹:

զ. թ. 2559 (կ. 1641 = 1683), (ԺԵ.
դար):

⁷ Կիւլէռէքեան, անգ., էլ ԺԵ ԺԹ—ԽԳ:

⁸ Յ. Թօվեճեան, Յուցակ ձեռագրաց Դարեան
Խաչիկ վարդապետի. Վարդարչապատ 1898, էլ 90:

⁹ Հմմա. Գ. ևո. Յովսէքեան, Քարաէռ Հայ
Հետագրութեան, էլ 30 և. Կետր 62:

¹⁰ Հմմա. Ազաթանգեղոս, Տփղիս 1909, էլ ԺԵ:

¹¹ Անգ., էլ ԺԵ. Խորենացի էլ ԽԱ. Է. Zeitschrift
für armenische Philologie, 1904, էլ 269—270:

Է. թ. 2639 (կ. 597 = 611), 282 ր
 (1672) ¹²:

Է. կ. 1615 = 1657 (1570):

Պ. կ. 1620 = 1662 (ԺԷ. զար) ¹³:

Ժ. կ. 1625 = 1667 (1641) ¹⁴:

ՃԱ. կ. 1643 = 1685 (1207) ¹⁵:

ԺԲ. կ. 1644 = 1686 (1675) ¹⁶:

9. Թաւրիզի Բերդաթաղի Մատենադարանին թ. 22, 105 ր—185 ր (1689էն յառաջ), կից Մ. Խորենացի. Հմմտ. Աճառեան՝ Ցուցակ Հայերէն ձևագրաց Թաւրիզի, Վիեննա 1910, էջ 20: Անդ, թ. 48, էջ 636 ա—646 ա (Յայսմաւուրք յամէ 1438) Հասուսածներ (Ցուցակ, էջ 40):

10. Անձեւացեաց օրինակը: Խորէն վ. Գալֆայեան կը դրէ այս օրինակի մասին. «Դէպ Եղեւ ճանաչէլ մեղ անդանօր (ի Պարբիս) զհնասէր ոնն այր ովասուական Սըր Զառուացիք անուն, որ անտի անցանէր ի դարձին յարեւելից, և բարձեալ բերէր ճոխութիւն բազում հնութեանց զորս ամբարեալն էր ի մերոց և յայլոց կողմանց Ասիսցւոց աշխարհին: . . . Տեսաք ի զբշաղիրս նորա և Պատմութիւն մի Վարդանանց, որ թէպէտ չունէր ի վերոյ զբուական զբութեանն, ոյլ մակաղաթին և Երկաթաղիր տա-

¹² Հմմտ. Խորենացի, էջ ԺԵ—ԺԶ:

¹³ Անդ, էջ ԺԷ:

¹⁴ Տես անդ, էջ ԺԶ—ԺԷ:

¹⁵ Անդ, էջ ԺՊ:

¹⁶ Հմմտ. Հ ա ն դ. Ա. Ժ. ժ. ս. 1902, էջ 318:

որից մեւք, որովք հարեալ էր ի զրի, շատ
իսկ ցուցանելին Եթէ յոյժ Հնոց ժամանեակաց
էր մատեանն. Խօֆներորդ կամ ութերորդ
դարու զործ, Եթէ ոչ եւ տուալ եւս Հնու-
դոյն: Եւ բանիս վկայք՝ յիշատակարանքն որ
այսր եւ անզը ի լուսահցու մատենին տեսա-
նելին՝ հասանելին ցիններորդ դար. որպէս
օրինակ իմն. «ԶՏԵրն Անձեւացեաց զմեծն
Առու յիշատակի արարէք արժանիշ»...¹⁷ ի
վերջ կոյս գրոյն զատք զայս յիշատակարան.
«Գրեցու ի առոյզ պատմ. տանն Մամիկո-
նենի (՝) հրամանաւ. Շմառոնի Անձեւացեաց
տեսուն, յիշատակ եւ բարեխառս աշխար-
հիս»: ... Յէջս գրոյն տառ եւ անզ զատնին
ահուանեք ... զՊատրոզէն յիշեցէք. Պէորդ
Անձեւացեաց. Հասան տէր Անձեւացեաց»:

Այս օրինակ Անձեւացեաց թուի անցեալ
կամ պահեալ ի Նարեկոց վաճառ. զի անզ ուր
յիշատակէ Եղիշէ յանուանս եպիսկոպոսացն
որք պատմախանեցին նամակին՝ զԵղբայր
Եպիսկոպոս Անձեւացեաց, յարինարին զատք
յայլթէ զրէէ¹⁸. «Զորոյ զաթուն զիհանկալ

¹⁷ զԹէ պէտ չզուցէ տարօյն թիւ, բայց անուան
թուի մեղ Եթէ այս ոյն Առու իցէ զոր և Յազհան-
եկս պատմաքան կաթուադիկոս անուանէ զՄԷԵՅ, յոր-
ժամ արիցէ. «Պայտականէր զակրութիւնն զայն ՄԷԵՅ
Առու որդի նորա (Պուրզենաց) ընդ նորա: Եւ զի առ
Ամրատաւ. Ա. Բագրատունեաց թագաւորուն, փայ-
լեցաւ այս Առու, առա Հեազոյն քան զա իցէ զրու-
թիւն վարդանանցն ժամենիք (ՊարՓայեան):

¹⁸ Անձեւաց նախնիս յանուանցքի վրայ «յայլթէ
զրէէ»: Խորսի Անձեւացի ձեւնազրուած է ժ. զարու-
երիրորդ քառորդին. Կը զրէ իր մասին Անձիս Մո-

տէրս մէր Խոսրով»։ Աներկրայ իմն թռւի եթէ զմլծէն Խոսրովայ ակնարկիցէ զրիչն, զհօրէ լուսայնոյն Գրիգորի։ Դոյ եւ այլ սխրալի իմն հակիրճ յիշատակարան... զի ուր Եղիշէ զանուանս քաջացն դրոշմէր արանց՝ որ զանուանս իւրեանց յերկնաւորն դրոշմեցին դպրութեան, յաւելոյր ոք ի ստորեւ կիսադողդոջ ձեռամբ եւ սրտիւ. «Մազմեցէք վկայք Քրիստոսի խաղաղութիւն նեղելոց եւ փրկութիւն աշխարհիս, եւ վանաք Գրիգորիս Պալհաւունեաց հաւատս արիական եւ մի լոկ զանունդ աշխարհուստ ¹⁹»։

Գալֆայեանի այս նկարագրութիւնը կառկած կ'արթնցնէ իմ մէջ. ամբողջ կեղծիք կը թռւի։ Անունները, որոնք յառաջ բերուած են Ձևոադրին յիշատակաղբութիւններէն, գնառուած ընտրուած անուններ կ'երեւան։ Ձևոադրիը իւր արտաքին եւ ներքին յատկութիւններով այսքան խոր հնութեան կնիք չի կրեր. ոչ միայն ընթերցուածներն չեն այլուստ մեզ ծանօթ երկաթազիր հատակոտորներուն համապատասխան, այլ եւ արտաքինը կ'երեւցնէ հետքեր իր մէջ,

կացի. «Ի ԵԳ (954) թուականիս եւ ի ԺԴ. ամի մէրոյ զիտաւու (պէ)տութեանս յարեւու ոնն յեղիսկոզոսաց մէրոց Խոսրով անուն, որում հաւատացեալ էր մէր նմա զվիճակն Անձեւացեացն, այս համեստ եւ զիտաւոր եւ ալեօք Ֆերաւթեամբ զարգացեալ...»։ Թռւղթ Անանիս Մոկացւոց, Արարտու 1897, էջ 276։

¹⁹ Եղիշէ, Պատմութիւն Վարդանանց. բառ Անձեւացեացն օրինակի։ Թէսդուսիս 1861, էջ 9—է։

որոնք Եղիշէի Պատմութեան 1828ի տպագրութեան ազգեցութեան տակ սկիզբ առածեն : Ինձ կը թուի թէ Գալֆայեան Հրապոր մը, ճոխութիւն մը տալու համար իւր Հրատարակութեան և ասով զայն Միսիթարեան Հրատարակութեան դերադանց ընծայելու համար, Հանած է Հրապարակ «ըստ Անձեւացեացն օրինակի» ճոխվերապութեամբ : Ներքին առանձիւթիւն մը չունի իր Հրատարակութիւնը²⁰: Կարող էր Գալֆայեան ունեցած ըլլալ աշքի առաջ ձեռադիր օրինակ մը, որուն հետեւած ըլլայ տեղիս տեղիս, բայց ոչ այնքան խոր հնութեանէ: Յամենայն գէպս Սըր Զառուայթի Զեռադիրն մինչեւ այսօր չէ յայտնուած որ և իցէ Մատենադարանի մը մէջ :

11. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Աննոդատակ կը համարիմ նշանակել ցանկիո մէջ անստոյդ տպագրութիւնները, որոնք այլ և այլ տեղեր և այլ և այլ հեղինակներէ յիշուած են, յաճախ իրարմէ քաղելով :

1. Գիրք որ կոչի Եղիշէ պատմադիրք:

²⁰ «Անձեւացեաց օրինակը Ֆանօթ տպագրութիւններու կամ ձեռադիրներու մէջ թէ մատենադրական, թէ բանասիրական՝ հիմնական Եղանակուորում մը յառաջ բերելու հանգամանքնե զուրկ է»: Եիւլէուրական, Եղիշէ, էջ 42: «Անձեւացեաց օրինակի մասին հմտուանդ, էջ 41—45: Էւ Բ ու զ մ զ է ալ, 1907, էջ 28—29:

Շարադրեալ պիտուական եւ խստակրօն սուրբ վարդապետին Եղիշէին աշակերտի սրբոց թարգմանչացն մերոց իսուհակայ եւ Մեսրուուց : Յորում լիակատար պատմին նահատակութիւնք սրբոց Վարդանանց զօրավարացն Հայոց եւ Ղեւոնդեանց սրբոց Քահանացից : . . . Ի Կոստանդնուպոլոյիս Քաղաքի : Արդեամբք եւ ծախիւք սուրբ Էջմիածնի Միաբան Արքահամ Վարդապետին : Ի թուականիս Հայոց ՌԱՄՃԳ (1764) : Յառըիլի Ժ : Ի Տպարանի հանդուցեալ Աստուածատուրի : 8⁰, էջք 8 + 220 : Հմմտ. Ղաղիկեան, Հայկական նոր մատենագիտութիւն, էջ 569—571 :

2. Նոյն խորադրով՝ «վերստին տպագրեցեալ . . . Հրամանաւ իշխանազնեայ Տեառն Յովանիայ սրբազնն Արքեպիսկոպոսի եւ առաջնորդի ազգին Հայոց որք ևն ընդ տէրութեամբ Ռուսուաց : Սանկտպետերբուրգ 1787, 8⁰, էջ 413 : Ղաղիկեան կը նշանակէ 396 էջ : Հմմտ. եւ Մատենագիտութիւն, էջ 168 և կ. Կոստանեանց՝ Լումայ, Ա. 1902, էջ 186, ձն. : Ես չեմ տեսած :

3. Պատմութիւն նահատակութեան սրբոց Վարդանանց, եւ Ղեւոնդեանց քահանացից . արարեալ սրբոյն Եղիշայի գերահոչակ Վարդապետի եւ արք Եպիսկոպոսի Ամասունեաց, եւ աշակերտի երանելի թարգմանչացն մերոց սրբոյն Սահակայ եւ Մեսրոպայ : . . . Տպեալ | ի Կոստանդնուպոլոյիս : | Ի տպա-

բանի մայր Եկեղեցւոյ սուրբ Աստուածածնի : | Աշխատասիրութեամբ . Տ . Անդրէաս Վարդապետի Նարինեան | ակնեցւոյ : | 1823 . ԾՄՀ ՀԲ : | 8°, Էջը 239 :

Նոյնը Հրատարակուած է նաև ճակատի վրայ առանց տպագրութեան տարին հշանակուելու : Վիեննայի Միսիթարեան Մատենագարանի միւս օրինակը վերջընթեր տողերն ունի . Աշխատասիրութեամբ . Տ . Անդրէաս Վարդապետի Նարինեան ակ | նեցւոյ | : Թուականը կը պակսի , լրացուած է ձեռագիր : Բնագիրն ուրիշ կողմանէ յար եւ նման է միւս օրինակին :

4. Եղիշէի վարդապետի վասն Վարդանոյ եւ Հոյոց պատերազմին : Ի Վենետիկ , ի սուրբ Ղազար . ԾՄՀ ՀԲ (1828) , 12° , Էջը 408 :

5. Վենետիկ 1842 , 12° , Էջը 394 :

6. Վենետիկ 1852 , 8° , Էջը 394 :

7. Վենետիկ 1864 , 12° , Էջը 394 :

8. Վենետիկ 1893 , 12° , Էջը 425 :

9. Սրբոյ Հօրի մերոյ Եղիշէի վարդապետի մատենագրութիւնք . ի Վենետիկ 1838 , 8° , Էջը 307 :

10. Նոյնը «ըստ ընտրելագոյն ընթերցուածոց զրչագրաց» . Վենետիկ 1859 , 8° , Էջը 382 :

11. Մոսկուա 1861 , 18° , Էջը 430° , տպագրատուն Յովհ . Բարոյեան Քաթանեանց : Հմմտ . առ այս Բրոսեթի յիշատա-

կութիւնն ի Melanges Asiatiques , IV (1862) ,
էջ 668 և Միանսարեան , էջ 520 : Ես չեմ
տեսած :

12. Երուսաղէմ 1865 , 12⁰ , էջը 431 :

13. Եղիշէի Պատմութիւն Վարդանանց .
ըստ Անձեւացեացն օրինակի : (Հրա . Խորէն
Տ. . Գալֆայեան :) Թէոգոնիա , ի Խալիլեան
տպարանին , 1861 , 8⁰ , էջը կ + 344 :

«Բառ Անձեւացեացն օրինակի» կատար-
քուած են նաեւ հետեւեալ Հրատարակու-
թիւնները , դայզն վոփոխութեամբ :

14. Կ . Պոլիս , Գրատուն Փարիզու , 1866 ,
12⁰ , էջը 456 : (Ա .) տպ . Արամեանի :

15. Զմիւռնիս 1867 , վոքք 8⁰ , էջը 224 .
տպ . Տէտէեան : էջ 220—222 . «Բացատրու-
թիւն պարսկերէն և խրթին բառից ինչ մա-
տենիս» :

16. Կ . Պոլիս 1871 , 12⁰ , էջը 474 . «Բ .
տպ .» Արամեանի :

17. Կ . Պոլիս 1871 , վոքք 4⁰ , էջը 130
երկուին . (Ա .) տպ . Յ . Գալվաֆեանի :

18. Կ . Պոլիս 1873 , 12⁰ , էջը 456 . «Բ .
տպ .» Յ . Գալվաֆեանի :

19. Տիգիս 1879 , 8⁰ , էջը 311 , տպ .
Հ . Էնթիաճեանց (Հրա . Գ . Արքեալ . Այլա-
զովսկիի) :

20. Մուկուս 1892 , 8⁰ , էջը 2 + 392
«Ճանօթագրութիւններով» և Հայ-ուստերէն

բառդրքով ի լոյս ընծայեց . . . Ա. Յովհաննիսկանց¹ :

21. Տփղիս 1904, 8°, էջ 269 [= Ղուկասեան, Մատենագարան, Ա.]:

22. Տփղիս 1914 (°), 8°, էջ 269 (°). [= Ղուկասեան, Մատենագարան, ԺԱ.]: Զունիթ առ ձեռն :

Եղիշէ Պատմութեան ընտիր հրատարակութիւն մը Հոգաց Ա. Փորթուղար Փաշա, որ լոյս տեսաւ յետ մահուան հրատարակչին խնամքով իր զստել Աշխիչն Փորթուղալի : Հրատարակութիւնս, որ ճոխացած է ընդարձակ Նախադրութեամբ մը Եւ Հարուստ ծանօթադրութիւններով, ընազիր ընտրած է Միսիթարեան տպագիր օրինակը՝ բաղդատութեամբ Անձեւցեաց կոչուած օրինակին : Զեռագրական համեմատութիւններ չեն կատարուած : Փորթուղալիանի այս աշխատութիւնը հրապարակ ելած է կրկին տպագրութեամբ : Առաջինը, որ ծանօթադրութիւնները կը կրէր իւրաքանչիւր յեղանակին զերջը, քիչ յետոյ զնջուած է տպագրական

¹ Այս առթիւ քննադատութիւններ՝ E. Teza, La storia dei Vardaniani di Eliseo nella nuova edizione di Mosca, Roma 1893, 8°, pp. 14 (= Rendiconti della R. Accad. dei Lincei, II, 6, p. 397—408) = Էմիլ Տեզա Հոյազիսին քննադատութիւն Եղիշէի թարգմանութեան (°) վրայ : Բայց մասն է ու, 1893, էջ 512—521: — Գր. Խալաթեանց՝ Առ և բ Հ, 1892, էջ 934—948 (նաեւ առանձին՝ Տփղիս, 8°, էջ 15): Անդրադառնութիւն մատ այս հրատարակչին՝ Արամագարձանը, 1892, թ. 102, 103: — Գննութիւն ժը Ա. Մալխանանցէ, Առ և բ Հ, 1892, էջ 758—769:

ինչ ինչ անհարթութիւններու պատճառաւ : Երկրորդ տպագրութիւնը ծանօթագրութիւնները զետեղած է իւրաքանչիւր էջին ներքեւ : Այս յիշեմ Հրատարակութիւններս Ա. և Բ. տպագրութիւն անուանելով :

23. Եղիշէ վարդապետի վասն Վարդանաց և Հայոց պատերազմի . և քննադատութիւնք Միքայէլ Փաշայի Փորթուղալ : [Ա. տպ.] Վենետիկ 1902, 8°, էջք ԺԱ + 455 :

24. Նոյնը³ [Բ. տպ.] Վենետիկ 1903, 8°, էջք 477 :

Միանսարեան (էջ 519) կը յիշէ այս ցանկէն դուրս նաև :

ա. Նոր-Նախիջեւան 1787² (իմա՞ Պետքը բռնը 1788) :

բ. «Ի. Պոլիս 1813, 16°» (իմա՞ 1823) :

գ. «Կալկաթա 1816» . «Զնթլում Աւետեանի տպարանում . ըստ օրինակի տպագրելոյն ի Կ. Պոլիս 1813» (1823°) :

դ. «Վենետիկ 1825» (Միիթարեանց առաջին տպագրութիւնն է 1828. Հմմտ. և Ղաղփկեան, էջ 572) :

ե. Իրլէսէրեան կը նշանակէ իւր ցուցակին մէջ (էջ 575) .

մ. Ի. Պոլիս 1860 :

² Նոր-Նախիջեւանի տպարանը բացուած է 1789ին՝ Առջարեան Գրիգորի տպարանին ժոխագրութեամբ Պետքը բռնը (Հմմտ. Էջ օ, Յավոնէ Կաթողիկոս Արքութեան, Միքայէլ 1902, էջ 66). Հետեւար 1787ին չէր կրնար ի Նախիջեւան Եղիշէ մէջ տպագրուիլ :

թ. Փարփիզ 1861 «տպ. Արտմեան» (Ա. Մալագր. Արտմեանի) » : Խմա՝ 1866, կ. Պոլիս :

Դադիկեան կը յիշէ Հարցականով՝

կ. Պոլիս 1870 «մեծաղիր?» : Խմա՝ 1871, Ա. տպ. Գալմաֆեանի :

Եղիշէի Պատմութեան քննական հրատարակութիւնը մը Համեմատութեամբ ձեռագիրներու չէ կատարուած մինչեւ այսօր : Գարեգին Սարկաւագ (այժմ Արքեպիսկոպոս) Յովոչիկեան ձեռնարկած էր պատրաստել իջմիածնի ձեռագիրներու Համեմատութիւնը, որուն առաջին թերթերը սկսած ալ էին տպագրուիլ անցեալ դարու վերջերը . բայց դործը լոյս չտեսաւ ամբողջութեամբ : Կը յիշեմ այս տեղ Եղիշէի բնագրին Հայոց մանր գրուածքներն ալ, ամբողջական ընծայելու համար մատենադիտուկան տեղեկութիւններս :

Արդէն հին ժամանակներ պատճառաած են զժուարութիւններ Եղիշէի Պատմութեան մէջ երեւցող պարսկերէն բառերը : Ուն անծանօթ 1350էն յառաջ՝ Հարցուփորձած է այս մասին «պարթիւ» մը, եւ խնդրած անոնց լուծումը : Բաղմաթիւ ձեռագիրներ (յառկասպէս Բառագրքեր) Հասցուցած են մեզի այս լուծմունքները, որոնք խօրագիր կը կըն :

«Թարգմանութիւն պարսիկ բառի(y) ի Վարդան գրոց» . նաև «Լուծումն տարակոյս բանից որ կայ ի Պատմութիւնն Վարդանայ» : Ալ . «Զրադաշտական . զրուն բան . կամ»

զկարեւոր ուխտ : Վզրուկ . մեծ » : . . . ս .
«Եւպուհ . կարեւոր , կամ՝ մեծարդոյ : —
Զառաջին ճառն ընթերցեալ զտի երիս բառս ,
զոր Պարթեւն ոչ զիստց տակլով թէ չէ պար-
սիկ . Եւ այլն այս է բովանդակ» :

Զեռածիրներ . Երեւան , Պետ . Թանգա-
րան , թ . 701 , 26 ա (1675) . 817 , 47 ա (1632) ,
820 , 54 ա (Ժկ) , 866 , 73 ա : Էջմիածին , Պետ .
Զեռագրասուն , թ . 266 , 73 ա (1468) . 267 ,
199 ա (1613) . 450 , 121 ա (1692) . 532 , 96 ա
(1598) . 534 , 173 ա (Ժկ) . 536 , 109 ր (Ժկ) .
537 , 200 ր (1673) . 538 , 99 ա (ԺԶ) . 540 ,
203 ա (ԺՌ) . 573 , 469 ր (ԺԵ) . 1654 , 236 ա
(Ժկ) . 2370 , 223 ա (1624) . 2371 , 285 ա
(1357) . 2372 , 357 ա (ԺԶ) . Քէշիշեան՝ Յու-
ցակ հայերէն Զեռագրաց Զմմառու , թ . 276 ,
289 ա (1350) . 334 , 151 ա (ԺԴ) : Եւ այլն :

Քանի մը պարսկերէն բառեր , որ զոր-
ծածուած Են ի Պատմութեան Եղիշէի .
Բ ա զ մ ա զ է ալ , 1895 , էջ 5—7 , 49—52 ,
145—148 :

Հմմա . հարեւ Յ . Թիրեաքեան , Եղիշէ (ի
Պատմութեան մէջ սրբագրութիւններ) :
Ա . ր ա մ ա , 1903 , էջ 635—642 , 724—736 :

Եայն՝ Քրոգիկար բառի սառւպարանու-
թիւն . Բ ա զ մ ա զ է ալ , 1907 , էջ 22—24 :

Հ . Գ . Նահապետեան , Աւղագրութիւնք
Եղիշէի . Բ ա զ մ ա զ է ալ , 1907 , էջ 211—265
= Աւղագրութիւնք ազգային մատենա-
գրաց , Վենետիկ 1907 , էջ 123—141 :

Նոյն՝ Սրբազրութիւններ Եղիշեի Վարչականց և Հայոց պատերազմին. Բարգ ճ ամփէլ ապ, 1931, էջ 73—74 :

Տես նաև Հորոյ՝ Եղիշե իւր Ի. զարու Հայ ուսումնասիրողը. Կ. Պոլիս 1923. զոր յիշեցինք զերազայն :

12. ԹԱՐԴՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. The history of Vartan, and of the battle of the Armenians: containing an account of the religious wars between the Persians and Armenians; by Elisaeus, bishop of the Amadunians. Translated from the Armenian by C. F. Neumann. London 1830, 4°, pp. XXIV + 111. Նոյնը մաս առ մաս Հրատարակուած նաև ի թերթին The New Armenia 1927. — Նոյնանի այս թարգմանութիւնը մասնակիան է, կրօնուած է կրօնական բաժանութեան թերթը հառելին է. նման աեզիքները :

2. Soulèvement national de l'Arménie chrétienne au Ve siècle contre la loi de Zoroastre, sous le commandement du prince Vartan le Mamigonien. Ouvrage écrit par Elisée Vartabed contemporain, sur la demande de David le Mamigonien, son collègue. Traduit en français par M. l'abbé Grégoire Kabaragy Garabed. Paris, 1844, 8°, pp. XIX + 358 էւ ճէլ քարտէն.

3. Elisée Vartabed. Histoire de Vartan et de la guerre des Arméniens. Traduction nouvelle accompagnée de notes historiques et critiques par V. Langlois. *Հրատարակուած ի հումքան՝* Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie. T. II (Paris 1869), p. 177—251.

4. Le martyre de Vartane et de ses compagnons, traduction de V. Langlois. *Հրատարակուած ի դիրք՝* Dom H. Leclercq, Les Martyres. IV. Juifs, Sarrasins, Iconoclastes. Paris 1905, 8°, p. 1 ss. «Avec quelques corrections pour le style.» *Հճճու. Analecta Bollandiana*, XXV (1906), p. 102.

5. Eliseo storico armeno del quinto secolo, versione del prete G. Cappelletti. Venezia 1840, 8°, pp. 240.

6. Исторія Егише вардапета. Воръба Христіанства съ ученiemъ Зороастромъ въ пятомъ столѣтіи, въ Армени. Переводъ съ армянскаго П. Шаншиева. Тифлисъ 1853. 8°, № XXIV + 344 л. 1 фаршю: № 111. թարգմանութիւնը հայերէնէ կատարուած է կ'ըսուի, բայց Դիլէն նկատած է որ Հիմք Քարարաշեանի զաղղիերէն թարգմանութիւնն է ևղած: — Միանարեան կը յիշէ ուռերէն երկրորդ թարգմանութիւն մ'ալ՝ Егише вардапетъ. Религіозная война Армінъ съ послѣдователями Зороастра. Новый переводъ Н. Иванова. *Հրատարակու-*

Թիւնը ոկոսմծ է Կավказъ թւրթին ժէլ, 1855,
թ. 33 և 34. և ընդհանակ:

7. Егише: война Армянъ противъ Персовъ. Переводъ и примѣчанія. *Թարգմ.* Емилій Дилленъ. Харьковъ 1884, 8°, Ընթ. VIII + 199 + 10 (=Армянскіе этюды, II):

8. *Հմայտ. եւ Լ. Ախվերձովъ, Арmenia въ пятомъ вѣкѣ. С. Петербургъ 1878. 8°, Ընթ. 102, ընդհանակ նկարագրութեամբ Վարդակականից պատկրազմին:*

9. *Եղիշէ վարդապետի Պատմութիւնը Վարդանի եւ Հայոց պատկրազմի համար թարգմանեց Մ. Միջեանին. Մուկուս 1863, 8°, Էջ ԽԸ. + 257:*

10. *Եղիշէի Պատմութիւնը Վարդանի եւ Հայոց պատկրազմի համար: Թարգմանեց Հ. Դուկանեանի. Տփզիս 1891, 8°, Էջ 259 + 15¹:*

11. *Եղիշէ, Վարդանանց պատմութիւն. Թարգմանեց Գիւտ առ. ք. Ազանեան. Թիգրան 1911, 8°, Էջ 270²:*

12. *Աշխարհաբար Եղիշէի Վարդանանց պատմութիւն. Թարգմ. Յ. Վարժ. կ. Պոլիս 1911, 8°, Էջ 205:*

Եղիշէի Պատմութեան համար մասնաւորական համար թիւներ տուած են:

¹ Պեհականութիւն մը այս տաթիւ. Ա. Պազմանանց՝ Մուշք, 1891, Էջ 1391—1397: Բժ. Արտաշեան, Ե. ու Ի. Պաշտ., 1891, թ. 171, 172 էն:

² Պեհական.՝ Մ. Յ. Հ. ու Ք. Պ. 1911, Էջ 190—191, 332—334, 381—382, 395—397, 412—414:

M. Miansarof, *Bibliographia caucasica et transcaucasica*. St. Pétersbourg, 1874—1876, էջ 519—521.

Բ. Կիւլքսէրևան Եղիշէ, էջ 1—49 = Հանդ. Ամս., 1905, էջ 321—336. Էւ Հոյաստանեաց եկեղեցին Ե. Պարու մէջ, էջ ԺԱ—ԺԵ :

Հ. Ա. Պաղիկեան՝ Հոյկական նոր մատենագրութիւն. Ա. Վենետիկ 1909—1912, էջ 568—577 :

13. ՎԵՐՆԱԳԻՐԸ

Եղիշէի Պատմութեան ինձ ծահօթ ձեռագիրները կը կրեն վերնազիք. «Պատմութիւն սրբյն Վարդանյ ժաֆի եւ Հայոց պարապետի (տագ. սորբասելատի) եւ վկայի Քրիստոսի, յԵղիշայէ սրբյ Դաւթայ երիցու (ոմանք՝ Երիցուէ) հայցեալ» (ոմանք՝ Հարցեալ գրեաց) : Այսպէս ունին Վիեննայի Թ. 971, Տիւրինգինի Թ. 67, Էջմիածնի Զեռագրատան ու—և օրինակները (տե՛ս վերը) եւ Կ. Պոլսոյ 1823ի տպագրութիւնը :

Արժաշի Դպրեվանքի եւ Խաչիկ վարդապետի օրինակները խորագրուած են. Եղիշէի վարդապետի, զոր արարեալ է ի խնդրոյ Դաւթի Մամիկոնի, վասն Վարդանյ եւ Հայոց պատերազմի : Իսկ Էջմիածնի Թ. 2559 (Կ. 1641) ունի պարզապէս «Յիշատակարան Ս. Վարդանայ Հայոց զօրավարին» (հմմտ. Կիւլքսէրևան, Եղիշէ, էջ 42) :

Առաջին անգամ Վենետիկի 1828ի տպագրին մէջ Երեւցաւ Եղիշէի վարդապետի վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Դաւթի երիցու Մամիկոնի հայցեալ : Հրատարակիչները չեն տուած որ եւ իցէ բացատրութիւն վերնազրի այս փոփոխութեան մասին : Հաւանօրէն երկու խուժքերու ձուլմամբ կատարուած է այս բարեփոխութիւնը : Նոյնն անփոփոխ առնուած զետեղուած է նաև «ըստ Անձեւացեացն օրինակի» կատարուած հրատարակութեան մէջ, ի հարկէ առանց ակնարկութիւն մանգամ ընելու այս փոխառութեան մասին . պարագայ մը, որ կը նուպեցնէ Անձեւացեաց օրինակի արժէքը (ահ՛ս վերը) :

Ա. Նկատմամբ Հեղինակի անուան՝ «Եղիշէ վարդապետի», բոլոր ձեռագիրներն միաձայն են (բացի էջմ. 2559) Հին պատմագիրներու՝ յատկապէս թովմաս Արծրունոյ Հետ. ուստի Հիմ չեմ տեսներ կատկածելու Հեղինակի անուան մասին, ինչպէս կը միտի առ այս Կիւլէսէրեան (էջ 63—65) համարելով «Եղիշէ»ն կեղծանուն : «Վարդապետ» տիտղոսն ծանօթ է նաև թովմաս Արծրունոյ, որ այլուր «Քահանայ» ալ կը կոչէ : Եղիշէի ձեռական գրուածներու խորագիրներու մէջ Հին ձեռագիրները անխափիր կը գործածեն անուան կից «Վարդապետ», «Քահանայ», նաև «Երէց» (ահ՛ս վարը) : Նախընտրելի է անշուշտ «Քահանայ» տիտղոսն, որ կը կըէ

աւելի հնութեան նկարագիր և համաձայն է մենաւոր առանձնակեաց մատենագրին կեանքին, որ մենաստաններու մէջ կը սիրէ առգրիլ:

թ. «Վասն Հայոց պատերազմին» հարազատ է սկզբնագրին. այսպէս անուանուած է մասնանը նաև Ծնծայականին մէջ. «Զրանն վասն որոյ պատուիրեցեր, ով քաջ, արարի վասն Հայոց պատերազմին»: Դժուար է հաւասար թէ սկզբնագրին մէջ դանուած ըլլայ «վասն Վարդանայ»: վասն զի, ինչողէս պիտի տեսնենք քիչ յետոյ, Եղիշէ «Հրամանաւ Վարդանայ» ձեռնարկելով զրել իւր պատմութիւնը, խնկած պիտի ըլլար ասով անոր վառասիրութեանը, մինչ Ծնծայականին խռոսագանութիւնը կը ժխտէ այսպիսի ձզտում մը:

զ. Երկու խումբերն ալ ունին խնդրովի կամ հայցազի անունը «Դաւիթ Երէց»: Երկրորդ խումբը անոր կից կը նշանակէ նաև տահմանունը «Մամիկոն»: Ոչ Ծնծայականին մէջ և ոչ այլուր Պատմութեան մէջ, չկոյ ակնարկութիւն Դաւիթ Երէցի մասին: Այս անունը նաև հին պատմագիրներուն կը մնայ անծանօթ. զոնէ Թումբաս Արծրունի կ'անգիտանայ զայն: «Ի խնդրոյ Դաւիթ Երիցու Մամիկոնի» ձեւը մեծ հնութեան կնիք չի կրեր իր վրայ. «Մամիկոն» պէտք է անշուշտ կրճատուած ազաւազուած մէկ ձեւը նկատել նախնական «Մամիկոննանի»: Նկատելով այս կէտերը, կը համարիմ թէ վերնազիրն Երկու

խումբ ձեռադիրներու մէջ այլ կրած է փոփոխութիւն, կամ խմբադրչէն եւ կամ զրիչներէն։ Ինչպէս ինձ կը թուի՝ խմբադրիչը փոփոխութիւններ չէ մուծած քնծայտկանին, ուստի նաև խորագրին մէջ։ փոփոխութիւնը հարկ է վերագրել զրիչներուն։

Դ. Թովմաս Արծրունի, որ Եղիշէի պատմագրքի մասին առաջին տեղեկատուն է, կը հաղորդէ թէ Եղիշէ զրած է իւր աշխատութիւնը «Հրամանաւ որբոյն Վարդանայ»։ Այս կէտը կը հրաւիրէ իր վրայ առանձին ուշադրութիւն։ Թովմաս թէպէտ զիտէր, թէ իր ձեռքը զանուած մատեանը «Պատմութիւնք որբոց Վարդանանց» է, ուստի Վարդանի նահատակութեան պատմութիւնը, հետեւարար գրուած յետ մահուան սպարապետին եւ Աւարայրի հերոսին, բայց եւ այնպէս յառաջ րերելով աւանդուկան զրոյցը, կը զրէ թէ Բարծումա խնդրեց Եղիշէն «զպատմողական զիրսն Հայոց, զոր զրեալ եր հրամանաւ որբոյն Վարդանայ»։ Նախորդ քննիչները համարելով այս կէտը անիմաստ՝ անտեսած էին։ Բայց իմաստուն պատմագրի զրչին տակ այսպիսի տեղեկութիւն մը պիտի չուզէի ես իմաստագուրել տեսնել։ Թովմաս հաւատարմութեամբ զրի աւանդած է ինչ լսած է աւանդութենէն կամ կարդացած է իր ձեռքը զըտնուած Եղիշէի խորագրին մէջ։ Այս հիմամբ ողիտի ևնթագրեմ թէ Թովմայի օրով Եղիշէն ըմբռնուած էր մերձաւորապէս «Պատ-

մութիւնք սրբոց Վարդանանց (կամ՝ «զիրք պատմողականք Հայոց») զորս զրենաց երանելի ժահանայն Եղիշէ երամանաւ սրբոյն Վարդանայ» :

Ե. Ակնարկուած Վարդանն է Վասակի որդի Վարդան Մամիկոնեան, Հայոց սպառագետը, որ 572ի «Հայոց պատերազմին» գլխաւոր հերոսն էր : 578ին հեռացաւ անիկա արեւելեան ուազմադաշտէն՝ խոյս տալով Խոսրով Ա. Անուշըռուուանի բարկութեան առջեւ. գնաց իւր բնտանիքին ի Կ. Պոլիս, ուր Տիրերիոս շնորհեց իրեն հիւրամեծար ասպնջականութիւն։ Հաւանօրէն ա՛յս տեղ տուաւ Վարդան պատուէր Եղիշէին անմահացնել 572ի զէպքերը, «Հայոց պատերազմի» յիշատակը :

Պ. Պատմութեան վերնագիրը պիտի առաջարկէի բատ այսմ վերականգնել. Եղիշէի ժահանայի վասն Հայոց պատերազմի, զոր արարեալ է ի խնդրոյ Վարդանայ Մամիկոնենի եւ Հայոց սպարապետի :

Ե. Անազանագոյն ժամանակի զրչազիրներէն ոմանք անուանած են Եղիշէի Պատմութիւնը «Վարդանագիրք», նաև «Յիշատակարան սրբոյն Վարդանայ Հայոց զօրավարին» : Աւզիզ այս վերնագիրը այժմեան խմբագրութեան համար : Խմբագիրը բաղձացած է իւր խմբագրութիւնը ներկայացնել աւելի «Վասակագիրք» մը քան Վարդանագիրք, Յիշատակարան վասն Վասակայ քան վասն Վար-

դահայ . իր զերջարանին խօսքերն են . «Գրեցաւ . Յիշատակարան այս վասն նորաւ (Վասակայ Սիմոնյ) , առ ի կշտամբումն յանդիմանութեան մեղաց նորաւ , զի ամենայն որ զայս լուեալ զիտացէ , նզումս ի հետ արկցէ մի՛ լիցի ցանկացող գործոց նորաւ» (Է. Յ. Ղ. , էջ 109) : Ստուգիւ ալ ամբողջ եօթը յեղանակներու մէջ աւելի վասակի չարազործութիւններու քան Վարդանի անձին եւ արիսկան դործերու շուրջը կը յածի խօսքը :

14. ԸՆԴԱՅԱԿԱՆՆԵՐ

Թովմաս Արծրունւոյ վկայութեան համաձայն Եղիշէ «Հրամանաւ սրբոյն Վարդանայ» կը զրէր իւր Պատմութիւնը :

Արդեամբը ալ այսպիսի մեծ անձնաւորութիւն մ'ունի Եղիշէ յանձին իւր Մեկենասին , որուն կը ձօնէր Բնձայականը :

Բնձայական՝ զետեղուած զրքին սկիզբը , դրուած է աշխատառթեան , այս ինքն Ա.—Է. յեղանակներու աւարտելէն ետքը (Հմմառարիք) :

Խնդրողն է Վարդան Մամիկոնեան , 572ի «Հայոց պատերազմից սպարապետը . անոր են ուղղուած խօսքերս . «Զրանն , վասն որոց պատուիրեցեր , ով Քաջ , արարի վասն Հայոց պատերազմին , ոոր Հրամայեցեր¹» : «Քաջ»

¹ Գործք Առաքելոցի (Ա. 1) նմանութեամբ է սկզբնաւորութիւնս . Հմմառարիք . «Զրանն առաջին , զոր

կ'անուանէ իւր Մեկենասը, ինչպէս որակածէ իւր նաև յրենթացս Պատմութեան («Քաջն Վարդան», 91. «Արքին Վարդան» 90, «Կորովին Վարդան», 92 ևն)։ Կ'անուանէ նաև «Մեծ ի զիտութեան Աստուծոյ», այս ինքն տեղեկագոյն մը Հրամայուած խնդրոյն։ Հայոց պատերազմի հանգամանքներուն. այս միտքը առելի ուժեղ շեշտուած է յաջորդ նախադասութեան մէջ. «Առ ի՞նչ արդեօք Հրամայեսցես, քան թէ Հրամայիցիս լուսպունացն»։ այս ինքն. «Ինչո՞ւ ինձ կը Հրամայես ճառապրել նիւթի մը մասին, որուն ամէնէն առելի դուն ես Հմտագոյն, իբրեւ ականատես, մասնակից եւ Հրամանատար, ուստի և Քեզ պատշաճագոյն էր առաւելապէս (Քեզ պէտք էր Հրամայել) զրի առնել հեղինակել լուսպոյն քան զոր ևս զրեցի»։ Այս միտքը կ'արտացայտէ նաև Հետեւեալ պարբերութիւնը, ուր Եղիշէ խնդրողին Հայցուածքը կ'որակէ. «Երկնաւոր սիրոյ է նշանակու այս եւ ոչ երկրաւոր փառասիրութեան» ցոյց։ Ոչ թէ փառասիրական նպատակ մը կը Հետապնդէր Սպարապետը երբ Հրաման կու տար Մատենապրին ճառապրել Հայոց պատերազմի անցքերը, եւ կամ որովհետեւ ինքն էր պատերազմին ձեռնարկուն եւ ոգին՝ սնավիառութեամբ իւր քաջու-

արտրի զան ամենայնի, ո՛ թէ ոփիչէ։ Տպագիրներն ունին Հանեն. Վիճենացի, թ. 971, որուն Համեմատէ յառաջբերութիւն, զ զրին Համար դատարկ անդէ թողուցած, զարդազրով զրելու Համար։

Ամբողջ այս աշխատակին անմահացնել կը դիմէր, ոյլ միայն այն, որ Հոգեշունչ Հեղինակին խօսքերով — առապրութիւնամբ — հայթևայթուի «միսիթարութիւն սիրելեաց»² և յոյս յառացելոց, քաջալերութիւն քաջաց»։ Շատերն էին լքած Հոյրենիքը և օտար երկնքի տակ կը սպասէին զարնանազուշակ ծիծոնեակներուն՝ լսելու Հոյրենիք վերադառնալու առեմիքը։ շատերն էին որբացած, ոյրիացած։ ամէնն ալ կարու էին լուրերու «ի հետառանէ»։ միսիթարութեան, քաջալերութեան, յոյսի։ Վերջաբանին տպաւորութեան տակ է հսու մատենազիրը։ Հայոց աշխարհի ժամանեաւուն տիկնանց Հաստատներու ճրնչման տակ։

Մարտապետին այս բարի նպատակը, անփառատէր խնդիրը կը ներշնչէ քաջալերութիւն Հեղինակին՝ մանևալով անձին տկարութիւնը ձեռնարկելու խնդրուած ճառագրութեան, Հնչեցնելու իր սփոփոնիքի բարբառը։ Խնդիրն կը խօսատագանի զայս Նզիշէ, երբ ուզգեցագ իւր խօսքը Մեկնասին, ճառագրեցի կ'ըսէ զզի Հանուպազ ընթեռնուցուս, լսելով զառաքինեացն զքաջութիւն և զյետակացեցն զգաւոթարութիւն, ոչ յանձին կարօւութիւն երկրաւոր տառա դիտութեան լրման։³

² «Միրելիք» հսու Հայոց վագիկառան ամիկնացքը և անոնց ամուսինները կ'անարկէ։ ան'ս այս մասին է։ յեղանակին զերջը։

³ Բնագիրն աղաւազուած կ'երեւոյ հսու։ Վիհնացի թ. 971 ունի։ ոռչ յանձին կատարութիւն քո տո-

այլ այցելութիւն երկնաւոր տնտեսութեանն՝
որ մատակարարէ յառաջդիտութեամբ զհա-
տուցումն երկոցունց կողմանցն», ուստի ոչ
թէ որպէս զի Սպարագիուս նոր բան մը
սորզի իր անչափ գիտցածներուն վրայ, այլ
հասու ըլլոյ թէ ինչպէս աստուածոյին նա-
խախնամութիւնը երկու կողմերուն ալ՝ ա-
ռաքինիներուն եւ վատթարներուն՝ կը բաշխէ
արդար հասուցում, ինչպէս ներկայ, նոյն-
պէս հանդերձեալ կեանքին մէջ։ Հոգեխօսա-
կան արտայայտութիւններ, որոնք կը համա-
պատասխաննեն ժամանակին եւ պարագանե-
րուն :

Խնդրողին հրամանն է զրել «վասն Հայոց
պատերազմին», «յորում բազումք առաքի-
նացան քան զակառա»։ Պատերազմը պատ-
ճառած է «բազում հարուածա» եւ «թշուա-
ռութիւն» Հայ ազգին։ Պատերազմը «Արեւե-
լից իշխանին» դէմ է մզուած։ Երկարած են
«իրքն խռովութեան»։

Կանխեցինք ըսել, թէ ակնարկուած
«Հայոց պատերազմը» 572ի հայկական մեծ
ազուտամբութիւնն է. որ բերաւ իրեն հետ
Պարսիկ-Հռովմէական քամնամեայ պատե-

ազիտութեան զալ լրման»։ — Հեղինակը նաեւ զերա-
զոյն զովեց Մեկնասին զիտութիւնը. «ով մեծ ի զի-
տութեան Աստուծոյ»։ Նկատի առնելու է առ ոյս եւ
զրուատական խօսքերս. «զի եւ ինքն իսկ (Վարդան)
տեղեակ էր ի մանկութենէ իւրժէ ոռւրբ կտակարա-
նաց. զոր եւ ի մեռն առեալ զքաջ նկարագիրն Մակա-
րացեցւոց ընթեանոյր ի ըսելիս ամենեցուն» (81)։

բազմը : Հին բժբհնեմը , որ «Հայոց պատկանազմի» մէջ 451ի անցքերը կը տեսնէր , Պատմութեան Ընծայականը չարգարացներ :

Հեղինակը այս բոլոր անցքերուն նկարագրութիւնը իրեւ ականատես կը խռուտանց տալ Ա—Է յեզանակներու մէջ : Եւ մերձեցած է աշխատաթեան ականաց , որովհետեւ «Հայոց պատերազմի» աղէտները պիտի պահանջէին իրմէ արտատուքներ . դէպէք , որոնց եղած էր ինքն ալ ականատես , պիտի զերցիշուէին . զիլրգ . . . սկսցուք ուստի արժան է սկսանել , թէ պէտ եւ ոչ յօմ արեմք զթշուտութիւն մերոյ ազգիս ոզրալը :

Բառածներու համաձայն պատմագիրը ⁴ կամ հառազիքը ⁵ պլուխ հանած է՝

Ա. Նեկարադրութիւնն այն դէպէքերուն , որուն եղած է ինքը ականատես :

Բ. Պատմած է ի շինութիւն լսողներուն և ի քաջարիքութիւն սրտարեկներուն :

Գ. Եւ այս ամէնը այնպիսի ոճով , որ ողեւորէ ունկնդիրները , զրաւէ անանց ուշագրութիւնը , առնէ վերաբերէ՝ հախրելով Մեկենասին Հետ («ընդ քեզ») և իրեւ բարձրացնիչն եղեալ՝ զամենայն վետասակարմրին օգոստոս անցուցանիցեմք (մոտցնել տալով բոլոր հարուածներու և առաւապանք-

⁴ «Միեւի ցոյս վայր ոչինչ կարի զանդիանէի պատմի զհարուածս ազգիս մերոյ» (էջ 63) :

⁵ «Ուշա . . . հառազիքը զրազում հարուածոյ» (էջ 6) :

ներու յիշատակը)։ Եւ փոքր ի շատէ ծծելով յանապական վերին օդոցն (երկնաւոր մխիթարութեամբ)՝ առնուցումք զգիտութիւն ի փրկութիւն անձանց եւ ի փառս ամենայաղթ եկեղեցւոյ» (էջ 6)։

Բնծայականը մնացած է անվթար։ Խմբագրիչը հարկ չէ տեսած փոփոխելու դայն, որովհետեւ նկատած է ամբողջն այլարանական։ Անուշադիր եղած է յատկապէս իւր չարափոխութիւններու համաձայն ուղղելու Ա—Է յեղանակներու խռոտաբանութիւնները։

Կ'աւարտի Բնծայականը «ուր ընդ նմին Ա. Երրորդութիւն ցնծացեալ քերկրիցի յանարամական յիւրում էութեանն» խօսքերով։ Յաջորդ՝ «Արդ որովհետեւ բնկալաք զհրաման պատուիրանի» . . . տողերը կը վերաբերին հաւանօրէն նախնական Ա., այժմեան Բ. Յեղանակի սկզբնաւորութեան (էջ 14, 5. օտեսի եւ լուսյ։ Արդ . . .») կ. Վ. Գալ-Փայեան իւր «ըստ Անձեւացեացն օրինակի» կատարած հրատարակութեան մէջ տողերու դասուորած է Ա. Յեղանակին սկիզբը, որ թէպէտ յարժար է, բայց ուղիղ չէ։

15. Ա—Է. Յեղանակներն ի ԽՈՍՏԱԲԱԼՆԱԻԹԻՒՆՆԵՐԸ

Եղիշէ դրած է «Հայոց պատերազմի» Պատմութիւնը համաձայն Բնծայականին՝ Կօթը զլուխներով կամ զրուազներով, զորոնք կ'անուանէ ինքը «Յեղանակ»։ «Ահա նշանաղբեցի յայսմ Կօթն յեղանակիս»։

ՅԵՂԱՌԱԿՆԵՐՈՒ ՐԱԺՄԱՆՈՒԹԻՆ ԷԼ ԽՈՎՈՎԱ-
ՐԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ Այսպէս կը նշանակէ .

«Ա. զԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՆ՝¹ :

Բ. զԻՐԱՑՑՆ ԱՊԱՌԱԿՆՈՒԹԻՆ ՅԻՇԽԱՆՔՆ ԱՐԵ-
ԼԻՒՅ² :

Գ. զՄԻՐԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ՈՒԽԱԲԻՆ ԵԼԵՂԻ-
ՑՆՈՅ³ :

Դ. զԵՐԿԱՊԱՌԱԿՆՈՒԹԻՒՆ ՈՒՄԱՆՑ ՐԱԺՄԱՆԵ-
ԼՈԳ⁴ ի ՆՅԻՒՆ ՈՒԽԱԲԻ :

Ե. զՅԱՐՃԱԿՆՈՒԹԻՆ ԱՐԵԼԵԼԻԱՅՅ⁵ :

Զ. զԲՆԴՊԻՄԱՆԱՋՆ ՀԱՅՈԳ ԱՊԱՆԵՐԱՊ-
ՄԱՆ⁶ :

Է. զՅԵՐԿԱՐԱՌՈՒԹԻՆ ԻՐԱՑՑՆ ԽՈՎՈՎՈՒՅԹԵԱՆ⁷ :
— «ՅԱՅԱԺ յԵԿՈՑՆ ՊՐՈՒԽԱ ԿԱՐԳԱՊՐԵԿԱԼ⁸ ԷԼ
ԵՂԻԿԱԼ ՃԱՅՐԱՋԻՐ ԱՊԱՌԱԿՆՈՒԹԻՆ ՊԱԼԻՊՐԵՆ ԷԼ
ՊՄԻՉՈԳ ԷԼ զԼԱՄԱՐՊՈՒԹԻՆ¹⁰ :

ԲԱՐԵՐԱԲԱՌՈՒԹԻՒՆ է, որ ՀԵՂԻՆԱԿՐ նա-
խահոգ եղած է տալ այսպէս իւր ՊԱՄԱԿ-
ԹԵԱՆ ուրուազիծը : ԲԱՐԵՐԱԲԱՌՈՒԹԻՒՆ է
նաև որ խմբազրիչը, թէպէտ վեր ի վայր
փլուղած է բնապիրը, բայց դոնէ ԲՆԾԱՅԱ-

¹ զԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՆ 1828: — ԲԻՒԿՐ ապազրութեան
առարիներն են: W = ՎԵԼԵՆԵԱՅՔ Բ. 971 ՃԵՆԱՊԻՐԸ:

² ԱՐԵԼԵԼԻԱՅ 1764:

³ ԱՐԵԱԲԻ. W. 1823. ՀԱՆԻԲ 1764: ԵԼԵՂԵՑՆՈՅՆ 1764:

⁴ զՄԻՐԱՐԱՆՈՒԹԻՆ ՅԱԺՄԱՆԵԼՈԳ ՀԱՆԻԲ 1764: ԲԵԽՈՎԵՆ 1764:

⁵ ԱՐԵԼԵԼԻՅ 1764, 1823. յԱՐԵԼԵԼԻՅ W.

⁶ զՀԱՅՈԳ ԱՊԱՆԵՐԱՊՄԵՆ 1764:

⁷ զԵՐԿԱՐՈՒԹԻՆ 1764, 1823. ԻՐԱՑՑ 1764:

⁸ ԿԱՐԳԱՊՐԵԿԱԼ 1764, 1828:

⁹ ՊԱՐԱՊՃԱՄԲ 1764, 1828: ՊԱՄԱԳԲԱՄԲ W:

¹⁰ զՄԻՐԵՆՅՆ ԷԼ զԼԱՄԱՐՊՈՒԹԻՆ 1764, 1828:

կանին չէ եղած ձեռնամուխ։ Ներկայիս մեր ձեռքը դանուած Պատմութեան մէջ Յեղանակներու ոյս յաջորդութիւնն եւ խոստարանութիւնները կրած են մեծամեծ փոփոխութիւններ։

Յեղանակներու յաջորդութիւնն եւ խոստարանութիւններն այսպէս կը ներկայացնեն ձեռագիրները իւրաքանչիւր յեղանակի ոկիզը։

Ա. Ժամանակ¹¹։

Բ. Իրացն¹² պատահումն յիշխանէն Աբեւելից։

Գ. Վասն Միարանութեան ուխտի¹³ սուրբ Եկեղեցւոյ։

Դ. Վասն Երկպատակութեան¹⁴ իշխանին Սիւնեաց եւ¹⁵ Բնկերաց իւրոց¹⁶։

Զ. Կրկին անզամ ընդդէմ կալ Հայոց պատերազմութագործին Պարսից¹⁷։

Է. Կարգագրի¹⁸ դարձեալ առաքինութիւն Հայոց եւ չարակոյն ևս երեւի անօրէնութիւնն Վասակաց¹⁹։

¹¹ Չունիք W. ժամանակը 1828։

¹² զԻրացն W. 1764. 1823։

¹³ Ուխտի չունի Ամիրու։ Սուրբ Ուխտին Եկ. 1764, 1861։ Սուրբ Եկեղեցեացն Ամիրու։

¹⁴ Երկպատակութեան 1828։

¹⁵ Եւ անօրէն 1828։

¹⁶ Նորու 1764, 1823։

¹⁷ Պարսից չունի Ամիրու։ «Պատերազմն Հայոց» 1861։

¹⁸ Յորում Եկարգագրի 1828. յորում կարգագրի Ամիրու։ Առաքինութիւնն Ամիրու., 1823, 1828։

¹⁹ Վ. Հարին 1764. — Յերկարումն իրացն խոսդութեան. 1861։

Արտաքսյ Հօֆին յեղանակի Ամբերորդ-
դարձեալ վասն նորին պատերազմի եւ չար-
չարանաց սուրբ քահանայիցն :

Կոստանեանց ²⁰ քննելով իջմիածնի ձե-
ռագիրները, կը նկատէ, թէ անոնցմէ Հինգը
(Ճեր ցուցակին թ, զ, է, ը և ժ ձեռագիր-
ները) չունին Ե Յեղանակը : Չունին նաև Ար-
մաշի եւ Վիեննայի օրինակները, ինչպէս
նաև 1764, 1823ի և 1828ի տպագիրնե-
րու դորձածած օրինակները : Իջմիածնի
թ. 2559 և 573, եւ Ամիբրաօլու ձեռագիրը
(1130էն) յիշեալ ձեռագիրներու Զ. յեղա-
նակը կը խորագրեն «Հինգերորդ». կրկնի ան-
դամ ընդունէմ կալ Հայոց պատերազմաւ թա-
գաւորին Պարսից» եւ առանց որ եւ իցէ դի-
տողութեան կ'անցնին ի. ին : Կիւլէսէրեան կը
դիմէ, թէ Ամիբրաօլու օրինակը՝ այն տեղ ուր
տպագիրներու Զ. յեղանակը կը սկսի «Ճեր
ձեռագրին մէջ պարզ նշան մ'ունի լուսանցքի
վրայ ²¹ :

Այս սասումը Դ. էն Զ. ին նկատած են
դրչագիրները. կ. 1625 (1641էն) Դ. յեղա-
նակին վերջաւորութեան լուսանցքի վրայ
դրած է ծահօթութիւնս. «Եւ յայսմ տեղւո՞
զրնթերցօղն մի ցնորի վասն Հինգերորդ յե-
ղանակին, դի օրինակն ոչ կայր, եւ մեղ այլ
նոր ոչ պակաս ցնորումն» : Խոկ թ. 2639

²⁰ կ. Կոստանեանց, Եղիշէի Պատմութեան բնա-
գիրը. Լումայ, 1902, Ա, էջ 183—193:

²¹ Կիւլէսէրեան, Եղիշէ, էջ ի—իլ:

Դ. և Զ. յեղանակներուն մէջ տեղ երկու և կէս գատարկ թերթ թողուցած է, յուսով թէ պակասն հնարաւոր կ'ըլլայ առա լրացնել այլուստ։ Աւրիշ ձեռագիր մը՝ կ. 1643 (1207էն) ունի Ա—Դ, Ե (= Զ), Զ (= է)։ Եւ «Արտաքոյ զեց յեղանակէն եւթներորդ դարձեալ վասն նորին պատերազմի եւ չարչանաց սուրբ քահանոցիցն» (= Բ. յեղանակ)։

Կ. Պոլսոյ 1764ի տպագրիչը Համաձայնեցնելու համար յեղանակներու թիւն եւ յաջորդութիւնը Ընծայականին մէջ նախատեսնուած բաժանումներուն՝ Զ յեղանակը բաժնած է երկուքի եւ անոււանած է «Ե. Յարձակումն յԱրեւելից» եւ «Զ. Կրկին անզամկալ Հայոց պատերազմաւ թազաւորին Պարսից։ — Յետ այսորիկ իրրեւ ետես . . .»։

Վերջարանին մէջ (էջ 213) կը գրէ Համատարակիչն (Տիրացու Մելքիսէդէ)։ «Ա. յայտ լիցի եւ այս, զի հեղինակ սուրբ զրոյս՝ յակզրան անդ թէպէտ խոստացեալ էր խօսիլ յեօթն եղանակս, եւ այլ ինչ յաւել ի նոստ, սակայն առ ի վանումն ոմանց տաղուկացմանց եւ ի նկրտումն որովէս ախորժմանց՝ զերկարագոյնսն ի նոցանէ ըստ զանազանիցն պարբերութեանց խորագրելով սուր հասուածս ցուցի²²։ Յորս զթիւ չարկեալ եւ զպատմելն եղի դիման երրորդաւ. զի մի

²² Կակնարիկ ոցի եւ այլ հասուածներու խորժողացները, զորոնք զետեղուծ է նուարովիք։

ընդ սոսկի բանոս սրբոյն՝ յապիկարէս կառաւրեայ ինչ խառնեալ ձեզ ցուցցի : Նաեւ գայսումի՛ զանց եղիցի, թէ խորագիր հեղինակին հինգերորդ գլխոյն չէր յօրինակին : Եւ մեր չեղեալ ձեռնահաս սուրբ գրոյս կրկին օրինակաց՝ ունելով զիսիզմ մտաց՝ ոչ սակաւտարժանեալ եղէ, թէ զուցէ զլուխն այն՝ պակասեալ իցէ . թէ եւ ըստ իմն խմացման խորագիրն այն ինչ սոսկ հատեալ՝ զէթ վեցերորդինն է անդր մուծեալ . ուստի ըստ խմացման սրբոյն եղեւ կարգագրեալ» :

Այսպէս ալ պահպանուած է բաժանումս 1774ի Պետերբուրգի, 1823ի Կ. Պոլսոյ, 1828ի Վենետիկի եւ վերջապէս 1861ի Գայֆայեանի եւ ասոնցմէ բղխող հրատարակութիւններու մէջ :

Այս ընթացքը ցոյց կու տայ թէ վերոյիշեալ հրատարակիչները Եղիշէի օրինակը բովանդակութեամբ անթերի զտած են . կը զրէ նաեւ կոստանեանց . «Բնագրի մէջ այնպիսի պակաս տեղ չկայ, որ պատմական բովանդակութեանը վնաս պատճառէ» : Բայց եւ այնպէս կը խոստովանի թէ Զեռագիրներու համաձայն «Ճի յեղանակ պակաս է, թէ եւ մեզ ծանօթ ընազիրն անթերի կայ»²³ :

²³ Կոստանեանց, Լուժայ, էջ 192. «Այսպէս ուրեմն Եղիշէի պատմութեան բնագրից ամբողջապէս պակաս է է. յեղանակը, որի խորագիրն է «Յարձակումնարեւելեացց»: Թէ ի՞նչ է եղել այդ յեղանակի բովանդակութեանը մանրամասնութիւնը, որքան ընդարձակ է եղել այն, եւ ի՞նչ հանուել ընազիրք, այդ հար-

Տէր-Պօղոսեան, որ այս կէտը երկրորդ անգամ քննութեան առաւ, յանդեցաւ այն Եղբակացութեան «որ Յառաջարանի մէջ յիշուած Խօթն վերնապիրների յաջորդական կապը բատ իմաստի պահպանուած է Պատմութեան ընթացքում յեղանակների հետեւողական կարդով»²⁴: Այս Եղբակացութեան եկած է այն նկատումով, որ Եղիշէ որ եւ է հանգամանքէ զրգուած ուզած է չեշտած րլւալ — բառացի կրկնութիւններով կամ ամփոփումներով — նախորդ եւ յաջորդ յեղանակներու ներքին կապը. Եւ այդ ժամերու մէջ Եղիշէի Պատմութիւնը անխախտ է, որովհետեւ «այն շաղկապիչ հասուածները պահպանուած են իրենց տեղերում»²⁵:

Ուզիզ է Տէր Պօղոսեանի նկատողութիւնը եւ այժմեան խմբազրութեան մէջ կարելի է տեսնել յեղանակներու արտաքին կապակցութիւն իրարու հետ. այս ինքն անոնք կը յաջորդեն իրարու նաև ըստ իմաստին: Բայց այսու ընծայականին խոստարանութիւններն եւ Ա—Ռ յեղանակներու բովանդակութիւնը չեն դոցեր զիրար. կան ներքին հակասութիւններ, որոնք կը կարօտին լուծման:

Ենքին բաւարար պատասխան տու չառ կանուխ է: Հարկ է նախ համախմբել նոցա վերաբերեալ տեղեկութիւններն եւ ապանէլ զուցէ ժամանակն օգնէ նոցա առաջնորդութեամբ նորանոր նիւթեր Հրապարակ հանել խնդրի լուծման համար:

²⁴ Հանգ գ. Ա. մ. ս., 1902, էջ 205:

²⁵ Անգ, էջ 203—205:

Արովհետեւ պատմազիրն իւր լնծայսականը շարագրած է Պատմութեան աւաբանելին ևոքը, չենք կրնար մտածել թէ անիկառութիշ խոստաբանութիւններ նշանագրած ըլլայ հոն, քան որ կիրարկած էր բնազիրն մէջ իւրաքանչիւր յեղանակին ոկիզքը: Հարկ է ըսել հետեւաբար, թէ այժմեան օրինակներու մէջ նկատուած չեղումները օտար են սկզբնագրին:

16. ՍԿՐԻՄԱԳԻՐՆ ԵՒ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԸ

Եղիշէի Պատմութեան ոչ միայն խոստաբանութիւններն են թարկուած են մուփոխութեան, այլ և ամբողջ բնազիրը վերիվայր յեղաշրջուած է: առող նաև բովանդակութիւնը տուժած է իւր հարազատութիւնը, մանուանող թէ տուած է անձանաչելի կերպարներ: Այլազդ ալ չէր կրնար ըլլալ:

Կործանուած է Եղիշէի Տօթնյարկեան, գեղեցկարուեան, հայտկառ յուշակերպը, անոր առազգձայ, ուրիշ հողի վրայ, ուրոյն յատակագծոյ բարձրացուած է նոր մը, ոչ բարձրութեամբն հաւասար անոր, ոչ արուեստոյք մբցակից անոր և ոչ զարձեալ միստիսկանութեամբը քան զայն հրազութիւ:

Աշխարհիկ մը, որ նայի այս նոր շինուածքին, զանէ թերեւս անոր վրայ կէտեր, ձգիշ վեղարուեստական քանդակարդերոյ, և յակնիռո կանգնած հիւնայ ամբողջին վրայ: բայց ևս ողիսի նմանցեամ այդ կեր-

առուածքը արեւելեան ա՛յն կառուցուածքներուն, որոնք բարձրացած են Հին դարերու քանդակագարդ և կեղեցիներու կամ ապարանքներու ատազմներով։ Կը խլեն, այս՝ Հիացմունք ծաղկահիւս, խոյակագարդ քանդակները, բայց անոնք մուրացածոյ առնուածեւ ազուցուած են Հոն, կ'ենթազրեն ուրիշ ճաշակներ եւ ուրիշ նկարիչներ, քան կը հայթհայթէր դարը, որ ծնունդ տուած է անոր։ Գեղեցկատեսիլ են քանդակագարդեր, տուանձին առանձին առնուած, բայց անոնց անյարիր առընթերազրութիւնը խրտուցիչ է Հաշակընտիր քիմքին. որովհետեւ կ'երեւցնէ աններդաշնակութիւն, կը պակսի Հոն իմաստ եւ միամնականութիւն։

Հարկ է ընտրել Հինք նորէն. գնահատել թե կորները ըստ արուեստին։ Այսպէս միայն արժէք ովիտի ստանան թեկորները։ ովիտի շարժեն Հիացմունք իրեւ Հատակոսորներ անհետացած Հոյակապ յուշակերտին։

Դեռ վաղաժամ է անուանել խմբազրիչն յանուանէ եւ ճշղել անոր ժամանակն եւ միջավայրը։ Բայց կանդնած է անոր դժիմմանձը իմ առաջ, որ բահն եւ բրիչը ձեռքին հիմն ի վեր կը բրէ, կը քանդէ Հոյակապ յուշակերտն Եղիշէի։ Անհեղեղ է ո՛չ դործողութիւնն միայն, այլ առհասարակ մտածմունքը։ Կը քանդէ յուշակերտ մը, մոոցնել տալու համար դարերուն դարաշրջան մը իւր Հերոսներով։ որբելու համար անոր վրայէն յիշա-

տառկը այն կորովիներուն, որոնք Մամիկոն-նեան Հայութաստարութեան տակ արիացան, Հայութնի սպատութեան Համար նահաստակուեցած :

Ի՞նչ էր շարժառիթն այս վայրագու-թեան. ի՞նչ էր պատճառը այս սեւ վրեժ-խնդրութեան :

Առելութիւնը հանդիպ Հոռոմիներու: Ուր կը փառաբանուէր Հայ-Հոռոմէական ուստա-զրութիւնը, միաբանութիւնն սուրբ ուխ-տին՝ կուռելու Հայ Հողին վրայ, քրիստո-նէութեան անուանն եւ Կոյսեր փառքին հա-մար. ուր կը ներբողուէին իրեւ նահաստակ-ներ ուսզուազաւերու վրայ ինկողները, կութ-իերու Հետեւաներով հոռմէական հոգ փախ-անեաց եկեղեցականները, նախարարներն եւ տիկնայքը, հոն չարակնած է խմբագրիչը, յուզուած է իր մազձը: Զէ հանդուրժած տեսնել կամ լսել նման սերտ օմիաբանու-թիւնը մը, կնքուած Հայ ժողովրդեան եւ անհարի¹ Հոռոմիներու միջեւ: Դաւանաբա-նական-բազմազական Հոգի վրայ զործուած է այս առերբը: Այս մասին բնուարձակ յետոյ :

Այսոյն Եղիշէի պատճութեան այժմեան

¹ Խմբագրիչը յիշելով Հայոց պատպամաւրու-թիւնն առ Թէովոս, խնդրելու համար Հոռոմայեցւաց աղևութիւնը, կը զրէ թէ անոր յանորդն Մարկիանոս Ժերժեց Հայոց խնդրիը. «Իսկ անորին ոյս յաւ համա-րէր զաւելի զաւիսն Հեթանուաց զան Մարմետկան խազուաթեան, քան զատկազազմեկից յինել ուստին քրիստոնէութեան» (Եջ 56):

խմբագրութիւնը յօրինուած է սկզբնաղիք
Եղիշէի տարբներով և անոր արցունքներով
զանգուած շաղախը : Եթէ սկզբնաղիքը 572ի
«Հայոց պատերազմը» նիւթ ունէր իր շի-
նուածքին, խմբագիրը նիւթ ընտրած է իրեն
451ի Հայոց ապօստամբութիւնը : Ուրուագիծը
մատակարարած է իրեն Դաղար իւր Պատմու-
թեան Բ. Դրուագին մէջ. ստաղձ ծառայած
է Եղիշէի Պատմութիւնն Էօթը յեղանակներու-
մէջ : Եղիշէի Պատմութիւնը ձեւաւորուած է
Դաղարի կազմակարին վրայ . աւելորդ մատերը
յապատուած էն . պակասները լրացուած՝ հե-
տեւելով Դաղարի . դէպքերու նկարագրու-
թիւնները յարմարցուած էն Դաղարի տեղե-
կութիւններուն, անունները փոփոխուած էն՝
փոխառութեամբ Դաղարէն : Ամբողջութիւնն
այժմ երկու պատմագրութիւններու դան-
գուածն է, բովանդակութիւնը 451ի ապս-
տամբութեան յարակից դէպքերն էն . իսկ
նկարագրութիւնները 572ի Հայոց պատե-
րազմի պատմութեան դրուազները : Եղիշէի
անունը կը կրէ Պատմութիւնը, Եղիշէի ձայնը
կը լսուի հոն . բոյց Եղիշէն չէ մատենազիքը :
Ամբաղիրը կը խօսի հոն :

Չեմ դաներ բառ որակելու Եղիշէի մա-
տենին այժմեան խմբագրութիւնը . վերադայն
անուանած էի դայն թոհ և բոհ մը . կը մնամ
նոյնին վրայ :

Ամբաղիչը թէ և Վարդանանց պատմու-
թիւնն է ուղած երեւան բերել այս քառուէն ,

բայց ինչպէս նկատեցինք զերազոյն (§ 7) յիրականին անօրէն Վառակի Յիշառակարանն է առուած : Վարդանի նկարագիրը, առհոր նախաւար կեները, արիստկան զործերը չեն պատկերացուած չեն . աւելի ճիշտ Վառակի անձն է : անօրէն զործերն են նկատի առհորած : Իրրեւ չարազեւ մը ամբողջ պատմութեան մէջ ցցուած է Վառակի անձր : Դործին նազառակը զեղեցիկ ներկայացուած է է . Յեզանակին զերֆը, ուր կը զրէ խմբագրիչը . «Քրեցու յիշառակարան»² այս վաճէ

² «Յիշառակարան» բառին այս առումը արժանի է ուշագրաւթեան : Ինչպէս է .—Զ. զարերու մասենազգիրները, նոյնպէս սկզբանցիր Աղիչէ Հիշառակարանի կը հանիս յիշառակը . Համեմատէ Հետեւ այդ կոչումները :

1. «Չամա պատրազմացն յազմաւթեան խառնելի ի առոր տան յայտնութեանն Քրիստոնի, զի անեխա- վան կացը մեծ յիշառակարանն այս ընդ աստուա- ծային անանց տօնին» (Ը2) : 2. «Եւ բայ պատրազմա- կան կարգին զբա՞շ արանց զյիշառակարանն Հանուազգ երկրագէր (Վարդան) առոջի նացաւ» (Ը1) : 3. «Արց (Ազան Արքաւունոյ) յիշառակարանն ընդ անուան զէայիցն որբաց պատմալ քարազի» (Ղ. Փարզեցի, 5) : 4. «Դիրք յիշառակարանց» (Ա. Եզր, Բ. 22) . «Դիրք յիշառակարանից» (Ա. Եզր, Բ. 21) . «Մատենէ յիշա- ռակարանց» (Ա. Եզր, Բ. 26) : Այլուր կ'ըսուի նոյն թժառանց «Դիրք յիշառակարանց» կամ նույն պարզապէս «Յիշառակարան» . այսպէս . «Դրեւլ է ի զիրս յիշառա- կարանց Պարից» (Եսթեր, Բ. 2) . «Դիրք յիշառակարանց» (Բ. Մասշ. Է. 8 ևն. Էս. 12. 3) . «Յովանիստ . . . ի զերոց յիշառակարանց» (Բ. Թագ. Բ. 16 ևն) . «Պրեցաւ ի յիշառակարանց» (Եսթեր. Բ. 32) : 5. «Յիշառակարանց բա- զաքէ կայուած է Նեեմ . Բ. 5 զերեզմանց տեղիք» : 6. «Մութ է» «Գումարեալ զամենայն ճառելուն յիշա- ռակարանց» (Եսթ. Թրու. Ա. 359), ուր քիչ յետոց բացայաց կը զբուի «Ճառելունց յիշառակարանց» : Այսպէս ն .—Զ. զարերու մատենազգրութեան մէջ :

նորաւ (Վասակաց) առ ի կշտամբութեա յանդի-
մանութեան մեջաց նորաւ . զի ամենայն որ
պայս լուհաւ զիտացէ , նզովս ի հետ արկցէ ,
և մի լիցի ցանկացող դործոց նորաւ (էջ
109) :

Սկզբնագիրը եօթը յեղանակներով կամ
դուժիներով բովանդակած է 540—595 առ-
քիներու պատմական իրադարձութիւնները :

Եզիչի հւանեւու անզիքները կ'իմանան «Յիւ-
տակարան» նիւթական իմաստով , իրրեւ լու կամ
վաս յիշտառակեներու քնութեարան կամ յիշտառակա-
զիքը , այս ինչոք Պատմութիւն : 1. «Քրեցաւ յիշտառ-
կարան այս վասն նորաւ , առ ի կշտամբութեա յանդի-
մանութեան մեջաց նորաւ» (109) : 2. «Արագէս մեջ իսկ
ունիթք զանուն յիշտառակարան զառաքինի նախ-
նացն ակրոց» (55) : 3. «Ընթիւրցան զիքի պազաւա-
նաց շայց աշխարհին և զիշտառակարանն նախ-
նացն» (55) : Առաջնաւեւ երեք անզիքներու մէջ այ
Յիւտակարանին առաջնորդ է հանգոյն ըրտու-
նին , բայցն նուրիտական զարծածութիւնը մասցաւուն
է արդէն , պէտք է զերտարդի այս անզիքները խմբո-
զրցին : Եւ արդէն թէ առ թէազա թուզթիւ և թէ
անոր յաջորդող խորհրդածութիւնները , ինչպէս նաև
ամբողջ է . Անգամակար յացանազէ անհարազաւ և
սկզբնացիր Ազիչին (հմմ . նաև մեր զիտացու-
թիւնը պէնացիրը բառին առթիւ) :

Մինչեւ պատմական պատզագիտութեամբ է ան-
առան յիշտառակարանը առաջնաւեւ երեւութը հետեւեալ
կոչութեարու մէջ . Հարոց սուսթիւն անուն յիշտ-
առակարանի մեր յանդիմանեան (թուզթ Վրթանէս թիր-
զողի առ Առաջնէս հայիսկողոս Յուրուտաւ - Գիրք
թզթոց , էջ 119) . «Արագէս ունի պատմութիւն մի-
սուն յիշտառակարանց մերոց» (նոյն առ նոյն անդ ,
էջ 143 ասկէ) (Խանունն մատանկազրութիւն , Վենե-
տիկ 1904 , էջ 73) . «Արագէս նոյն թիրք յիշտառակա-
րանի պատմենք . Հ . Բ . Ս ա ր գ ի ս ե ա ն՝ Արքահամ
Մատթիունէից հայիսկողոսն էւ թիր առ Վրթանէս զրած
թուզթն . Վենետիկ 1899 , էջ 8 . Հմմ . առ այս՝
Հ . Ա . Ա կ ի ն ե ա ն՝ Վրթանէս Վարդապետ Թերթուզ-
է ա ն դ . Ա մ ս . 1910 , էջ 42 :

յատկապէս հոսրով Ա. Անուշբոռուանի կրօնական-քաղաքականութեան պատմութիւնը, հառագրական ոճով։ Իւրաքանչիւր յեղանակունցած է իւր հառական սկզբնաւորութիւնը։ Յեղանակներու բովանդակութիւնը տուած է Հեղինակը Ընծայականին մէջ։

Որովհետեւ այժմեան խմբագրութեան մէջ թէ յեղանակներն եւ թէ բովանդակութիւնը կրած ևն փոփոխութիւն, հիմնուած 540—595 տարիներու պատմական իրազարածութիւններու վրայ, պիտի փորձեմ ուրուազել Ա.—Է. յեղանակներու բովանդակութիւնն այնպէս, ինչպէս կ'ենթադրէ Մկդրնագիրն Ընծայականին համեմատ։

17. ԱԿՁԲՆԱԼԳՐԻՆՆ ԲՈՒԱԱՆԴԱԼԱԲԻՆԻՎՆԵՐՆ

Պէտք է նկատել, որ այս բովանդակութեամբ ո՞չ միայն կը վերականգնուի յեղանակներու կազակցութիւնն եւ յաջորդութիւնը, այլ և կը գտնեն յեղանակները համեմատական չափ։ Չենք կրնոր տարակուաիլ, որ պատմագիրը հասուածելով իւր մատեանը հօթր գլուխներու, չէ դիտած դոնէ մէրձաւորապէս պահպանել անոնց համեմատական տարածութիւնը կամ ընդարձակութիւնը։ Խմբագիր օրինակին մէջ, ուր ըստ կամի կրճատուած, ընդարձակուած նաև տեղափոխուած ևն հասուածները, այսպիսի համեմատական չափ չի տեսնուիր։

Մատենին այս բաժանումները անուանած

է ժամանագիրը «գլուխ» կամ՝ լուս եւս «յեղանակակի» : «Յեղանակի» տակ կ'իմանաց ժամանակի շրջանը¹ . ուստի եօթը ժամանակի շրջանիներու մէջ նկատի առած է ժամանակից ովառմութիւնը . այս յեղանակիներն են՝ մէրձաւորապէս .

Ա . 540—570 . Ժամանակի :

Բ . 570—572 . Իրացն պատահումն :

Գ . 572—576 . Միարանութիւն Ռւխտին :

Դ . 575—576 . Երկպատակութիւն Ռւխտին :

Ե . 576 . Յարձակումն Արեւելեայց :

Զ . 575—576 . Բնդդիմանալն թագաւորին Պարսից :

Է . 577—595 . Յերկարումն իրացն խռովութեան :

Ա . Յեղանակին մէջ կը խռովանաց Հեղինակը նկարագրել «Յամանակին» այս ինքն այն շրջանը , որ կը կանխէ «իրացն պատահումն» : Ուստի հնագայն թագաւորին էլ բաղձայ ու-

¹ «Յեղանակ» այս իմաստով միացն կարելի է Ենթագրել Եղիչիք քով . հմատ . և . առ Միհր-Ներսէն թղթին մէջ (էջ 26) . շրջազգութեամբ չորեք յեղանակը կատարելալք՝ զործեն զարդեւոր սովաստորութիւնն : Բայօհ հնագայն զործածութեան կը պատահիմ առաջին անգամ Ադաթանգեղոսի քով . «այլ իրք որ Եղետլք զառն յեղանակաց յեղափոխ ժամանակաց մարտամրոխ պատերազմաց» (էջ 10) : Հաւանեորէն Եղիչի հոս հնատեւող մըն է Ադաթանգեղոսի ասութեան , զանազաններով նոյնագէս ժամանակին յեղանակները (շրջանները) : Նոր Հայկագնեան Բառգրքի մեկնութիւնն իրք Հանագանեալ զիմակ իրաց , կամ անցից անցելոց . ըստ նմին եւ զլուխ բանից ճիշդ չէ Եղիչի այս տեղույթ համար :

բուռգծել սասանեան ազդին Հետապնդած
կրօնական քաղաքականութիւնը, թէ ինչպէս և
քրազում անդամ մարտնչէր ընդ այնոսիկ, որ
ոչ ընդ նույին օրինոք (մոգուցն) մտանէին -
սկիզբն արարեալ յամացն Արշակոց արքայի
որդւոյն Տիրամայ. Էւ կռուէր մինչեւ յամն
վեցերորդ Արտաշեսի արքայի Հայոց որդւոյ
Վահագապէոյ (առաջ. Ստահրաշապէոյ). ու-
րիշ խոսքով «ի սկզբանէ» (առաջ. սկզբան)՝
Ծագհոյ արքայից արքայի մինչեւ յամն յեր-
կրորդ Յազկերտի արքայից արքայի որդւոյ
Վահագապէոյ². Երբ Հայ Արշակունի հարստու-
թիւնը կը խափանուի յանձին Արտաշեսի Էւ
Պարսկական դերիշխանութեան տակ երկրին
կառավարութիւնը կը յանձնուի մարզպան-
ներուն, թէ եւ սպարապետութիւնը կը մնայ
Հայոց ձեռքը: Կը սպասուէր որ Հեղինակը
համաձայն ծրագրին նետէր թեթեւ ակնարկ
մալ մարզպաններու օրով ստեղծուած կա-
ցութեան մասին, յառակապէս այն 439—484
Հրթանի վրայ, երբ Յազկերտ է. Էւ Պերող Ա.,
նաև յետոյ Կառաս փորձեցին ճնշել քրիո-
տոնէութիւնը: Անշուշտ կային նախնական
բնագրին մէջ նման ակնարկութիւններ. բայց
խմբագրիչը, որ բովանդակ Ա. Բ. յեղանակ-
ները ուզած է վերածել Վարդանաց պատե-

² Ճշտագոյն պիտի բլլայ կարգալ՝ «մինչեւ յամն
ութերորդ Վահագայ (Դ) արքայից արքայի որդւոյ
Յազկերտի» (Ա.) ուստի 428, որպէս զի համաձայն
դայ Արտաշեսի Զ. ապրւցն:

բազմի պատմութեան, նկատած է աննպատակ՝ այս կրկնութիւնը և յապաւած է ի բաց։ Ամբողջ Ա. Յեղանակն առ հասարակի իւր այժմեան կերպարանքին մէջ չի թուիր սկզբնական։ Անոր բովանդակութիւնը կամ կրկնութիւնն է Բ. Յեղանակին և կամ անկէ փրցուած էջ մը կը ներկայացնէ։ Ինքն իւր մէջ չի կազմեր ամբողջութիւն, միասնական միտք, չ'ամփոփեր որոշ ժամանակի։ Չունի նաև ինքնայատուկ սկզբնաւորութիւն, պատշաճ եղիչի հառագրական ոճին։ Ամբողջը կը համարիմ խմբագրչէն։ Ա. յեղանակի նախնական սկսուածքը պահպանուած է անաղարտ այժմեան Բ. յեղանակին սկիզբը։ Շարունակութիւնը վերականգնելու համար պէտք է խնամով իրենց տեղերը բերել այն հատուածները, որոնք անկէ փրցուած գետեզուած են այժմ Ա. յեղանակին մէջ։ Օրինակի համար այժմեան Ա. յեղանակի վերջին հատուածները, յատկապէս այն մասը, ուր «Գարեգին» վկայի մասին կը խօսուի, կը պատկանի այժմեան Բ. յեղանակին։ սկզբնագրին մէջ Ա. զլիսուն՝ «Ժամանակի» մէջ պատմուած էր այն։ Ինչպէս բոլոր անունները, նաև այս անունը չարափախուած է խմբագրչէն։ ուր սկզբնագրին մէջ խօսքը Գրիգոր-Եղանաձիհը Խաժիկ վկայի († 541/2) մասին էր, Հոռ անոր անունը Գարեգին յորջորջուած է։

Այս անութեամբ Ա. Յեղանակը կը դանէ

իւր բովանդակութիւնը՝ Ժամանակակը, որ յատկասպէս 531—570 չըջանը կ'ընդդրկէ, թուրով Ա. Անուշըուանի թագաւորութեան առաջին 40 տարիները, Համաձայն Հեղինակին խոսուման. «բայց մեք թէպէտ և չունիմք հրաման բամբառել զիշխանս, և ոչ զովողք կարեմք լինել այնմիկ, որ աստուածամարտն լինի[ն]: Այլ զանց իրացն պատմի, որ ի նմանէ ընդ ուոր եկեղեցին էանց, և ոչ զանգազիմ» (13—14):

Բ. Յեղանակին «Երացն պատմութեան յիշխանէն Արեւելից» կ'ենթապրէ «Հայոց պատերազմի» նախօրեակը, ուստի այն պատմանակները, որոնք պրդիու եզան Հայուստանի ասցաւամբութեան: Այժմեան օրինակին մէջ, Բ. յեղանակին նիւթե մատակարարած է նաև ակզրնազրին Ա. յեղանակը: Բ. յեղանակը ակզրնազրին մէջ իւր եղակէան ունէր բառ ամենայն հաւանականութեան Դենշապուհի Հայուստան զալլը, ուստի այժմեան օրինակին էջ 19 պէտք է նկատել իրրեւ ակիզր Յեղանակին, Համարելով նույնական մուտքը յապատճառ: Դենշապուհի աշխարհազրի կ'ենթարկէ երկիրը, Հարկերու նոր գրութիւնը կը տարածուի Հայուստանի պրայ, Հարկատուկը Հոյակութին նաև Եկեղեցիները եւն: Թիշյեաց Հայուստան կ'ուզարկուի Սուրբն կանգնելու հան տարուշան: Հայերը կ'ընդդիմանան: Իւր ի վերջոյ կ'ապառամբին: Թէեւ ոյս բովանդակութիւնը բազմօք այլակերպած է

մեր առջեւ զտնուած խմբագրութեան մէջ, բայց անոր բազգաստութիւնը Յովհ . Եփեսացւոյ հաղորդած տեղեկութիւններու հետ կ'ընձեռէ միջոց վերականգնելու պատկերը դոնէ խոշոր գծերու մէջ (Հմմտ. § 18) :

Դ. Յեղանակ՝ «Միարանուրիւն սուրբ Ուխտին [Եկեղեցւոյ]»³ : Այս խոստարանութեան համապատասխան չի թուիր այն բովանդակութիւնը, զոր կ'ընծոյէ այժմեան օրինակը : Ակզրնագիրը կրած է հոռ ու սաստիկ այլակերպում : Խմբագրիչը, որ նախարար կլիստն վերջերը պատմած էր նախարարներու ուրացութիւնն ի Տիղբոն, այժմ անոնց չուն կը նկարագրէ, թէ ինչպէս մողերու բանակով կու զան կը մտնեն հայկական սահմանները . ինչպէս անոնց զալուստը գրգռութիւն յառաջ կը բերէ ժողովրդեան մէջ . և ապա Եկեղեցականներն եւ նախարարները եւ ժողովուրդը սուրբ միութիւն կ'ունառն եւն :

Խոկական բովանդակութիւնը կը ներկայացնէ մեզի Դ. յեղանակին սկիզբը, ուր կ'ենթագրէ Հեղինակը, թէ պատմուած է նախարանթացին մէջ Երկու կամ երեք ճակատամարտներու մասին, ուր թշնամին չէ կրցած զիմակալի հայ միացեալ ուժին .

³ Կից «Եկեղեցւոյ» բառը կը համարիմ կցուած խմբագրիչի կամ ընդօրինակողներու զրչէն . վերջիններս կը կարգան հանեւ «Ուխտին սուրբ Եկեղեցւոյ» : «Ուխտին» տակ հասկցած են անոնք եկեղեցականութիւնն եւ ժողովուրդը :

«մինչեւ ցայս վայր ոչինչ կարի զանգիտէի պատմել զհարուածու ազգիու մերոյ, որ յարտաքին թշնամեաց ճշմարտութեանն չարաշար յարեան ի վերայ մեր . որք սակաւագոյնք (սակաւագոյնա?) հարին զմեղ, և յոլովազոյնք (յոլովազոյնա?) հարեալ զատն ի մէնջ . քանզի դեռ եւս միարանի եւ հաւասարեամ . . . որպէս յերկուս եւ յերիս տեղին ոչ կարացին կալ առաջի» (69—70) : Նոյնը կը կրկնուի ազգա հանեւ «մարդանի բերեալ . չիոկ արդ յերկուս և յերիս կորիս Տէր ինքնին մեծու զօրութեամբ օդնեաց մեզ» (79) : «զզօրսն արքունի չարաշար հարաք» (79) : Այսպիսի կրկնակ և եռեակ պատերազմներ թէ ողէս ակնարկուած էին հարեւանցիօրէն, բայց չէին նկարագրուած նախորդ զինուն մէջ, ուր քիչ մը երկար խօսք եղած էր միոյն հաղիսազ դիւզի մօռերը խմբուած պատերազմի մասին՝ հետեւողութեամբ Դ. Փարուցուոյ : Աւստի հարկ է ենթազրի թէ սկզբնազիբը անոնց իւրաքանչիւրին վրայ խօսած էր մանրամասնորէն : Եւ որովհետեւ այդ յաղթութիւնները մինաւշնարհէն գուրս հանած են բանակները, նաև մինչեւ Սիւնիք, Ազուանից աշխարհը, նոյն իսկ Ամրապատական խորամուխ, բախտած են անոնք արքունի զօրքին հետ և յետա մզած, և այս տմբնը երբ բանակները «միարանիք և հաւասարք» էին, պէտք է հետեւցնել թէ «Միարանութիւնն սուրբ Աւանինց ոչ լոկ ներքին ոյժե-

բու համախմբութիւնը կ'ամփափիէ, ոյլ և
արտաքին ոյժեր կ'ընդգրկէ, զիմակալելու
համար հզօր սկսութեան մը, ինչողիսի էր
սպարսկականը, ուռնացած, սոնքացած երկար
խաղաղութեան տարիներու ընթացքին:

«Միարանութիւնն սուրբ Ռւխտին» կ'են-
թաղրէ և է՝ արդեամբք այն Ռւխտան, որ
կնքուեցաւ 572ին Հայոց և Յունաց մէջ,
սպասամբութենէն անմիջապէս ետքը, ինչ-
ողիս կը սպասմէն արտաքինները և ինչողիս
կը զրէ մեր մտերիմը՝ Սբրիոռ. «Խոկ առ
Հայոց երզնոյր թաղաւորն Յունաց և հաս-
տառէր զնոյն ուխտ որ ի մէջ թաղաւորացն
էր Երկոցունց՝ երանելոյն Տրդատայ և Կոս-
տանդիանոսի. և տայր նոցա զօրսն կայսե-
րական յօգնութիւն» (Սեր. 26): Այսպէս
զոյութիւն առաւ հայ և յոյն բանակներու
մէջ միարանութիւն, եղրայրազրուեցան ա-
նոնք սպասովանելու սպարսկական յարձա-
կումներու դէմ հայ հայրենիքը, որ միացած
էր այժմ Բիւզանդիանի հետ Կոյսնը զրօշին
տառէ: Բնութիւնը իմբարդիրը խեղաթիւրելով
ամբողջ սպասմութիւնը չ'ուզեր ճանշնալ ոյս-
ողիսի «միարանութեան ուխտ» մը, բայց քիչ
յետոյ Դ. յեղանակին մէջ կ'ընդգծէ ակամոյ
այն ներքին և սերտ աղերսը, որ եղած է հայ
և յոյն բանակներու մէջ: Այս միարանու-
թիւնը կ'ակնարկեն նաև արքայից արքայի
(Խոսրովի) խօսքերը, որ ի լուր Հայաստանի
անակնկալ սպասամբութեան կը դոչէ սար-

սամահար . «Տեսէք զի ևտոք դործել ինձ զոր
ինչ ոչ կամէի , եղեն վեսաք մեծամեծք ի
սահմանոն ի մէջ երկուց անհաշտ թշնա-
մեց : Եւ մեք դեռ ի հեռաւոր ճանապարհի -
եւ ոչ մի ինչ դործ ի պատերազմիո ի գլուխ
երթեալ . Եւ դուք սաստէն յիմում տանս յա-
րուցէք ի վերայ պատերազմ , որոյ չարազոյն
եւս լինելոց է կատարածն իւր քան զարտա-
քին թշնամեացն» (64) : Կ'Ենթաղբէր Խոսրով
թէ հայկական ապատամբութեան ետեւը
կանգնած էր Տիւզանդիոն և նախերդանքն էր
այն մեծ պատերանմին , որուն դոները բա-
ցուեցան արգեամբք :

Սուրբ ուխտի միարանութենէն ետքը
սկսան անմիջապէս պատերազմական զործո-
զութիւնները . Կարնոյ Հռովմէական բանակը
մտաւ Պարսկահայաստան , միացաւ հայկա-
կան բանակին հետ : Որովհետեւ ողարսիկը
անօպատրաստ էր դեռ կոռտի . այս պատճա-
ռաւ ալ պարսկական տռաջին երեք յարձա-
կողականները՝ Վարդոն Վշնասպի , Միհրան
Միհրեւանդակի և Փիլիպպոս Սիւնեաց իշ-
խանի տռաջնորդութեան տակ մզուած , խոր-
տակեցան եւ միացեալ յաղթ բանակները
կրցան յաղթական յառաջանալ մինչեւ Սիւ-
նիք , Աղուանք և Ատրպատական , ըլլալ մի-
ջամուխ մինչեւ Վրկանի ծովը եւ սակաւ
հեռաւորութենէն սպառնալ Պարսից մայ-
րաքազաքին : Դժբախտարար այս շատ կա-
րեւոր արշաւանքներու մասին այժմ հաղիւ-

թեթև ակնարկութիւններ միայն մնացած են Եղիշէի մէջ, բայց այդ բնելորներն ալ բաւական են՝ հիմունած այլուստ ծանօթ ազրիւրներու վրայ՝ վերականգնելու Գ. յեղանակին բովանդակութիւնը։ Այսպէս, թէ յիշուած յաջողութիւնները հայ-հռովմէական բանակներու միացեալ ոյժին արգեւնքն էին, բայց այսպատճական կը տեսնուի՝ հետեւեալ տեղիքէն. ուստերազմի սկիզբը շատ հայ աւագներ և հկեղեցականներ փոխազրուցան բիւզանդական հոգ եւ հասան մինչեւ կ. Պոլիս (Հմմտ. Յովհ. Եղեսացի, Բ. 18)։ Երբ միարանեալ բանակները յաջողութիւններ ունեցան թշնամույն վրայ, եպիսկոպոսները զրեցին թղթեր ուրախութեան հեւ հառւն տանել յաշխարհն Յունաց ի մեծ քաղաքն (կ. Պոլիս) առ սուրբ ուխտ եկեղեցւոյն, զի եւ նոքաս ազօթս առնելով խնդրեսցեն յԱստուծոյ, որպէս սկսաք ի նմին եւ կատարեսցուք» (62)։ Աւստի ուրախակցութեան հրաւիրած են ո՛չ հայ փախուստականներն միայն, այլ եւ Յոյները։ Այս մտախն տես նուն քիչ յետոյ։

Դ. Յեղանակ՝ «Երկպառակուրիւն ոմանց բաժանելոց ի նմին սուրբ Ուխտէ»։ Խմբագրիչը, որ Եղիշէի Վարդանանցէն Վասակացիրք մը յերիւրել կը ձգտի, այս խոստարանութիւնը խեղաթիւրած եւ վերածած է «զատն երկպառակութեան իշխանին Սիւնեաց և անօրէն ընկերաց իւրոց» (Ճշտագոյն «ընկերաց նորա»)։ Ակզրնազրին բովանդա-

կութիւնը դարձեալ բնկորներով միայն մնացած է : Երբ միաբանեալ բանակները արագ արագ կատարեցին յաղթութիւններ , զդաց պարսիկը , թէ անհնագաւակ է զլխաւոր ռազմակալու կովկասեան լեռներն ընտրել . մինչ ինքը փոքր ընդհարումներով կը ջանար անոնց յառաջնառացութիւնն արգիլել , իւր կարեւոր ոյժերը կը կենդրոնացնէր Միջազգեաք : Հայ-բիւզանդական բանակը հեռաւոր արեւելքի մէջ մատնուեցաւ անդործութիւնն : Ակսան թուլանալ ոգիք : Մաղեցան անհամաձայնութիւններ եւ արտունջներ բանակին մէջ , որոնց համար շատ պատճառներ կային . երբ յապազեցաւ ամիաներով ոռօձիկին վճարումը , ըմբոստացան զօրականները կայսեր գէմ . ասոր հետեւութեամբ թուլացաւ նաև զինուորական կարգապահութիւնն եւ բարոյականութիւնը . զօրքը սկսաւ կեղեքել քրիստոնեայ ժողովուրդը եւ այսպէս առիթ տալ անոր տժզոհութիւնն . լոռեցան անհամաձայնութիւններ նաև կրօնական - դաւանաբանական հոգի վրայ : Անշուշտ թշամին ալ չունեցաւ զոյզն մասնակցութիւն՝ միշնորդութեամբ Միւնեաց իշխանին՝ որ յարած էր Պարսիկներուն , աւելի եւս բորբոքելու այս անհամաձայնութիւններն եւ տժզոհութիւնները : Այսպէս ծայր տուած եւ ործարծած էր Երկարուակութիւնը ձամբարէն ներս . սկսած էր թուլանալ ժողովրդեան համակըութիւնը հանդէով յունական բանակին : Իսկ

պարսիկը ներողամիտ զանուելու և միւսանգամ՝ իւր հովանաւորութեան տակ առնելու հրասպոյքներով կը ջանար սիրաշահիլ իր հին հպատակները։ Այս խնդիրներն էին Դ. յեղանակին նիւթերը սկզբնագրին մէջ։

Ե. Յեղանակ «Յարձակումն Արեւելեայց»։ Այս գլուխը կը բացակայի այժմեան օրինակներու մէջ։ Յունական բանակին պարտութիւնը կը պատմուէր հոն։ բնականարար խմբազրիչը, որ սկիզբէն մերժած էր ճանչնալ Յունաց ձեռնուութիւնը հայկական մէծ ապատամբութեան մէջ, չէր կրնար տեղ շնորհել իւր խմբազրութեան մէջ ոյս յեղանակին։ Եղիշէի պատմութեան կարգը կը պահանջէր առանձին յեղանակով նկարազրել երկուառակութեան հետեւութիւնը։ Երբ թուլացան միարանութեան ուխտի ջիզերը, երբ խորամանկ պարսիկը իւր լրտեսներով — նկատելու է անոնց թուին մէջ մէշտ Սիւնեաց տիրոջ աւագ գերը — իմացաւ թշնամի բանակին ներքին պատակումներն եւ առանդական պիճակը, ուղարկեց Տամ-Առարտիքը ստկաւաձեռն բանակով անոր վրայ։ Մարզպանին յեղակարծումն երեւումը շփոթեւ սարսափ արթնցուց անպատրաստ յունական բանակին մէջ։ որ լքած զէնքերը դիմեց վայրազ վախուսատի։ Հզօր բանակը յական թօթարիկը քայքայուեցաւ, ցրուեցաւ, ոչնչացաւ։ յողթական պարսիկն առանց սուրբ պատեանէն հանելու՝ անաշխատ նուանեց

ապստամբած աշխարհը, ափրացաւ իւր նախկին սահմաններուն : Տաճ-կոսորովի այս յարձակման մասին է Դ. յեղանակի վերջը պատմուած պատերազմական խորհուրդը :

Յունական բանակին կրած այս ամօթալից պարտութիւնը խորացակեց Հայկական յոյսերը . ինչպէս նաև ոչնչացուց Բիւզանդիոնի տածած ակնկալութիւնները . պատերազմը ամբողջութեամբ կը գտնալու պահէր այնուհետեւ բիւզանդական Հայաստան և Միջազգեաթք : Եւ ունէր առիթ Եղիշէ Դ. յեղանակին սկիզբը՝ նկատելով միաբանութեան ոխտին քայքայումը՝ արձանագրելու թէ միացեալ ոյժերու խորացակումը «պատճառք եղեն բազմոց կորստեան, ոմանց երեւելնաց» միայն և այլոց երեւելեաց և աներեւութից» . և զարձեալ թէ . «Եւ այն եւս չար է քան դամենայն . դուռն՝ զոր բացին կորստեան, Աստուծոյ միայն կարողութիւն է փակիլ զնա . այլ ըստ մարդկան սահման՝ ահա անցեալ է հնար⁴ : «Այլ յայսմ տեղւոջ ոչ միայն ի վերայ միայ ազգի է ողբումն մեր, այլ ի վերայ ազգաց եւ աշխարհաց . զոր եւ յառաջ մտառցեալ առացից բառ կարդի, թէպէտ եւ ոչ խնդութեան մաօք» (69) : Եղիշէ մը 451ի Հայկական ապստամբած աշխարհութեան վերջալոյսին այս-

⁴ Կ'ակնարկէ այն երկարժամանակեայ խաղաղութեան բանակցութիւնները, որոնք տեղի ունեցան այս պարտութենէն հարը սահմանին վրայ, առանց Հետեւութեան : Կոբենէրը շարունակուեցան մինչեւ 550 :

քան տիսուք պատկերներու պիտի չըլլար անձնատուր եւ ոչ ոչ պիտի ըլլար անյոյս խաղաղութեան արշալոյսէն։ Ապատամբութիւնը վարդանի մահուամբ նոյնհետայն նուռամուած էր, առանց ազգեր եւ աշխարհներ իրար ձղելու։

Զ. Յեղանակ. «Բնդդիմանալն Հայոց պատերազմաւ քագաւորին Պարսից»։ Վերջին երկու բառերը կը պակսին Բնձայտականին մէջ։ բայց պահուած են այժմեան Զ. յեղանակին վերնազրին մէջ։ Յեղանակիս ճառական սկզբնաւորութիւնը՝ «Մեծ է սէրն Աստուծոյ» հաւանօրէն չի վերաբերիր այս յեղանակին։ կը պատշաճի աւելի ճշգութեամբ է։ յեղանակի բովանդակութեան։ անս այս մասին քիչ յետոյ։

Պատմութեան շարունակութիւնն է պատմուած հոս։ Մերունին Խոսրով անձամբ երեւցած էր ուազմազաշտին վրայ՝ որ այժմ Միջազգութիւն է։ Լի բարկութեամբ կ'ասպատակէ բիւզանդական գաւառներ, այրացաւեր կը կործանէ քաղաքներ հոռվմէական Միջազգութիւնը։ Դարաւ անառիկ բերդաքաղաքը գրաւուած էր արդէն։ զերող գերփող արշաւանքներով կը սովորնար նաև միջներկրեայ գաւառներուն։ Մելիտինէի վրայ ծառացած էր արդէն ծուխը, երբ պատահեցաւ իրեն հոռվմէական բանակը եւ սոտիզեց ճակատամարտի։ Զուր տեղ զիշերախառն փախուստով խոյս տալ փորձեց Խոսրով։ Մելիտի-

նէէն ոչ շատ հեռու Եփրաստի ափունքին վրայ
խափանեց Հռովմայեցին իր անցքը . սաստիկ
ընդխառնման մէջ կրեց պարսիկը սարսա-
փելի կորուստ . վախսատականներու մէծ մասը
գետամոյն ոչնչացաւ . հազիւ դոյզն մնացոր-
դով կրցաւ Խոսրով ափին միւս կողմը հաս-
նիլ եւ հոռագետ վախտառով անմատոյց լեռ-
ներէ Աղձնիքի մէջ հանգիստ գտնել : Աերիսս
այս հոյակար յաղթութիւնը Վարդան Մա-
միկոնեանի կր վերազրէ . ուստի հայկական
բանակը ունեցած էր մասնակցութիւն այս
մէծ ճակատամարտին մէջ : Անոր պերճ նկա-
րագրութեան դոյզն մնացորդն միւսյն ուս-
հուսած է այժմեան օրինակին մէջ , ուր ուսզ-
մագաշտը Արտազ , Տղմուտի ափերու վրայ
է փոխագրուստ , եւ ահեղ պատերազմին
յաղթական վերջաւորութիւնը նսեմացուստ
է՝ ուահպանելու համար համաձայնութիւն
Դազարի տեղեկութեանց հետ , որուն համե-
մուս Աւարայրի ճակատը Վարդանի մո-
հուսամբ ճախողած էր : Յետոյ պիտի ունե-
նանք տոիթ վերագանալու ճակատամար-
տիս , ուր ցոյց պիտի տանք նաև այն անհե-
ղեկ հակառակութիւնները , որոնք կ'երեւան
ներկայ խմբազրութեան մէջ . յատկառիկ ուժի
ինչպէս 60·000ը բախելով երեքակտիկ ուժի
դէմ ահեղ ճակատամարտի մէջ եւ ջախջա-
խուելով՝ միայն 287 կորուստ կ'ունենայ :
Բայց եւ այնպէս ճակատը զրչին զեղեցիկ

նկարագրութիւնը այս տեղ մասնաւորապէս կու զայ երեւան :

Է. Յեղանակ՝ «Երկարումն իրացն խռովուրեան» : Խոսրով թէպէտ կրեց ահազին պարագութիւն Մելիտինէի առջեւ, բայց չխռնարհեցաւ իւր զոռոզութենէն : Կրկին հաւաքելով ոյժերը մորձեց յարձակում մաք կարնոյ վրայ . բայց անոր անմատոյց ուստիսպներու առջևէն զարձաւ կորակոր և զնաց արքունիքը հանգչելու : Պատերազմներու առած ընթացքը ի նպաստ իւր էր : Պարսկահայաստանը նուաճուած էր . Դարա րերդաքաղաքը դեռ իւր ձեռքը կը զանուէր : Խաղաղութիւնը կը բազմար ինքն ալ . բայց խաղաղութեան համար երկուստեք առաջուած բանապնացները հակառակ տարեւոր վիճումներու չյանգեցան որոշ եղբակացութեան . ծանր էր արքայից արքոյի պահանջքները . անզիջող էր կայսրը : Խոսրով մհծողումար ոսկի և սպասամբութեան պարագլուխները կը պահանջէր . Տիրերիսս կը մերժէր տալ և մէկ կն և միւսը . բայց կը պնդէր որ Դարան վերագարձուի անսպայթան : Յաճախ սկսուած բանակցութիւններն այսպէս առանց հետեւանքի ընդունայնացան : Կոխւները շարունակուեցան մինչեւ Խոսրովի մահը († 579) . նաեւ այնուհետեւ մինչեւ 590 : Այսպէս Միջագետքի մէջ :

Հայաստան Տամ - Խոսրովի յարձակումովը և հոռմէտեական բանակի նահանջու-

մովք նուաճուած էր արքայից արքայի իշխանութեան տակ : Հռովմէական բանակին հետ միաբանած հայկական զօրախումբերու մեծ մասը վերապարձաւ եւ մտաւ Պարսից ծառայութեան մէջ : Բայց մնացին կայսեր հաւատարիմ այն նախարարները «որ ոչ քակտեցան ի սուրբ Ուխտէն» : Անոնք գոխաղրած էին իրենց ընտանիքները կ. Պոլիս, արդէն պատերազմի սկիզբը, երբ նաև Կաթողիկոսն եւ այլ հայիսկոպոսներ մնառած էին ապահովութիւն բիւզանդական հողի վրայ՝ քրիստոնեայ կայսեր պաշտպանութեան տակ եւ հասած մինչեւ կ. Պոլիս եւ հոն վայելած կայսեր մեծապատիւ եւ մեծապարզեւ հիւրամեծարութիւնը : Պարսկահայաստանի նուաճութիւնն եւ Ասորովի վրէժինդիր ցառումը, հանդէպ ապատամրութեան պարագլուխներուն համարձակութիւն չտուին փախստականներուն վերապառնալ հայրենիք . «Բազում ձմերաց հարեցան սառնամմանիք . . . եւ նոքառ ոչ երենք կարացին տևասանել զանձկալիսն իւրեանց» (157) : Կ'ենթագրուի թէ ուազմազաշերու վրայ նահատակուող նախարարներէն եւ սեպուհներէն ոմանք ալ մնացին պատույ դաշտին վրայ, եւ ուրիշներ ալ ինկան վրէժինդիր թշնամւոյն ձևոքը վերի⁵ : Կաթողիկոսը վախճանած էր կ. Պոլիս . նոյնալէս շատերը : Առ Սորմեն սարատելաստ եւ

⁵ Հմամատ. 62. «Զի թերեւս կարացէն զեղքարս իւրեանց ի նեղութենէն զողանալ» եւն :

Հայոց զօրավար գրուած թղթին մէջ (606°) կըսուի . «Նեռին ասպնջական եւ առաջնորդ եւ կարապետ զնաւ պարտի տանէ , որ ազգի միոյ ապստամբութեան եղեալ պատճառ , եւ զարս ի կանանց վարառելոյ եւ զկանայս յարանց , յորոց բազումք թափառական կենաւք ի տար աշխարհ վախճանեցան , թաղման անդամ ոչ լեալ (առլ. լինել) արժանիք (Գիրք Թղթոց , էջ 93) :

Այս բովանդակութեան պիտի պատշաճէր ամէնէն աւելի այն ճառական սկսուածքը , որ Զ. (Ե.) Յեղանակին նախարանը կը կազմէ : Կ'ըսուի հռն . «Մեծ է ոչըն Աստուծոյ . . . եւ այնպէս աներկիւզս առնէ զժարդիկ իրեւ զանձարմին զօրս Հրեշտակաց : Որպէս անդստին ի սկզբանէ է տեսանել (ի Ս. Գրոց) զրազումս բազում անդամ ի բազում տեղիս . մարդիկ , որ սիրովն Աստուծոյ իրեւ զինու վառեալ էին , ոչինչ խնայեցին զանգիտելով . . . կամ ի մահ անձանց , կամ յափշտակուրին ընչից կամ ի խողխոզումն սիրելեաց , կամ ի զե՛րուրին ընտանեաց՝ ելան ել ի հայրենի երկրէն եւ անկանել ի ստրկուրիւն յօտարուրեան . . . Որպէս յայսմ ժամանակի տեսաք աչօք մերովք , զի զնոյն նահատակուրին նահատակեցաւ եւ աշխարհ Հայոց» (էջ 76) : Այս հայեցակէտն եղած է վարդան Մամիկոնեանի , որ «միաբանութեամբ նախարարացն որ ոչ քակտեցան ի

սուրբ Ռւիտովն առնելով զօրքը խազաց զեաց
դէպի յունական բաժին : Այս սկզբնաւորու-
թեան վերջարանութիւնն է «Անուանք նա-
խարարացն» (էջ 150—155) և «Իսկ կանոյք
երանելի տառքինեացն» հասուածներն , որոնք
անջնուուած զետեղուած են Բ . յեղանակին
վերջը (էջ 155—158) :

Ուստի նաև Հոս Համաձայն է Ժամա-
նակի պարագաներուն է . յեղանակի խոստա-
բանութիւնն ըստ Ընծայականին : Խմբագրի յը-
րնականաբար պիտի չպանէր Հոն իւր նպա-
տակին Համար շահազործելու նիւթ . այս
պատճառու ոչ աշխատութիւն յանձն առած-
է ուրոյն վերջարանութիւն մը յօրինել . առ
այս նիւթ մատակարարած է իրեն Դ . Փար-
ագեցի :

Նոյն ազրիւրէ ծծուած է Հիւթը նաև
Բ . յեղանակին Համար : Հոս մինչ Դեւոն-
գեանց քահանայից նաև ստուկանկան կատա-
րածն եւ Խորէն եւ Արքահամ Երէցներու խոս-
տովանական կետեքը կը պատմուին Դ . Փար-
ագեցոյ Հետքերու վրայէն ընթանալով , ի
կատարածին կրկին Եղիշէի զիմած է խմբա-
գրիչը եւ Հանած անկէ նախարարներու եւ
Տիկնանց մասին հասուածներ : Սկզբնազրին
մէջ առանց տարակուսի նուիրուած էին
խօսքեր նաև Եկեղեցականներուն , յատկա-
պէս Յովհաննէս Պարեղինեցւոյ , Հոյոց Կա-
թողիկոսին : Թերեւս ուշազիբ ընթերցմանը
բերուին երեւան Դեւոնդեանց եւ Խորէն եւ

Արբահամ խոստովանողներու վերաբերեալ մասերու մէջ առ Հատուածներ, որոնք Սկզբնագրէն ըլլան: Այսպէս ուր կըսուի թէ «Յոյնք երանի ետուն վասն նորա աշխարհիս Հայոց» (149) դժուարաւ թէ Արբահամ խոստովանողի մասին իմացուի, որ Ասորիստանէն վերադարձած Հայաստան՝ Հազիւ թէ իւր սրբակեաց վարքով Հոչակուած ըլլար Յոյներուն քով, անոնց Հիացմունքն եւ սուրբ նախանձը շարժելու չափ: Կ'ենթագրէ այդ տեղիքը մէկը, որ ապրած է ժամանակ մը յունական շրջաններու մէջ, այս ինքն մէկն այն դաղթուկան Հայ Եկեղեցականներէն, որոնք կ. Պոլիս կամ այլուր ճգնացան, Համբաւուեցան եւ ապա վերադարձան Հայրենիք: Նման բարեհամբաւներու թուին մէջ էր եւ Եղիշէ:

«Անուանք Նախարարաց» ամբողջապէս հաւաքուած են Դ. Փարպեցւոյ Բ. Դրուագէն. բայց Սկզբնագրին Հարազատ են յաջորդող պատմական մասերը գոփոխելով զփոփոխեալոն: Պատմիչը նկատի ունի Հոռ 590—595 տարիներու զփոփուածները. ուստի յապաւուած են 579—590 տարիներու — Որմիզդ Դ.ի դահակալութեան շրջանի — գէպքերը: Սասանեան տունն իւր ճգնաժամային օրերը կ'ապրի. Որմիզդի Ժ. տարւոյն աղատամբութեան դրօչը պարզած էր Վահրամ Միհրեւանդակ ի Միհրան տոհմէ. Եւ Հոչակածինք զինքը թագաւոր՝ Հզօր բանակով մը կը խաղար Որմիզդի վրայ: Սասանեան դահին

վԵրահան վասնողին իրազեկ՝ կը փռիթայ վասամ, Ասպարագակամի որդին, Վնդոյի եղբայրը ձերբակալել արքայից արքայն Որմիզդը, փորել աչքերն եւ սպաննել. ապա զայեկարար ուրշտապան Հանդիսանալով արքայորդւոյն Խոսրովի, կը հոյակէ յաջորդ արքայական գահին վրայ : Նորբնտիր արքայն Խոսրով աներաւական զգալով իւր ոյժը՝ խոյս կու առայ վահճամ Զորինի առջևէն . ապաստանն կը փնտուէ իւր թշնամւոյն՝ Կայսեր քով։ Խոստանալով Մօրիկին Պարսկահայաստանի մէկ մասն եւ Միջազգետքն Երկրաբաժիններ, կ'ընդունի կայսերական օգնութիւն ողաշուաբանելու իւր գահը վահճամի գէմ։ Կը խորուակի վահճամ . Խոսրով կը տիրանայ գահին։ Այժմ վաստամ, անձամբ անձին թագ կազած՝ իրրեւ Պերոպ-Աստամ ոսոխ կանգնած է արքայից արքային։ Հինգ տարի շարունակուեցան կոփենները . Խոսրովին յաջողեցաւ ընկճել նաև վաստամը . եւ այսպէս իրեւ միահեծան տէր՝ տիրացաւ Պարսկաստանի (595/96)։

Եղիշէ Հանդիսանական էր հեռուէն այս անցքերուն. անոնց մասին են Ը. յեղանակի 153—155 էջերը։ 590ին, երբ սպանուեցաւ Որմիզդ, բացուեցան բանակը դռները, արձակուեցան կայսերառները. անոնց թուին մէջ էին անշուշտ նաև հայ նախարարները։ Երբ ընտանեկան կոփենները շարունակուեցան, խոռնուեցան ընտականաբար նաև հայ նախա-

բարեկը արքունի բանակին հետ եւ երեւան ու պաղմաղաշտին վրայ : Այն հինգ տարիները, զորոնք կը յիշէ Եղիշէ (155) ոլէտք է իմանուլ 590—595/96 չրջանը, երբ Խոսրով՝ Վահրամ էւ Վաստմ ինքնակոչ թագաւորներու դէմ կը մաքառէր : Ուստի երբ զգաց ազահով իւր դահը, արձակեց նախարարները հայրենիք, շնորհելով իրենց կրօնի ամէն ազատութիւն (Հմմտ. Սեր. 46) :

Մեմբագրիչը նաև այս տեղ՝ Դ. Փարուցւոյ ազգեցութեան տակ՝ կրծատած էւ ազաւազած է Ակզրնագիրը : Տողերս՝ «Կրտսեր որդւոյն Յաղկերտի դայակն Ռահամմ անուն ի Միհրան տոհմէն . . . ձերբակալ արարեալ զորդի թագաւորին՝ անդէն ի տեղութն հրամացէր սպանանել» յայտնապէս 590ի դէպքերը կ'ակնարկեն . Վաստանն էր, որ դայեկարար իւր պաշտպանութեան տակ առաւ Խոսրովը, կապեց անոր գլուխը թագ . ձերբակալեց զմիրմիզ՝ արքայից արքայն եւ «անդէն ի տեղութն հրամացէր սպանանել» : Իսկ «ի Միհրան տոհմէն» կը սերէր Վահրամ Զորին : Ուստի Վաստմ եւ Վահրամ անունները հոսի մի ձուլուած՝ տուած են «Ռահամմ» ձեւը : Այս նկատմամբ յետոյ աւելի ընդարձակ :

Վահրամ Միհրեւանդակի ինչողէս առանաւու Պերով-Վաստամի նպատակն էր՝ թագը կորպէլ Սասանեան տնէն եւ այսպէս վերջ տալ Սասանեան հարստութեան, որ մանաւանդ վերջին դարուն նկատուած էր անհանդուր-

ժելի : Վարչքամի թուղթն առ Մուշեղ Մամիկոնեան, որուն մէջ Հայոց նիզարեակցութիւնը կը խնդրէր իր առաջադիր նպատակին համար, ունի ի մէջ այլոց տողերս . «Ես եւ զուք միաբանութեամբ քարձուք ի միջոյ գտիեցիրական պատուհան՝ զուտն Սասանյաց . . . Ոչ ապաքէն տունդ Սասանեան երարծ զերկիրդ ձեր եւ զուքրութիւն . եւ կամ ընդէ՞ր բնաւ ապստամբեցին հարքն ձեր եւ զնացին ի ծառայութենէ նոցա, մինչեւ ցայսօր պատերազմեալ ի վերայ աշխարհին ձերոյ» (ԱԷր. 37) :

Այս տողերու աղդեցութեան տակ չէ՞ր զրէր Եղիշէ հետեւեալ ուշադրաւ խօսքերը . «Նաև արջք օրհասականք ընդ վախճանել չնչոյն հզօրագոյնս (տպ. հզօրագոյնք) կոռուին . . . Այսողիսի իմն Եկեալ հասեալ է վախճան տէրութեանն . եթէ հարկանին չդդան . եւ եթէ հարկանեն՝ չիմանան . եւ իրեւ ոչ գտանի արտաքին թշնամի, ընդ անձինս իւրեանց մարտ եղեալ կոռուին : Ի զէս իսկ Ելանէ բան մարդարէին ի վերայ նոցա . Այր, ասէ, առ քաղցի իւրում շրջեսցի եւ կերիցէ զկէս անձին իւրոյ⁶ : Նման զմին եւ Տէրն ինքնին ասէ . Ամենայն տուն եւ քազարութիւն՝ որ յանձն իւր բաժանի, ոչ կարէ

⁶ Կ'ակեարկէ Ես. Թ. 20. «Ելլը՝ եղբօր իւրում մի ողործեսցի. այլ խոտորեսցի յաջակողմն իւր առ քաղցի, եւ կերիցէ զմախակողմն իւր» :

կալ հաստատուն՝⁷։ Աբգ զի՞ կոծիս, զի՞ մրցիս, զի՞ այրիս, զի՞ բորբոքիս, զի՞ չչե-ջանիս։ զի՞ կոչես ի խորհուրդ զայնոսիկ, որոց զոգիսն ձեր ի ձենց ժաղեալ հանեալ է՝ զանապականոց յառականութիւն եւ զապակա-նելի մարմինոց գէշաքարշ արարեալ՝ իրքեւ զազիր մեռելոտի ի բաց ընկեցեալ։ Ապաքէն զայդ կամիս, զի ծածկեսցի խորհուրդ ամ-բարշտութեանոց։ տեսչիր յորժամ յայտնեսցի, ապա գիտացես զելս կատարածի դորա» (էջ 8—9)։

Վահրամի ապատամբութեան մասին չէ՞ Հոռ խօսքը եւ կամ Խոսքով Պարզէզի վաս-խուսան առ Մօրիկ Կայսր եւ Վահրամի դէմ խնդրուած կայսերական օգնութիւնն չէ՞ որ կ'ակնարկուի։ Սասանեան տունը իւր գոյու-թենէն ի վեր չէր ապրած այն օրհասականը, որուն մէջ կը գտնուէր 590—595 տարինե-րուն։ բայց մասնաւորապէս 590ին։

Եզիչի այս ամբողջ հասուածը, ինչպէս ինձի կ'երեւոյ, նախնարար կը գտնուէր վեր-ջարանին մէջ, ուստի մասն էր իւ յեղանա-կին։ խմբազրչէն հանուած եւ զետեղուած է Աւ։ յեղանակին մէջ, բոլորովին անյարմար տեղ մը։

Այս հնդամեայ շրջանի (590—595) դէպ-քերու վրայ, իրբեւ «Հայոց պատերազմի» պատմութեան ուրուազծէն դուրս գիպուած-

⁷ Հմմառ. Մատթ. ՃԲ. 25. Մարկ. Գ. 24. Ղուկ-ճիլ. 17։ Նաև Հոռ ըստ իմաստին է միայն կոչում»։

ներու վրայ չէ ուզած Եղիշէ խօսիլ երկարագոյնս : Որովհետեւ անձանեօթ է տակաւին իրեն Խոսրով Բ . Պարուէզի Զ . տարուցն (596) խռատացուած վերադարձն հայ նախարարներու երկրորդ մասին , պիտի Հետեւը նենք , թէ Եղիշէի Պատմութեան սկզբնազիրը աւարտած է 595ին :

Կ'երեւոյ թէ մտազրութիւն ունէր ուստամազիրը նախընթաց հնգամեայ շրջանին և յաջորդ տարիներու մասին ուրիշ աշխատութեան մը մէջ վերադառնալ . այսովէս ևնթազրել կու տայ նախադասութիւնս . «բայց ի տեղի այսր ինձ դարձեալ զալ պիտի» (155) : Թէ ի զլուխ հանեց իր մտազրութիւնը , չեմ կրնար ըսել ստուգութեամբ (Հմմտ . § 19) :

Հաս կը գարձնէ Եղիշէ խօսքը Հայոց աշխարհի Տիկնանց վրայ , զովելու անոնց ստաքինութիւնը :

Այս վերջարանութիւնը թէ սկզբնազրին կը սպառկանի , յայտնի կը տեսնուի հետեւեալ նախադասութենին . «զկարգեալ ուսմիկ նոցա (կանանց նախարարացն) յարժունուստ ամ յամէ՝ թոշակ առնէին և տային տանել նոցա ի միսիթարութիւն» : Անշուշտ այս զռոճիկն յարջունուստ չի ին ստանար ազոտամբ նախարարներու կանոյք Տիկրոնիք արքունիքն : Եղիշէ ողբացած էր քիչ յառաջ հայ տիկիներու կրած զրկանքներու վրայ . և Անկան կործանեցան ապարանք նոցա . . . Աչօք իւրեանց տեսին զյափշտակութիւն արարոց

իւրեանց, եւ ականջօք իւրեանց լուսան զվիշտու չարչարանաց սիրելեաց իւրեանց. առան զանձակ իւրեանց յարքունիս. եւ ոչ մնացին ամեննին զարդք երեսաց իւրեանց» (156): Այս յափիշտակութիւնն եւ յարքունիս դրսւումը առանց տարակուսի Պարսիկներէն տեղի ունեցաւ: Ենթաղրե՞նք թէ անոնք ապա փոխարէն՝ ոռամիկ կապեցին թշնամի նախարարներու տիկնանց: Այս անհեղեղ պիտի լսուի անշուշտ:

Ուստի կ'ակնարկուի հոն այն «յարքունուստ ոռամիկը», զոր նախարարներու կանայք, որոնք փախստեայ եկած էին կ. Պոլիս, կը սամնային Կայսեր կողմանէ ամ յամէ, ինչպէս Յովհ. Եփեսացի կը պատմէ (տե՛ս վարը, § 18): Այս հատուածին մէջ ուշադրաւ է եւ այն պարտպան, որ տիկնայք Հայոց աշխարհին իրենց ապարանքներէն հեռու կը գտնուին, ուստի օտարութեան մէջ: Այն աշխարհը, որուն երկնքի տակ կ'առպրէին այժմ, քրիստոնեայ աշխարհ էր. ունէին ազօթից տուն. «Հանապազ բոկ եւ հետի երթային ի տուն աղօրից». «բնազրօք»⁸ յի-

⁸ Այս ինքն «որոց յիշտակարանք բնդ անուանս վկայեցն որբոց պատմեալ քարոզեցան», ինչպէս ովիան ըսէր Ղազար Փարակեցի (աևս իր արտապայտութիւնն էջ 5): Բնազիրք բասիս մասին՝ հմատաւ Պաթըրճեան-Տաշեան, Սրբազնն Պատարագամատուցք Հայոց, Վիեննա 1897, էջ 102, ծան. 3: Երբ կը կարդանք Եղիշէի ի. յեղանակին մէջ (109) թէ «Ուշ յիշեցաւ անուն նորա (Վասակաց) ի մէջ որբոց եւ ոչ մատեաւ յիշտակ նորա առաջի սուրբ սեղանոյն յեկեղեցւոջն»:

շատակեցան նոքաւ (նախարարաք) . Եւ ոչ մի տօնք տարեկանաց ոչ ածին զնոսա ի հեռաւ տանի՛ եւ այլն (էջ 156—158) :

Կայսերական մայրաքաղաքն էր որ ամփոփած էր իւր ծոցը այդ թախծեալները :

Թէ անոնք կ. Պոլիս կը գտնուէին , բացայսյու կը շեշտեն նաև Հետեւեալ տողերը , ուր կ'ըսուի . «Ոչ եւս սովորեցին (կանայք) հարցանի զեկեալ ո՛վ ի հեռաստանի , եթէ Երբ լինիցի մեզ տեսանել զսիրելիսն մեր . այդ այն էին իզձք ազօթից նոցաւ առ Աստուած , Եթէ որպէս սկսան (աժուտսինք իւրեանց)՝ քաջութեամբ ի նմին կատարեսցին լի երկնառոր սիրովն» (158) : Այս իզձերը համապատասխան էին այն խնդրուածքին , որ Հասած էր իրենց հայրենիքէն . «Իրեւ այս աժենայն աջողութիւն լինէր երկիւղածացն Աստուածոյ . . . եւ զոյն զայս ամենայն այցելութիւնն Աստուածոյ , որ ի վերաց աշխարհին Հայոց մեծապէս երեւեցաւ , զրեցին սուրբ Էպիսկոպոսունքն եւ ետուն տանել յաշխարհն Յունաց ի մեծ քաղաքն առ սուրբ ուխտ եկեղեցւոյն»⁹ (= Կայսեր եւ այն Հայերուն , որոնք Հաւաքուած էին կ. Պոլիս) , զի եւ նոքաւ ազօթս տանելով խնդրեսցեն յԱստուածոյ , որպէս սկսախս՝ ի նմին եւ կատարեսցուի» (62) :

Նոյն միտքն է որ կը կրկնուի , ապահովապէս կ. Փարագեցոյ ազգեցութեան առկ . խմբագրչէն :

⁹ Հմմատ . եւ Շլուտն (կանայք նախարարաց) աւետիս ի հեռաստանէ եւ վառաւորեցին զԱստուած ի բարձունք (157) :

Այսամի առ այժմ Ա.—Բ. յեղանակներու բովանդակութեան մասին հարեւանցիկ ակնարկով : «Բաց ի տեղի այսր ինձ դարձեալ դաւ պիտի» :

18. ՅՈՒՆ. ԵՓԵՍԱԾԻ ԵՒ ԵՂԻՇԵ

Եղիշէի Պատմութեան այս բովանդակութիւնն էական մասովը ծանօթ եղած է Յովհաննէս Եփեսացւոյ († 586) իւր Եկեղեցական Պատմութեան¹ մէջ, զրուած ասորերէն 575—585 տարիներուն : Յովհաննէս կ. Պոլիխ կը դանուէր, երբ հասան Հոն Հայ պատգամմաւորները պատմելու կայսեր Հայտանի ապստամբութեան մասին եւ խնդրելու անկէ օգնութիւն Պարսից դէմ : Քիչ ետքը, երբ փախուստականներու կարաւաններն ալ հասան Բիւղանդիոն, Յովհաննէս ունեցաւ միւսանդամ սոսիթ լսելու ականջալուր մանրամասնութիւններ Հայտանի անցուղարձերու մասին : Պատմագիրը ամենայն հաւատարմութեամբ եւ միամտութեամբ դրի առած է ինչ որ պատմած են հրապարակաւ

¹ Հըս. W. Cureton, The third part of the ecclesiastical history of John bishop of Ephesus. Now first edition, Oxford 1853. Անդիքէն թարգմ. R. Payne Smith, Oxford 1860. J. M. Schönfelder, Die Kirchengeschichte des Johannes von Ephesus. Aus dem Syrischen überetzt. München 1862. Վերջինս ուժին առաջինական է — Յովհ. Եփեսացւոյ մասին A. Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur, Bonn 1922, էջ 181—182 և Հանգ. Ամս. 1913, էջ 62:

Յովհաննէս Գարեղինեցի Հայոց Կաթողիկոսն էւ իրեն ընկերակից Եպիսկոպոսները, որոնք փախստականներու խումբին մէջ կը զբանուէին: Հետաքրքրուած է նաև այնուհետեւ արեւելեան պատերազմի ընթացքով: Աւստի ինչ որ կը պատճէ ինքը ժամանակակցի խոստովանութիւններ են, զրուած այն միջամբայրին մէջ, ուր ամէնէն աւելի սրադ էւ ճիշդ կը հասնէին լուրերը: Եղիշէ ալ կ. Պոլիս կը դանուէր այս միջոցին եւ հոս կ'ընդունէր Վարդանի հրամանը ճառագրելու «Հայոց պատերազմի» մասին:

Համեմատութիւնը երկու պատճագիրներու հաղորդած տեղեկութիւններուն՝ ցոյց պիտի տայ թէ ինչպէս միաբան եւ միաձայն են վկայութիւնները: Նոյն ըմբռնումներն են «Հայոց պատերազմի» նախօրեակիր եւ սկըզբնաւորութեան մասին, որոնք կ'իշխեն երկուքի մէջ ալ: Առաջին ակնարկութեան մեր տպաւորութիւնը պիտի ըլլայ, թէ երկու հեղինակներէն մին օգտուած է միւսէն: Ի հարկէ անտեղի է այս ենթադրութիւնը: Նմանութիւնը կը ծնանի ժամանակակցութենէն. Եփեսացին լսած էր ապստամբութեան մանրամասնութիւնները Հայ Եկեղեցականներէն, որոնք ապաստան վնասուած էին կայսերական մայրաքաղաքը եւ պաշտօն ունէին յուղումնալից պատճուածքներով խաչակրութիւն մը քարոզել Պարսիկներուն ոլէմ: Եղիշէն ալ անոնց թուին մէջ չէ՞ր. ինքն ալ նոյն նպա-

տակի համար ի սպաս չէ՞ր դներ իւր ճարտառան լեզուն, կարեկցութեան հրաւիրելու արքունիքը։ Ինչ որ ասորին իրրեւ ականջալուր, նոյնը հայը իրրեւ ականջան եւ ականջալուր կը պատմագրէր։

Ներկայացնելով Յովհ. Եփեսացւոյ տողերը թարգմանարար, առքնթեր պիտի դնեմ Եղիշէի համապատասխան տեղիքները։ Յընթացս ուսումնասիրութեանս առիթ պիտի ունենանք անդրադառնալու այս ևւ նման ուրիշ տեղիքներուն աւելի մանրամասնօրէն։

Յովհ. Եփեսացի, Եկեղ. Պատմ. Մասն Գ.

Գիրք Բ. 18. Թէ ինչ պատմեցին պարսկական Մեծ Հայաստանի Դուխն քաղաքի կարողիկոսն եւ իր միւս եպիսկոպոսները Մայրաքաղաքին (կ. Պոլսոյ) մէջ։

Թէպէտ խոստացած էինք զրի առնել այն միայն, ինչ որ մենք անձամբ տեսած ենք ևւ այն բազմազիմի աղէտները, որոնց մերձ գտնուած ենք, այս նոյն իսկ ազրած ենք առնոնց մէջ բոլոր ժամանակ, որոնց մասին կը պատմենք, բայց ևւ այնպէս բարւոք թուեցաւ մեզ այժմ այն ալ զրի սոնելով յիշեցնել, ինչ որ ոչ զոյզն ևւ միամիտ մարդկանէ մեր հռովմէական մայրաքաղաքին մէջ շատերու առջեւ պատմուեցաւ, պատահած պարսկականն նահանգներու մէջ։ Առոյզ է թէ մենք զայն ևւ անոր ճշմարիտ ըլլալն չենք տեսած եւ իմացած, ևւ այս պատճառու՝ հանդիսա-

վայրէն հեռու ըլլալով չենք կրնար (իբրև ականատես) վկայել, այլ կը պատմենք այնպէս ինչպէս Պարսկահայուստանի գլխաւոր քաղաքին՝ Դունի Կաթողիկոսն և իրեն հետ եզազ ուրիշ եպիսկոպոսներ պատմեցին ամէնուն առջեւ, երբ անոնք հոս փախած եկած էին և իրենց ապահովանը քրիստոնեայ պետութեան մէջ տուծ էին և յաղթող Կայսեր կողմէն մէծապատճ. Հիւրասիրաւած էին Արդ առանք երգածքը հաստատելով պատմեցին ի լուր բազմաց հետեւեալը.

Երբ լսեցին Մողերը, որոնք Պարսից աշխարհի աւագագոյններն են, թէ Հռովմէական Կայսեր հրամանով եւ պատուէրով բոլոր զաւուներու և քաղաքներու մէջ կը պահանջուի բովանդակ պետութեան մէջ զանուազներէն, որ Հնագանգին եւ գան իւր Հաւատքին, և թէ բնդզիմացողներն եւ Հրամանին եւ պատուէրին չհազանգողները կը հալածէ, կը բանուարկէ, կը Հարսաւահարէ և ամէնէն վերջը մահուան կը մատնէ, և թէ այս բանը ստուգիւ Հռովմէական բոլոր զաւուներու մէջ տեղի կ'ունենայ, ըստին թէ մէնք ալ այսպէս պէտք է ընենք մեր զաւուներու մէջ, եւ մեր պետութեան մէջ զանուազ բոլոր կրօները գարձենք մէկ զենին:

Բ. 19. Թէ ի՞նչ ըստին Մողերը իրենց խոսրով քազառին եւ ի՞նչ ըրին :

Ասոր վրաց ժողվեցան Մողերը և ըստին իրենց Խոսրով թաղաւորին. Արքայ, յաւի-

տեսն կեաց . ահա մենք տեղեկացանք , թէ
չուզմայեցւոց Կայսրը իր բովանդակ պե-
տութեան մէջ կը ստիպէ ևւ կը բոնագատէ
զամէնքը , որ իր կրօնն ևւ հաւատքն ընդու-
նին : Շատերը ստիպած է արդէն որ իր Աս-
տուածը պաշտեն . ևւ չհազանդողները կը
հալածէ ևւ շկօթակ կը վարէ իւր բովանդակ
պետութենէն : Ուստի պէտք է քու աստուա-
ծութիւնդ ալ հրամայէ , որ քու պետութեանդ
մէջ ալ այսպէս ըլլայ . որ բոլոր կրօնները
զան քու դենիդ , ևւ քու պետութեանդ մէջ
ամէնն ալ քու աստուածդ պաշտեն : Իսկ ա-
նոնք , որոնք կը համարձակին ընդդիմանալ
քու հրամանիդ , անոնք պէտք է չապրին : —
Երբ Խոսրով՝ թագաւոր այս բանը լսեց մա-
զերէն , տուաւ իւր հաւանութիւնը անոնց
խօսքերուն ևւ ընդունեցաւ անոնց խոր-
հուրդը² : Նաեւ ինքը սկսաւ այնուհետեւ հա-

² Եղիշէի այժմեան օրինակը կըկին խմբազրու-
թեամբ ունի այս հատուածը (կը նշանակեմ Յեղանակ-
ներն ևւ էջերը) .

Ա. 9. Երբ յազբական եա կը դառնայ թագաւորը
Հռովմէական Հռովերը կատարած ասպատակութենէն՝
«Ասեն մողքն . Արքայ քաջ , աստուածքն հասուն քեզ
դուկրութիւնդ ևւ զյազբութիւն . ևւ ոչինչ կարօտ են
նոքա մարմաւոր մեծութեան , բայց եթէ ի մի օրէնս
դարձուցանես զամենայն ազգն ևւ ազինս որ են ի աէ-
րութեան քում . յայնժամ ևւ աշխարհն Յունաց հետ-
զանդեալ մոցէ ընդ օրինօք քովք : Արդ զրահն զայս
վազգազակի կատարեամ՝ զու , արքայ . . . բայց միաց-
դազանդ քրիստոնէից բարձ ի միջոյ : Հաճայ թուեցաւ
խորհուրդ թագաւորին ևւ մեծամեծացն , որ էին ի
նմին բանի : Հրավարտակս դրէր , պնդով գեսազանս ա-
ռաջէր յամենայն տեղիս տէրութեան իւրայ . . .

Բ. 16. Թագաւորը Քուչանաց թագաւորին գէմ

լածել քրիստոնեաները . և բանել առաւա նախ
երեք եպիսկոպոս և անոնց հետ մեծաթիւ
ժողովուրդի մը կղերին բազմութիւնը . և
Հրամայեց անոնց ուրանալ իրենց հաւատքն
և երկրուգով իրեն հետ կրակին , արեգակին
և ուրիշ առառանձներուն : Բայց անոնք ընդ-
դիմացան իրեն և առնաբար հակառակ կանգ-
նեցան՝ խռառավանելով և ըսելով . Մենք
քրիստոնեաներ Ենք , արքայ , և երկրուգու-
թիւն և պաշտօն կը մասուցանենք Աստու-
ծոյ , Երկնքի և Երկրի և ծովու և անոնց
մէջ գտնուածներու արարչին : Մենք չենք
կրնար ամենայնի արարիչն թողիել և անոր
առեղծուածներուն պաշտօն մասուցանել : Մի
խարուիր , արքայ , մեր մարմիններուն կրնաս
ընել ինչ կ'ուզեա , բայց մէր հոգիները անոր
(արարչին) ձեռքերուն մէջ են , իսկ զուն չու-
նիս իշխանութիւն անոնց վրայ : — Երբ լսեց
թաղաւորն այս և առանց նման շատ բաներ ,

առած յաղթութենէն ևաքը հոգացած կը հարցնէ
զցարաւածեաց ամբարշաւաթեան . Զի՞նչ Հաստա-
ցուք մէր առառածեացն միախարէն այս(ր) մեծի յաղ-
թութեան , որ ոչ որ կարոց եղանել ընդզէմ մէր պա-
տերազմաւ : Յային ժամանակի առ Հաստրուկ միարան
մազք և քազեայք բարձին զմայն իւրեանց և առեն .
Աստածքն , որ հառն քեզ զակըութիւնոր և զյազ-
թութիւն ի վերոց թշնամեաց քոց , ոչ ինչ ևն կարու-
թեարել ի քէն յերեւելի պատուականացաւ , ոչը զի
բարձեա զամենացն ուսմուն մոլորութեան մարդ-
կան , և ի մի զարձուացեա օրէն զբազաւական զա-
մութիրանին : Հանոյ թուեցաւ բանն առաջի թագաւո-
րին և ամենայն մեծամեծացն , և մահաւանդ որ էին
առաջակայք օրինացն : Առհուրդ ի մէջ առել , յաղ-
թիր իշխանք :

որոնք պատշաճ էին և պիսկոպոսներու խառ-
տովանութեան, հրամայեց նոյնհետապն մոր-
թաղերծ ընել զանոնք. անոնք այսպէս մե-
ռան. Հասցուց քրիստոնեաներուն ուրիշ շատ
չարիքներ ալ: Քանդեց բազմաթիւ վանքեր
եւ եկեղեցիներ. շատ մարդ կալանաւորել եւ
բանտարկել տուաւ. Եւ Հոգաբատացաւ իր
սիրտը: Հայհոյեց Քրիստոսն եւ բաւաւ. Տես-
նենք ինչ պիտի ընէ ինձի Քրիստոս, քրիս-
տոնեաներու Աստուածը, զոր ես չեմ գիտեր
թէ ով է կամ ինչ³: — Այս եւ ասոր նման

³ Ա. յեղ. Էջ 8. Հոռոմոց դէմ արշաւանքէն յաղ-
թական գարձած թագաւորը ևսկաւ այլ եւս խորհուրդ
յաւելուլ. . . . քանզի ուստի սակաւ մի կասկածուն
էր, անորի աներկիւդ հաստաեցաւ. վասն այնորիկ
դրդութեցյց զբազում ի ոռւրը ուխաէն քրիստոնէից,
էր զոր բանիւք սպառնալեօք, էր զոր կապանօք եւ
տանջանօք. էր զոր չարաշար մահուածը վախճանէր.
յափշտակութիւն առնէր ընչից եւ արտոց, եւ մեծաւ
անարգանօք առնջիք զամենեսեանց: . . .

Ա. 11. Ետ եւս համան յափշտակել զքրիստո-
նէից զինչը եւ զսացուածս, որք էին ի մէջ Պարսկաց
աշխարհին:

Բ. 17. «Եւ ահա իշխանութիւն տուալ չարաշար
սպառնաւորցն, զի զչորս (զերի^ս) զինուորմն ի բաւն
աւագացն մատուցցն ի փորձութիւն տանջանցն: Եւ
զառաջնաւ զառեալ բազում հարուածովք՝ նոզին կա-
պանօք անցուցին ի տեղիս արգելանինք:»

Բ. 17. Յայն ժամանակի մեռն արկանէր ի նոսաւ,
եւ մեծաւ չարչարանօք եւ ովէսպէս աանջանօք վատ-
թարէր զրացում ի նոցանէ, եւ ստիպէր ուրանուլ
զնշմարիան Աստուած Եւ խոսոովանէլ զերեւելի տա-
րերս: Խոկ զօրականքն առ Հասարակ զեղեցիկ խոր-
հրդով, քաջապէս զօրութեամք միարան ազագակէին
եւ առէին. Վկայ են մեզ երկինք եւ երկիր, ոչ երբնք
Հեղզացեալ եմք յարքանի վաստակս, եւ ոչ խոռնեալ
վատութիւն ընդ արութիւն քաջութեան. ի զուր անո-
զորմ են հարուածք ի զերոց մեր: Եւ բազմանայր զո-

շատ բաներ պատմեցին այն եպիսկոպոսները, զորոնք խօսած եւ գործած է Պարսիկներու թաղաւորը, Հայաստանի Հռովմայեցւոց յանձնուելէն յառաջ: Այս պատճառու ալ կառուցանել տուաւ (Խոսրով) կրակատուններ բովանդակ Հայաստանի մէջ⁴:

Բ. 20. Պարսից քաջաւորին Մեծ Հայաստանի մէջ ըրած բնուրիւններու սկիզբն եւ այն:

Այս բաներէն վերջը, ինչպէս պատմեցին Կաթողիկոսն եւ իրենները՝ խօսքը յառաջ տանելով, (թաղաւորը) մարդուն մը դրկեց մէր աշխարհը 2000 զինուած հեծեալ-

չումն ազագակի նոցա, մինչեւ ինքնին թաղաւորն ականատես լինէր իրացն յանդիմանութեան. եւ անդէն վաղվազակի երդմամբ հաստատէր եւ առէր. Աչ թողացուցից ձեզ, մինչեւ կատարեսիք զամենացն կամ համարանաց իմաց:

Ա. 12. «Եւ այսպէս Հպարտացաւ քարձրացաւ ի միտո իւր (թաղաւորն) ... Եւ յշտ էր ցասացեալ ընդանունն Քրիստոսի, յորժամ լսէր, թէ տանջեցաւ. խաչեցաւ, մեռաւ եւ թաղեցաւ. . . Ասէ. Աճենայն սցիսարէութիւն է. . . Յայնժամ զրոլոր քարկաւթիւն սրամառութեանն է հեղ յայրն երանելի, որում անուն էր Գարեգին (Գրիգոր Ռամէիկ). կազեալ ոտիւք եւ կոտրեալ ձեռօք զերկեամ մի տուաւ ի չարչարան. եւ հանեալ ի բաց զաէրութիւնն ի նմանէ, ընկալաւ զվէիս մահուց: Այս հալածանքները տեղի ունեցան Խոսրովի ժ. տարին (541). տեղեկութիւնները քաղաքած են Գրիգոր Ռամէիկի վկայարանութենէն. Հմատ. G. Hoffmann, Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Leipzig 1880, էջ 78—86: Առիթ պիտի ունենանք յետոյ անդրադառնալու այս խնդրոյն:

⁴ Բ. 15. «Թէ ողէտ եւ ընդ ամենաայն ազգու առնէր զանկարգութիւնս զայս, առաւել ընդ Հայոց աշխարհն մարտնչէր: . . .

ներով⁵ : — Անիկա և կաւ նախ մեղի մեր քա-
ղաքը՝ այն տեղ թագաւորին աստուածու-
թեան համար կրակատուն մը կառուցանելու
հրամանով : Արդ երբ անիկա, այսպէս կը
պատմէր եւ կ'ըսէր կաթողիկոսը, ցուցուց
հրամանը ինձի եւ քաղաքացիներուն, վառե-
ցայ ևս եռանդով եւ քաղաքացիներուն հետ
մէկ տեղ ընդդիմացայ անոր եւ ըսինք. Թէ—
պէտ արքայից արքային ծառաներն ենք եւ
անոր հարկասուները, բայց մենք նաև քրիո—
տոննեաներ ենք եւ հաւատքի խնդիրներու մէջ
չենք հնազանդիր (իրեն), և մէ նոյն իսկ հարկ
ըլլայ մեռնիլ մեր հաւատքի ճշմարտութեան
համար : Վասն զի նաև Շապուհ արքայից
արքայի ժամանակները հանդիպեցաւ այս
(դէպքը) . անիկա ալ կ'ուզէր հռո տաճար մը
կանդնել : Բայց հաւաքուեցաւ աշխարհո—
րեարն եւ եօթը տարի կուի եղաւ : Բայց ասոր
վրայ օրէնք տուաւ եւ հրաման հանեց մեղի
համար, որ այլ եւս քրիստոնէութեան խնդիրը
չքննուի եւ չհետազոտուի երրեք : Յոյց տուինք
իրեն նաև այս հրամանին մէկ պատճենը⁶ :

⁵ Բ. 19. «Եւ յայսր ամենայնի վերայ ոյլ եւս չա-
րութիւն խարամանեկաց : Զմի ոմն ի հաւատարիմ ծա—
ռայից իւրոց ի գործ տուաքէր յերկիրն Հայոց, որում
անուն էր Դենչաղուահ. որ եկեալ հասեալ Հրամանաւ
արքունիք : Բայց առկայն թէպէտ եւ ամենայն զործք
այս զժնեաց էին, չեւ էր ուրուք ձեռնարկեալ յայտնի
յեկեղեցին, վասն այնորիկ եւ ոչ ոք ընդդիմացաւ
նմա...» : Հռո ի մէջ կը բերուի Միհրներսէնի թուղթն
ուր Հայու :

⁶ Առաջը անշուշտ Յաղկերա Բ.ի եւ Պերողի օրով
յուղուած խնդիրներու մասին է, եւ ակնարկուած

Բայց անիկա (Մարզպանը) տեղի չտուաւ, այլ ինչպէս հրամայուած էր իրեն՝ ձեռք զարկաւ բոնութեամբ չափել նշել չինութեան հոգը, մոռել եւ Հիմք ձգել. եւ ոկտա կառուցանել (կրակատաւնը), մի եւ նոյն ժամանակ զինուած վառուած, կազմ եւ պատրաստ կեցած կռուի եւ պատերազմի: Թէ ողի շատ ազաշեցի, բայց մաֆի չըրաւ եւ չդարձուց ուշազբութիւն իմ վրաս: Ի վերջոյ սակայն այս ամէնը խմացուցի պատահերու բուրբ բնակի չեկրուն: Երբ լսեցին անոնք այս բանը, բորբոքեցան ի Քրիստոս հաւատքի նախանձով եւ հաւաքուեցան ամէններ ալ ինչպէս մէկ մարդ: Դրեթէ 10·000 հոգի զինուեցաւ ի կորիւ, Քրիստոսի համար առզելու եւ մեռնելու, եւ թոյլ շտալու որ իրենց աշխարհին մէջ կառուցուի մոզութեան եւ հեթանոսութեան մեհան: Երբ հաւաքուած էին արգէն

պատճենը վազարչի տուած կրօնի ազատութեան հրավարտակն է:

? Գ. 43. Շնայծ ժամանակի սփռեցան Եպիսկոպոսըն յիւրաքանչիւր իշխանութիւնու եւ առաքեցին զբորեպիսոպոսս ի զեօդ եւ յազարակս եւ ի բազում ամուրս լեռնային զաւառացեն. զրգեցին ժողովեցին զրազմութիւն արանց եւ կանաց, չիեականաց եւ ազատաց, զբահանացից եւ զմենակեցաց. խրտու եղին, պեղեցին եւ արարին զամենեանեան զինուարս Քրիստոսի: Եւ յառաջին բան խորհրդակին այս հասանակցաւ. Զեռն եզրօր Հարազատի ի մերձաւոր թուր լիցի՞ որ անցեալ իցէ ըստ ուխտ պատուիրանին Աստուծոյ... Եւ թրբե, այս սցոպէս հաստատեցաւ. կազմեցաւ, Երեւեցան ամենեքեան զինեայք եւ սազաւարտեալը, ուոր բեր մէջ եւ վահան ի ձեռին ոչ ժիայն արանց քայլաց, այլ եւ կանաց առականականց:

աշխարհին բոլոր նախարարներն եւ սեպուհաները, դացինք Մարգարինին այն տեղւոյն վրայ, ուր սկիզբ եղած էր Կրակատան շինութեան, եւ ըստնք իրեն չառ բան, ընդդիմարանելով իրեն եւ ըսելով. Մենք քրիստոնեաներ ենք եւ արքայից արքային ծառաները. բայց հաւատքի խնդիրներու մէջ չենք կրնար մարդկան ծառայել եւ հանդէպ ձեր նկատում ընել. եւ ևթէ թաղաւորն իսկ ինքնին դայ, բայց եւ այնպէս թոյլ պիտի չտանք ի յաւիտեանս որ մեր աշխարհի մէջ, քանի դեռ մենք ամէնքս չենք մեռած՝ կառուցուի հեթանոսութեան մեհեան: Բայց հեռացիք դուն ուռանց կրուի եւ առանց սուրբ պատեանէն դուրս հանելու՝ մեր աշխարհէն. դնա թուղաւորին եւ հաղորդէ իրեն մեր արգար պահանջքը ի մասին մեր հաւատքին: Անիկա կարող է հրամայել մեղ ընել ինչ ինքը կ'ուզէ, բայց քանի չենք մեռած մենք ամէնքս, չենք կրնար թոյլ տալ որ մեր աշխարհին մէջ մողութեան մեհեան կառուցուի⁸: Անոնք իրա-

⁸ Բ. 31. «Յայսմ հաւատոց զմեղ ոչ ոք կարէ խախտել. ոչ հրեշտակը եւ ոչ մարգիկ, ոչ սուր, ոչ Հուր, ոչ թուր, ոչ ամենայն զինչ եւ են դառն հարուածք: Ամենայն ինչը եւ ստացուածք մեր ի ձեռս քո, եւ մարմինք մեր առաջի քո կան, ըստ կամաց քոց արա զինչ եւ կամիս: Եթէ սովորն հաւատովք թողուս, ոչ յերկրի ա'յլ աէր փոխանակեմք ընդ քեզ. եւ ոչ յերկինս ա'յլ Աստուած փոխանակեմք ընդ Յիսուսի թրիստոսի, որ չիք այլ Աստուած բայց ի նժանէ: Ապա եթէ յետ այսը մեծի վկացւթեան այլ ինչ հարցանես, աւասիկ կամք, զրուոր մարմին տուեալ ի ձեռս քո՞ վաղվարակի արա զինչ եւ կամիս: Ի քէն ատենչանք,

բու զիմ շատ բան խռովցան։ Բայց մարդուանը
իրեն (արուած) հրամանին համաձայն շարու-
նակեց չինութիւնը։ Պայքարեցաւ աշխարհին
բնակի չներուն հետ և դրաւ անոնց առջեւ
հետեւեալը։ Բայց ահա կը ընդդիմանաք զուք
արքայից արքայի հրամանին և կը թշնամ-
նէք զանիկա։ Կարող է անիկա շարաչար մա-
հուամբ սպառնալ ձեզ։ արդ տեսէք թէ ինչ
է ձեր գործածը։ Բայց երբ նկատեց մարդ-
ուանը, թէ անոնք իրեն զիմ զինուած պատ-
րաստուած են եւ հոտու եղաւ թէ անոնք ա-
ռուել են քան ինքը, Հեռացաւ սպառնալով
և վկայ կոչելով զանինք։ Մեծ զայրոյթով
զնաց անիկա թագաւորին և պատմեց անոր
այս ամէնը։ Երբ լսեց անիկա այս քանը, յու-
հազին բարկութիւն բրդեցաւ և վճռեց մահ
աշխարհին բոլոր բնակի չներուն վրայ⁹։ Ու-

եւ ի մէնց յանձնառութիւնը։ սուր քո եւ պարանոցք
ժեր։ . . . Այլ զու յայսը (¹⁰) ամենացնի այլ զժեղ մի
հարցաներ, զի ոչ եթէ ընդ մարզոյ է ուխտ հաւատոց
ժերոց, եթէ պատրիցիմք իրբեւ զազայ։ այլ անու-
ծութեամբ ընդ Աստուծոյ, որուն չիք հնար քականէ
եւ ի բաց ելանել, ոչ այժմ եւ ոչ յազա եւ ոչ յաւի-
տեան եւ ոչ յաւիտենից յաւիտեան։ — Ի ամին մեծի
հաւատութեան ամենացն բազմութիւնն միաբանեաց ի
մեծամեծաց մինչ ցփոքուն։ անսուս երզմամբ էզին
զիայութիւն՝ կենաք եւ մահու ի նմին կայ հաստ-
առածք։

⁹ Բ. 32. Շիակ շարսուէք մոզպեան հանգերձ մեծ
հազարապետան շնչեաց շարախօսութիւն, եւ բորբո-
քեաց զթազաւորն իրբեւ զուուր անլիքանելի։ Եւ սկսու-
կրծուել զատամանեան իրբեւ զօրհասական վիրաւոր։ Եւ
յայս յանցիման ձայնարկեաց առ մեծ հրազարակին
եւ առէ։ Դիսեմ ես զշարութիւն բազմութեան մարդ-
կան, որ թերաւաւառեն ի մերոց որինացս, եւ զկնի

զարկեց անոնց դէմ մարդարանին զօրքը՝ 15·000 այր, ի կռիւ. Էւ հրամայեց, ևթէ հակառակ կանգնին իր հրամանին, ջարդեն կոսորեն զանոնք բայց կառուցուի հոն կրակառուն մը: Երբ լսեցին այս բանը աշխարհին մարդիկ, ժողվեցան անոնք մինչեւ 20·000 մարդ, կազմ էւ պատրաստ պատերազմի, կոռւելու մինչեւ ցմահ իրենց քրիստոնէութեան համար: Երբ անոնք հասան (Հայաստան) էւ ասոնց (Հայոց) դէմ պատերազմի հակառեցան, ասոնք կոչեցին Յիսուսի Քրիստոսի անունը էւ յարձակեցան անոնց վրայ: Եւ Քրիստոս խորսակեց զանոնք աշխարհակոյտ մարդկան առջեւ. Էւ ասոնք կոտորեցին զանոնք բոլորն ինչպէս մէկ մարդ: Սպանեցին նաև Մարդարանը, կորեցին անոր դլուխն էւ տարին Յուստինիանոս պատրիկին, որ այն ժամանակ կը բնակէր սահմանին վրայ ի Թէոդորոսիս (Խարին) ¹⁰: — Այս ամէնու-

կախարդութեան մոլորեալ էն անդարձութեամբ: Էւ իմ եղեալ է ի մտի, թէ ոչ ումեք թողացուցից ի մեծամեծ հարուածոցն, մինչեւ ակամաց ի բաց կայցեն յայնպիսի վրիպական օրինաց. ևթէ ոք կարի ի մերձաւորաց իցէ, զնոյն անցս էւ ընդ նոռա անցուցից:

¹⁰ Պ. 50. «Յայնժամ ամէնեքեան ի նախանձ բարկութեան բրդեցան... ընթացան... վազվազակի ի զէնս իւրեանց, վառեցան կազմեցան զզիչերն ամենայն, էւ ընդ ծագել արեգականն զդունդն յերիս մասունս բաժանեալ է բանակն արկանէին: ... Եռլրջանակի ի մէջ առեալ փակեցին զրազմութիւն բանակին. Էւ զրազում կոտորեցին, էւ զեւս բազմազոյնս կապեցին զերեւելի մարդիկ էւ արկին ի բերդս ամուրս ընդ իւրեանց իշխանութեամբ: ... Եւ եղծեալ աղականեցաւ հրաման թագաւորին»:

և առաջի ետքը պատուհանման մնացեալիներու մասին (ահա) արդէն ընդարձակ խօսուեցաւ և պատճենեցաւ :

Բ. 21. Թէ անկէ ետքը ինչ զործուեցաւ խորովէն Պարսկահայաստանի մէջ . թէ (ինչպէս) հասուածեցաւ բովանդակ աշխարհն իրմէ եւ անձնառուր եղաւ Հռովմայեցիներուն :

Երբ այս զործուեցաւ եւ տեսաւ պարսկահայաստան բովանդակ աշխարհը , թէ իրեն զէմ ահաւոր պատերազմ մը ծագեցաւ անոսուած պարսիկ պետութենէն , Հաւաքուեցաւ բովանդակ աշխարհն իր առհմանեներէն , այս ինքն քրիստոնեաները , եւ աճապարեցին խնդրեցին օգնութիւն քրիստոնեայ աշխարհին մէջ , բաելով . կ'ուզենք այսուհետեւ քրիստոնեայ պետութեան Հպատակներն ըլլալ . եւ եկանք հոս , Հռովմէական պետութեան մէջ՝ օգնութիւն խնդրելու , որպէս զի անիկար փրկէ զմեզ մոգութեան անազորութենէն¹¹ . եւ ուրիշ շատ բաներ , զորոնք կաթողիկոսն եւ միւս եպիսկոպոսները պատժեցին մեր բարեխնամ կայսեր եւ բովանդակ

¹¹ Գ. 54. «Յայն ժամանակի զմի ուն ի մեծ նախարարացի . . . ներով առաքեցին յերկիրն արեւմայից շաւցանել զայս ամենայն խորհուրդ զշարիմաց թազաւարին արեւելից . միանզամայն եւ պատմել զիւրեանց քաջութիւն արութեանց . . . խնդրել ի նմանէ օգնուկանութիւն ստարութեան . եւ եթէ նա կամեսցի նմա իսկ ժոանել ի ծառայութիւնը (Հմմ. ել 54—56) :

սինկողիտութին առջեւ, ինչ որ մենք համառութիւնք յիշատակեցինք :

Այս կռուէն եւ մեծ պարտութենէն ետքը, որ պատահեցաւ հոն մեր օրով, պատմեցին անոնք թէ նաև այսուհետեւ բախեցան բանակներն իրարու հետ, եւ թէ Պարսիկները շատ անգամ պարտուեցան եւ անոնցմէ վիթեր գերուեցան : Բայց մենք ասոնց վրայէն արագ կ'անցնինք դէպքերու յաճախութեան պատճառաւ :

Բ. 22. Թէ ինչ պատմեցին կաքողիկոսն եւ իր ընկերները :

Այս ամէնը ուրիշ շատ բաներու հետ՝ պատմեց շատերու առջեւ Պարսկահայաստան աշխարհի Դուքին (քաղաքի) կաթողիկոսը մեր հոռմէական Մայրաքաղաքին մէջ, ինքը, եպիսկոպոսներն եւ շատ ազատներ, որոնք իրեն հետն էին : Երբ անիկա, միւս եպիսկոպոսներն եւ քանի մը նախարարներ Հայաստան աշխարհին եկան, ամէնքն ալ իրեն (կաթողիկոսին) հետ մեծապատիւ հիւրասիրուեցան . ընդունեցան կայսերական նուէրներ եւ պարզեւներ, շնորհուեցան շքեղ տուներ եւ ընդարձակ կայսերական բնակարաններ բոլոր անոնց, որոնք եկած էին անկէ անոր (կաթողիկոսին) հետ : Շատ գրամ եւ շատ ազարանքներ պարզեւուեցան նաև անոնց, որոնք մնացած էին աշխարհին մէջ, շնորհուեցաւ նաև հոռմէական կայսեր կողմէն երեք տարուան համար հարկերու թողութիւն :

Անոնց պատուիքը տրուեցաւ միայն՝ օգնել Հռովմայեցւոց, որոնք անոնց եւ բավանդակ Հայաստանի համար իր կոռուկին Պարսիկներու հետ : Անոնք (Հռովմայեցիք) դրաւեցին աշխարհը, որ նաև երկար ժամանակ մնաց (Հռովմայեցւոց ձեռքը) . Եւ Մողերու զօրքը չառ անգամ պարտուեցաւ քրիստոնեաներու տոջեւ, երբ ասիդու յարձակեցաւ անոնց վրայ : Այս կորիները վեց տարի շարունակ մզուեցնեն : — Խոկ յաջորդ դէպքերու մտսին պիտի պատմենք իր ժամանակին միոքը ի շատէ : Բայց Կաթողիկոսը երկու տարի յետոյ վախճանեցաւ Մայրաքաղաքին մէջ, տունց միւսնուամ իր հայրենիքը դառնայ կարենալու :

Բ. 23. Թէ ինչպէս հայ եպիսկոպոսները, երբ անոնք մայրաքաղաք եկան, ի սկզբան իրենց միամսուրեամբ զացին եւ Քաղկեդոնականներու եկեղեցւոյն մէջ հաղորդուեցան ¹²:

Ի սկզբան, այսինքն երբ եկան Հայաստանի կաթողիկոսը, իրեն հետ միւս եկեղեցուաներն եւ նախարարները, անմիջապէս երբ եկան, քնողունուեցան եւ չառ լաւ պատուեցան իրեւ մարդիկ, որոնք անսոսուած եւ Հեթանոս մողերու պետութենէն մարտած

¹² Առջէ. Եփեռացի միարանեաց էր . եւ այս պատճառու եեթարկուած ժամանակ մը Հալածանքի : Այս անգ իր խորհրդածութիւնները միարենաց տեսակիւով են. նկատի ունի Ծունաց եկեղեցին, որ Քաղկեդոնի ժողովոյն խոստովանութեամբ է :

Եւ քերառոնեայ պետութեան մէջ օգնութիւն
խնդրելու եկած էին : Արդ դացին անոնք ա-
ռանց հարցումիորձի եւ քննութեան եւ խղճմը-
տելու եւ հաղորդուեցան պատրիարքին հետ .
առանց հոգ ընելու այն խորութեան եւ վէ-
ճերու մասին , որոնք Քաղկեդոնի ժողովին
զեղծումով մուտ դտած էին Հռովմէական
նահանգներու լուլոր եկեղեցիներու մէջ :
Երբ լսուեցաւ այս բանը իրենց աշխարհին
(Հայաստանի) մէջ , զայրացան անոնք առոնց
վրայ , թէ՛ Հռն մնացած եպիսկոպոսները եւ¹
թէ՛ աշխարհին մարդիկ եւ գրեցին ասոնց
խիստ խօսքեր , որուն մասին կը պահանջէ-
ժամանակս , որ լոււթեամբ անցնինք : Այս
պատճառաւ ալ բաժնուեցան ասոնք եւ ան-
ջատուեցան եւ առաջ կազմեցին ասոնք սեպ-
հական ժողով մեծ սրահի մը մէջ , ուր իրենց
նախարարներէն մէկը կը բնակէր : Հռն Հա-
ւաքուեցաւ ընտիր համայնք մը իրենց կաթո-
ղիկոսին մահէն ետքը :

Բ. 24. Թէ Հայաստանի հասուածելէն
եսքը ինչեր պատահեցան . եւ թէ մենի դէպ-
թերու յանախութեան պատճառաւ սփիպուած
ենի հրաժարիլ անոնց մասին խօսելէ եւ պատ-
մելէ :

Ծառ բան տեղի ունեցաւ մեր ժամանակ-
ները եւ մեր օրերը . եւ մասնաւորապէս վեր-
ջերու . եւ գրքի մը սահմանէն կ'անցնի , յատ-
կառէս ինչ որ պատահեցաւ Պարսկահայոս-

տանիք Հռովմայեցիներուն անցելէն Էտքը, որ
եղաւ Ազեքսանդրի 880 տարւոյն¹³:

Ասոր հետեւութեամբ ծագեցան անդաւ-
դար եւ յանախ կոփւներ ամէն կողմէրէն եւ
յառաջ եկան սարսափելի սապատակութիւն-
ներ եւ մեծ արիւնչեղութիւններ: Այն տանն
միւսանգամ ոտք ելաւ Մողը իւր չարու-
թեամբը եւ յարձակեցաւ Հռովմէական բա-
նակին վրայ (որ կը գործէր) Հայաստանի
մէջ, որպէս զի, ինչպէս ինքը կը կարծէր,
բնաջնջէ զանոնք եւ ոչնչացնէ: Բայց երբ այս
բանը չկրցաւ գլուխ հանել, թողուց զանոնք
եւ անցաւ Հռովմէական Հայաստան, եւ կը
յուսար սունել եւ նուաճել Կառագագովկիայի
կեսորիան: Բայց (Հռովմէական) բանակները
չը ջապատեցին զինքը եւ չթողուցին որ Կապ-
ուպագովկիա մտնէ: Եւ երբ յարձակեցան անոնք
իր վրայ եւ սպասապուռ ոչնչացուցին անոր
բովանդակ փառքը, դարձաւ կորակոր: Եւ
Եթէ զօրավարները միարան միասիրտ ըլլային
իրարու հետ, ովհատի չկարենար անդամ՝ կեն-
դանւոյն եւ զատնար: Ասոր վրայ Հռովմէա-
կան Կայսրը սուսասպարդեւ եղաւ Հայաս-
տանին, նուէ ըներով եւ ընծաներով եւ բանա-
կով մը եւ կրկին բարձրացուց պայծառու-
թեան: Դարձեալ անցաւ բոլոր Պարսկա-
Հայաստանիր Հռովմայեցւոց, նուաճուեցաւ եւ

¹³ 880 կը Համապատասխանէ փրկչական 568/9
տարւոյն: Այլուր Յովհ: Եփեսացի դէպքը կը նշա-
նակէ 882ին, այն է փրկչական 570/71:

առնուեցաւ ի ստացուածս : Ծառ անգամ տարին յաղթութիւններ . ոլարտեցին եւ նուաճեցին հզօր աղջեր : Բայց ամէնէն վերջը՝ կամ զօրավարներու դէշ առաջնորդութեամբը կամ որովհետեւ անոնք զԱստուած բազմազիմի կերպով թշնամանած էին , — թէպէս թուով ոչ նուազ քան 100.000 էին , ոլարդ մարդպանի մատջեւ , որ 30.000 անգամ չունէր , բոլոր հոռվժէական բանակներն ի փախուստ դիմեցին եւ փախան , կորսնցուցին իրենց զէնքերն եւ երիվարներն եւ այսպէս ամօթահար եղան : Ասկէ ետքը ամբարտաւանցաւ պարսիկը , դրաւեց եւ նուաճեց բովանդակ Հայաստանը . Եւ ամբողջ աշխարհը տուալ իրմէ խօսք եւ եղաւ իրեն անձնատուի : Այսպէս ետ դարձաւ բովանդակ աշխարհն եւ յանձնուեցաւ իրեն — բացի անոնցմէ , որոնք կը զանուէին կ . Պոլիս Եօթը տարիէ ի վեր , ապստամբած էին անոր դէմ եւ կոռւած անոր հետ ¹⁴ :

Ապա ուղարկուեցան երեւելի դեսպաններ երկու պետութիւններէն , քննելու իրենց մէջ պատահածը եւ նուեւ խաղաղութեան մասին բանակցելու : Այսպէս ալ եղաւ . անոնք աւելի քան տարի մը դէմ առ դէմ նստեցան , դա-

¹⁴ Բ . յեղ . 157 . «Կանայք նախարարաց » մատաժը իւրեանց վաստակեցին եւ կերակրեցան . և զկարգեալ ոռնիկ նոցտ յարքունուատ՝ ամ յամէ թոշակ առնէին եւ տային տանել նոցտ ի միախթարութիւնց :

տեղին և զինեցին իրարու հետ, առանց
բանի յանդելու . . . :

Զ. 11. Պարսկահպատակի մասին, որ
Հռովմայեցոց անձնառուր եղած էր:

Այն պատճառներու մասին, զորոնք ու-
նեին Պարսկահպատակը զալու և իրենք զիրենք
Հռովմայեցոց յանձնելու, ժամանակի և Հռու
(անգի ունեցած) շատ պատերազմներու և
առերածութիւններու վրայ, ինչպէս նաև այն
մասին թէ անոնք Մայրաքաղաք եկան, ըն-
դամենք պատիւններով և շատ բնծաններով, և
նման ուրիշ բաններու վրայ վերապայն խռո-
ցանք արգեն համառօտիւ: Կուզենք այժմ
ըստ թէ Հռովմէտկան Կայորը այս բոլոր պա-
տերազմնները մզեց Պարսից զէմ, որպէս զի
զանոնք, որոնք իրեն եկան և քրիստոնէու-
թեան համար իրմէ օգնութիւն խնդրեցին,
չլքէ:

Երբ Կայորը, այսպէս ըստնք, բոլոր
Հայերը պարզեւներով և առատառուր նուէր-
ներով օժանց և անոնց նաև երեք տարւով
հարկերը չնորհեց, պարսիկը բռու անոր: իմ
ծառաներս ինձի ես տուր, որոնք ինձի զէմ
ապատամբած են: Բայց անիկաշ չլսեց անոր:
Այն առեն պարսիկը խորածանիկ զանուեցաւ
և զարձաւ նամակներով Հայոց (ըսկըով ա-
նոնց թէ) ինքը չուզեր անոնց որ և է շարիչ
հասցնել և (իրենց բրած) յիմարութիւնը յի-

Հել¹⁵։ Ասոր վրայ անոնք միւսանդամ հատուածեցան Հռովմայեցիներէն, եւ բովանդակ աշխարհն զնաց եւ հպատակեցաւ (Պարսկին), ի բաց առեալ այն գլխաւորները, որոնք կ. Պոլիս Կայսեր քովն էին, այս ինքն բովանդակ աշխարհն (Պարսկահայաստան), որեթէ 20.000 հոգի հատուածեցաւ եւ զնաց եւ անձնատուր եղաւ. Պարսիկներուն։ Անիկա (Պարսիկն) եւ գարձաւ եւ գրաւեց Հայաստանը այնովէս ինչպէս յառաջ։ Իսկ իրենց գլխաւորները, անոնց մէջ մէկը՝ Վարդան անուն եւ բոլոր իր ընկերները եւ այն ժողովրդեան (Վրաց) թագաւորն Գորդոնիոս (Գուրզէն) անուամբ, իւր բոլոր ժողովրդեան (զօրքին) հետ, որոնք իրենք զիրենք Հռովմայեցւոց անձնատուր ըրած էին, որ նմանապէս մայրաքաղաքին մէջ կը բնակէր մեծ պատուով, եկան եւ յանձնուեցան Յուստինոս Կայսեր անոր թագաւորութեան հինգերորդ տարին, այս ինքն Աղեքսանդրի 882 տարւոյն։

¹⁵ Դ. 72. «Պրէր եւ ցուցանէր հանապազորդ նաև (տէրն Միւնեաց), իրը թէ ամենայն Հայք զկնի իւր միաբանեցին. եւ զետյն զիր մեծաւ. զգուշութեամբ ներքին Վաստին (Մամիկոնեան) տայր տանել ի թագուրքանիստ քաղաքն Եղյուսեր (կ. Պոլիս). մինչեւ զսուրբ եպիսկոպոսացն (Հայոց պահլոց ի կ. Պոլիս) զմիտան եւս ուժացոյց ի նոցանէ. եւ զամենայն զօրոն Յունաց յերկրայս արար յութուէն։ ... Երգնոյր եւ Հաստատէր եւս եւ զամենայն Հրաման թողութեան յարքունում ցուցանէր։ Այն էին եւ կամք (Հայոց որ ի) Յունաց աշխարհին, լսել զայն ախորժութեամբ. այլ ի ձեռն նորա առաւել եւս ի նոյն յեղեւլ տառալեցանց ...»

Եւ այս պատճենում անոնց համար սառցիները շարունակուեցան կոփեները :

Զ. 10. Թէ ի՞նչ պատահեցաւ ի վերջոյ Հռովմայեցոց Պարսկահայաստանի մէջ :

Հռովմէական զօրավարները մասսաւոր յաղթութիւններ տանելով եւ շատ ճակատներու մէջ յաղթող ելլելով՝ կոտորած էին իրենց զէմ զրկուած բանակներու մէծակոյն ժամը. յաղթահարած եւ նուանած էին Պարսից Հպատակ բոլոր հիւսիսային ազգերը, միջամուխ եղած էին եւ աւերած շատ մարտաթիներով պարսկական Հռովմատներ, (յառաջացած էին) մինչեւ պարսկական մայրաքաղաքին երեք փարուաթի (մեսցած) ¹⁰, աւարած եւ զերած էին Պարսիկներէն շատ փղեր, այնպէս որ փղերով լիցուեցաւ կ. Պոլիս. Եւ շատ

¹⁰ Գ. 53. «Յարձակեցան ոմանք յԱռրպատական աշխարհն, եւ ի տեղիս աեզիս բազում վնաս որուցին, առելով եւ աւերելով եւ քանդելով զրազում առրուշանք...» Ծ. 47. «Դարձեալ յարձակէին ոչ առկա քաջութեամբ ի վերաց բերդիցն եւ քաղաքացն, զոր ունի պարսիկն յաշխարհին Ազուանից»... Ը. 1. «Եւ դուելո գունդու արձակէր (Վարդան) յաշխարհն Սիհենաց, առելոր եւ աւերէր զրազում զուառաւ. եւ սկսալու ի նեղ արկանէր զեա եւ զամենացն զորս որ ընդ հմա էր, զի զէշ եւ զիմիս մեռելուախ առ սամացն զտանդի անխորի ուստին: Եւ բազում Հարուածա հասուցանէին ի վերաց ուրացելոցն. մինչեւ ժողով առըր եպիսկոպոսացն եւ ամենացն ուխտ բահանակութեանն զանապէս արտասուս իջուցանէին ի վերաց շարաշար մշամացելոցն. որ բոկ եւ Հետի վարէին զարս եւ զկանացն վամփիուունն, եւ բազում ազացը զքարի հարեալ բնիկցան յանցս նահապարհաց: — Եւ իրրեւ այս ամենացն աջողութիւն լինէր երկիր զանացն Աստուծոյն...»:

բանի մէջ, որ կ'ահցնի ովատմութեան սահմանէն, յաղթանակած էին, բովանդակ Պարսկաստան կը սարսէր անոնց առջեւ և ովարովկ թագաւորը ի վերջոյ դարձած էր իւր երկիրը Աղեքանդրի 880 տարւոյն¹⁷. Հռովմայեցիք անհոգ էին և հովարտ իրենց հոչակին վրայ, իրեւել մարդիկ, որոնք թագաւորի մը հետ կոռուած եւ յաղթական ելած էին: Այն ժամանակէն ի վեր կ'ապրէին աներկիւզ, որպէս թէ ամէն կոռուէ և ովատերազմէ ազատած եւ հանգստանալու ժամանակն ըլլայ: Ուստի բոլոր զունդէրը սկսան լի վատահութեամբ իրենք զիրենք անհոգութեան տալ, զէնքերը մէկդի զննելով եւ իրենց երիվարները արօտ հանելով: Եւ ահա յեղակարծումն եկան իրենց լրտեսները եւ ըսին. Արիք եւ զինուեցէք, ովարսկական բանակը Տամ-Խոսրովի առաջնորդութեամբ ձեր վրայ կու դայ. զդոյշ եզէք: Երբ լսեցին անոնք, ծիծազեցան եւ հեղինեցին զանոնք (լրտեսները) եւ ըսին. Ասոնք (Պարսիկները) կրնա՞ն համարձակիլ եւ իրենք զիրենք մէզի ցոյց տալ: Եւ չէին հաւատար եւ ուղեր վառիլ ի զէն: Մինչդեռ անոնք այսոպէս կը խօսէին, ովարսկական բանակը հասաւ անոնց վրայ. եւ որովհետեւ անոնք զեռ վառուած ովատրաստուած չէին անոնց հետ պատերազմէլու, կ'ուղէին անոնց իրենց զէմքն միայն ցոյց տալ: Բայց երբ տե-

¹⁷ Իժամ՝ 885 = 575/6. կ'ակնարկուի Մելիտիկնէի առջեւ Առարովի կրած ովարտութիւնը:

սան, թէ անոնք երկար շարքեր, ինչպէս պատուարներ կը տարածուին եւ կը յառաջն, զիրենք նախ ահն եւ ուրաստիր տիրեց եւ մասնեւեցան շփոթի, վասն զի ոչ իսկ հաւաքուած էին եւ իրենք զիրենք ցիր ու ցան ըրած էին, իրենք զիրենք ուսելու եւ խմելու եւ շուայտութեան անձնատուր ընելու համար։ Զայս տեսնողները ուրաստիցան եւ սկսան փախչիլ. ոմանք տեսնելով ուրիշներն ի մասուատ գիմած, իրենք ալ վախցան եւ վախան նոյնովէս. Եւ զօրավարները ահանելով թէ իրենք լքուած են Եւ զօրքը խոյս կու տայ իրենցմէ, վախան նոյնովէս իրենք։ Ամէն մարդ, որ իւր զէնքն առնել եւ երիվարն ընկել կարողացաւ։ Նաևաւ ձի եւ վախաւ։ Ոզ որ զէնքով հետիւստ կը վախչէր, երբ կը տեսնէր թէ զէնքը արդելք կ'ըլլայ իւր ընթացքին, կը նետէր զէնքը հանապարհին եւ կը վախչէր անզէն. Եթէ մէկը նատած էր ձի, եւ զէնքը արգելք կ'ըլլայր, ի բաց կը նետէր զայն։ Երբ կը խռնջէր ձին, վար կ'ի՞թաւր եւ կը վախչէր ոտքով։ Այսովէս առանց հետապնդելու կ'երթային անոնց եռեւէն պարսիկները հանդարտորէն, կը հեղնէին միայն եւ կը ծաղրէին եւ կը ծիծաղէին, որ անոնք 150·000 էին եւ իրենք ոչ աւելի քան 30·000, եւ իրենցմէ այնովէս ուրաստիցած եւ ի վախուատ հետած էին, մինչդեռ անոնք իրենց թագաւորէն շէին վախցած եւ վախաստի շէին զիմուած։ Այսովէս ի վերջոյ անհամբաւ եղան

Հոռվմէական բանակներն եւ հրամանաւարները, որովհետեւ պարսիկներն ոռւրն անդամ չէին հանած անոնց զէմ կամ աղեղն լարած կամ տէղ մը արձակած անոնց վրայ: Բայց ժողվեցին անոնք անոնց զէնքերն եւ մթերքները, զբահներն Եւ վահաները, սազաւարաները, նիդակները, սուրերը, աշտէները, աղեղներն եւ կապարձներն եւ անհամար նետերը: Բայց ի վերջոյ ըսուեցաւ եւ ամէն ժարդ պատմեց, թէ այս բանը եկաւ Հոռվմայցեցիներուն դլուխուր, վասն զի բարկացուցած էին զԱստուած: Այս ինքն երբ անոնք Հիւսիսային գաւառները (Սիւնիք եւ Աղուանք) արշաւեցին, որոնք օրիստոնեայ էին եւ ընդուռած եկան անոնց քահանաներով, աւետարաններով եւ խաչերով¹⁸, նկատում չըրին անոնց: Վերջապէս Հոռվմայցիք անաստուածութեամբ եւ ամբարտաւանութեամբ կը բռնէին մէկ եւ երկու տարեկան տղաքը, ապա մէկ կը կամ միւսը կը բռնէին ուրքին, կը նետէին վեր որքան կրնային: ուրիշները երբ վար կու դար (տղան) նիդակներու կամ սուրերու վրայ կ'առնէին եւ կը ծակծկէին եւ կը նետէին չներու առջեւ¹⁹:

¹⁸ Հմմտ. Դ. 72. «Մանաւանդ զի ի մեռն սուս քահանայիցն պարէր (տէրն Սիւնեաց) եւ խարէր իրրեւ ճշմարիս մարդովք, աւետարան հանգերձ խաչի տայր տանել (ընդառած ուխտապահացն զօրաց) եւ զիւր զամենայն սատանայական սոսութիւնն նոքօք ծածկէր»:

¹⁹ Հմմտ. Ճան. 16:

Նաև կրօնաւորները կ'անարգէին, կը սպան-նէին եւ կը կողապատէին : Նոյն իսկ միանձնաւորները, որոնք երկար տարիներէ հետէ առանձնակենց կեսնք կ'ասպրէին, կը քարշէին միանձնաբաններէն դուրս, ծերունի եւ պատուակոն մարդիկը, կը հանէին կախազան, կը չարչարէին եւ կը կտրատէին սուրերով անոնց ամօթոյքը ըսելով անոնց . Ուկի եւ արծաթ բերէք մեզի : Այսպէս կը չարչարէին նուեւ հաւատաւոր կուսանները, դառն մահուամբ սպաննելով զանոնք : Այս անօրէն գործերու համար, զորոնք, ինչպէս կ'ըսուի, գործեցին անոնք, բարկացուցին զԱստուած եւ անիկա ալ ամօթահար ըրաւ զանոնք եւ խորտակեց թշնամիներու առջեւ . այնպէս որ չկրցան անոնց դիմակալ ըլլալ :

Այսպէս Յովհաննէս Եփեսացի :

19. ՍԵԲԻՌՍ ԵՒ ԵՂԻԾԵ

Տեսանք վերապոյն (§ 3) թէ Սերիսս չէր ճանչնար բաց ի Պ. Փարագեցիէն ուրիշ աղքիւր Վարդանանց պատմութեան համար : Բայց անիկա կ'երեւայ թէ կարդացած է «Հայոց պատերազմի» պատմութիւնը, թէեւ յանուանէ չի յիշեր աղքիւրը, ինչպէս նաև չի յիշեր Վահան Մամիկոննանի կոիւներու համար իրրեւ աղքիւր Պաղար Փարագեցւոյ Պ. զրուագը, թէպէտ ծանօթ է անոր : Այն մանրամասնութեանց համար, զորոնք կ'աւ-անդէ Սերիսս 570—596 չրջանի դէպքերու

մասին, հարկ է դրաւոր աղբիւր մ'ենթադրել
իր ձեռքը:

Եղիշէի Պատմութիւնն էր այն, թէ ու-
րիշ երկրորդ աղբիւր մը¹: Յամենայն դէպս
Սերիոսի հաղորդած տեղեկութիւններն ունին
ներքին աղերս մը Եղիշէի Պատմութեան հետ:
Իր աղբիւրը, յատկապէս վահրամ Զորինի
ապստամբութեան վերաբերեալ մասին մէջ
կը բոլոչը Յունական բաժնէն: Մանրամաս-
նութիւնները, որոնք 590 և 596 տարիններու
դէպքերու մասին են, եւ Կոյսերական բա-
նակի արշաւանքը կը նկարագրեն վահրամի
դէմ՝ Խոսրով Բ.ը գահ բարձրացնելու հա-
մար, զրի առնուած են յունական ծառայու-
թեան մէջ գտնուող անձէ մը: Այս տեղ ակա-
մոյ մէր մխտքը կու գայ Եղիշէի խոստումը,
որ ճիշդ այս դէպքերու վրայ խօսած ժամա-
նակ կը խօստանար. «Բայց ի տեղի այսր
ինձ զարձեալ զալ պիտի»: Եւ արդեօք ճիշդ
այս չէ՞ր, որ աղբիւր եղած է Սերիոսին:

Սերիոս զիտէ մանրամասնօրէն 591 տեղի
ունեցած դէպքերը, այս ինքն վահրամ Զո-

¹ Սերիոս, էջ 46 յառաջ կը բերէ Խոսրով Բ.ի
կրօնական ազատութեան հրավարտակը, ուր կ'ըսուի-
«Մի ոք յանօրինաց իշխեցէ դառնալ ի քրիստոնէու-
թիւն, եւ մի ոք ի քրիստոնէից դարձցի յանօրինու-
թիւն»: Հսու անօրէն եւ անօրէնութիւն գործածուած-
է զրադաշտական եւ զրադաշտական կրօն իմաստով:
Եղիշէ երկիցօ կը դորժածէ նոյնը՝ «պաշտօնեայք ամ-
բարշտութեանն» (էջ 11 և 16) հաւասար իմաստով:
Բառին այս կիրառութիւնն եթէ ոչ աղբիւրի նոյնու-
թիւն, բայց ապահովապէս ժամանակակիցութիւն կը
մատնանշէն:

րինի պարտութեամբ Խոսքով կ'առահովէ իւր գահն եւ հռովմէական-Հայկական օգնական բանակը կը վերադառնայ բիւզանդական սահման : Վստամի ազստամբութիւնը, որ անկէ Էտքը տեղի ունեցաւ, նոյնպէս անծանօթ չէ մնացած Սերիոսին (էջ 45—61) :

Ըմբռւնելու համար 570—590 տարիներու իրադարձութիւնները, կարեւոր է կից Յովհ . Եփեսացւոյ տեղեկութիւններուն լսել նաև ինչ որ կը պատմէ Սերիոս :

Դժբախտաբար միշտ այս մասերու մէջ կրած է Սերիոսի բնազիրը թղթերու ետեւառաջութիւն, խանդարում, նաև անկում² : Մեր յառաջբերութեան մէջ ջանացած ենք վերականգնել Սերիոսի բնազիրը հնարաւորութեան սահմանին մէջ, ուղղելով թղթերու ետեւառաջութիւնը :

Սերիոս .

«Եւ եղեւ ի ԽԱ սմի թաղաւորութեան Խոստովայ՝ որդւոյ Կաւաստայ՝ ազստամբեաց վարդան . եւ ի բաց եկաց ի ծառայութիւնէ թաղաւորին³ Պարսից հանդերձ միաբանութեամբ ամենայն Հայուստանեաւք : Սպանեալ զՄուրէնն մարզպան յանկարծաւրէն ի Դուին

² Հմմատ. Հ. Ն. Ա. կ ի ն ե ա ն, Մատենազքական Հետազոտութիւններ : Հատոր Բ. Վիճննա 1924, էջ 32 եւ յոջ. :

³ Տպ. թաղաւորութեանն :

քաղաքի, առին զաւար բազում եւ դնացին ի ծառայութիւն Յունաց :

Յայնժամ յառաջ քան զայս ապստամբեալ ի բաց եկաց ի Հայոց՝ անուանեալ Վահան իշխան աշխարհին Սիւնեաց, եւ խնդրեաց ի Առարովայ յարքային Պարսից, զի տարցեն դդիւմն աշխարհին Սիւնեաց ի Դունայ ի Փայտակարան քաղաք, եւ կարդեսցէ զքաղաքն շահրմար Առապատականի. զի մի՛ եւս կոչեսցի անունը Հայոց ի վերայ նոցա: Եւ կատարէր Հրամանն :

Խոկ առ Հայոց երգնոյր թաղաւորն Յունաց, Եւ Հաստատէր դնոյն ուխտ՝ որ ի մէջ թագաւորացն էր Երկոցունց՝ Երանելոյն Տրդատայ եւ Կոստանդիանոսի. եւ տոյր նոցա զզաւրան կայսերական յաւզնութիւն : Եւ նոցա առեալ զզաւրն՝ դիմեցին ի վերայ քաղաքին Դունայ, եւ պաշարեալ կործանեցին ի վայր. Եւ Հալածեցին զզաւրն Պարսից՝ որ ի նմա կային: Բայց Եհան ի վերայ նոցա յանկարծաւրէն խոռվութիւն մեծ. զի զեկեղեցի սրբոյն Գրիգորի, որ շինեալ էր մերձ ի քաղաքն, էին արարեալ Համբարանոցո Պարսիկքն. Հարին Հուր եւ այրեցին. վասն որոյ եղեւ նոցա խոռվութիւն մեծ» (Էջ 26):

Սերիսսի մէջ Հոս թղթի մանկում կայ: Շարունակութեան Համար տես Էջ 29.

«Եւ արդ այս են զաւրավարք արքային Պարսից՝ որ Էկին մի ըստ միոջէ յերկիրս Հայոց՝ յապստամբութենէ Վարդանայ Ար-

միկոնէից տեսոն՝ որդւոյ Վառակայ մինչեւ
ցայսաւը ժամանակի. ոմանք մեռան ի պա-
տերազմի եւ ոմանք պատերազմեցան եւ
ոմանք յաղթութիւն գործեցին եւ դնացին :

Յորդամ սպանին զլուրեն մարզպան, ի
նմին ամի եկն Վարդան Վշիասպ ուն, եւ
զործ ինչ ոչ զործեաց . եկաց ամ մի եւ զնաց :

Ապա եկն եւ Գողոնն Միհրան քսան հա-
զարաւ զաւրաց սպառազինաց եւ փղաւք բազ-
մաւք . եւ ունէր նա ընդ ինքնան սատարս
բազումս ի ճամբարէ անթիւ ազգացն, ընդ
որս բնակեալն են ընդ լեռնակողմամբ Կով-
կասու ազգք Հոնաց . եւ հրաման յարքայէն՝
զի անձեսս արացեն զարս ի յաշխարհէն
Հայոց՝ խլել, բրել, յատակել, անխնայ յեր-
կիր կործանել : Եւ եկեալ նոր» |||| (Հռո
թուղթ մինկած է Սերիոսի մէջէն . հմմտ.
առ այս էջ 26). «Գայ ապա ի վերայ նորս
(Վարդանայ) Միհրանն Միհրեւանդակ քսան
հազարաւ զաւրու եւ փղաւք բազմաւք : Եւ
Եղեւ պատերազմ մեծ ի զաշտին թազամինայ .
հարեալ զզաւրն Պարսից անհնարին հարուա-
ծովք մաշէին (զօրքն Վարդանայ) ի սուր
ուռսերաց, զփիզան զամենայն թափէին» :
(Շարունակութիւնը տես էջ 29) . «Եւ Մի-
հրանն սակաւուք ոլրծեալ զնացին յերկիրն
իւրեանց : Բայց եթէ ուրեք յանմառոյց ամ-
բոցաց ուրեմն մնացեալ ապրեցան մարդիկ .
եւ կամ թէ ուրեք ի հեռազոյն աշխարհս
փախստական զնացին : Բայց սակայն ոչ կա-

բացին բազումք ճռվոսպրել . քանզի զորո-
գտանէին (Հայք)՝ սուր ի վերայ հղեալ սա-
տակէին : Սա արար կոփւ մի ի վիրս եւ պար-
տեցաւ : Եկն ի Հայս եւ առ զԱնկզ սուտ երդ-
մամբ» :

(Ապա եկն) «Փիլիպպոս Ախոնեաց տէր,
արար կոփւ մի ընդ թագաք եւ ընդ Խազոր-
մախիս . եւ կոփւ մի ի Վահանդ՝ ի յՈւթմառ
դեղ . եւ յերկսեանն պարտեցաւ . եկաց նա
ամ (իս) և եթի ի զնաց :

Ապա եկն ինքն արքայն Անուշ Բռուան
Խոսրով [շար. 34], որպէս ասացի⁴ : Եւ
արար պատերազմ մի մեծ ի Մելիտինէ, յո-
րում պարտեցաւ եւ զնաց :

«Այս Խոսրով, որ կոչեցաւ Անուշ Բռուան,
ի ժամանակս իւրոյ թագաւորութեանն՝ յա-
ռաջ քան զապստամբութիւնս զայս՝ հաստա-
տեց զերկիր, քանզի էր խաղաղատէր եւ աշ-
խարհաշէն : Եւ ի լինել ապստամբութեանն
այնորիկ՝ յայնմ հետէ ընդոստուցեալ զար-
թեաւ ի բարկութիւն՝ զանձն անվեաս համա-
րեալ, իրը թէ Հայր էի ամենայն երկրի եւ
ոչ տէր . եւ սնուցեալ զամենեսեան իրրեւ
(զ) որդի եւ սիրելի . եւ արդ, ասէ, ի նոցանէ
խնդրեացէ Աստուած զարիւնս զայս» :

⁴ Այս պատերազմի ժաման աւելի ընդարձակ կը
խօսի Սերիս էջ 26—27. Ալյս այն Վարդան է, յորոց
վերայ եկն արքայն Պարսից՝ կոչեցեալ Անուշըսուան
Խոսրովք . . . : Եւայց առիթ պիտի ունենանք լսելու
հատուածս ամբողջութեամբ :

«Այս Խոսրովի իւ ժամանակոյ իւրոյ թագու-
ռորութեան կազեաց զպահակն ձորոյ Էւ
Աղուանից : Կալաւ ձերքակալ զարքայն Եղե-
րացւոց : Եւ ա՛ռ ճարտիւ զինախոք [Պիսի-
զացւոց] Էւ զերեալ նստոց առ թագաւորա-
կան կայանին՝ շինեալ քաջաք Էւ անուանեալ
զնու Վեհ-Անջառոք-Խոսրով, զոր անուանեալ
Շահաստան ի Նոկ Ռոմ⁵ կոչեն : Եւ ա՛ռ
առ զԴարա Էւ զեազնիկոս, զերեաց ասպա-
տակաւ Էւ զկողման Կիւղիկէ ացւոց : — Կա-
լաւ առ զթագաւորութիւնն ամս ԽՌ» (էջ 28) :

Անզաւ եկն Տամ-Խոսրով - Էւ արար Երկու
կոիւս . մի՞ ի Բասեան ի Բոլորազահակի ,
ուր Մուրց Էւ Երասիս իստոնին : Եւ մի՞ ի
Բազրեւանդ ի Կըթիք : Եւ յերկոսինն յազ-
թութիւն զործեաց մհծամեծ . եկաց Երկուս
ամս Էւ զնաց :

Ազաւ եկն Վարագ-Վզուրն Էւ արար կոիւ
մի ի Վանանդ ի յմթմու զեզ . որ Էւ նախ
վանեցաւ Էւ ազաւ յազթեաց . եկաց ամ մի Էւ
զնաց :

Ազաւ եկն Ասպեան մհծ Պարթեան Էւ
Պարհաւեն . Էւ արար կոիւ մի ի Շիրակ Էւ յազ-
թեաց . եկաց եւթի ամ Էւ զնաց :

Ազաւ Հրանշառն մարզպան , որ զնաց ի

⁵ Տայ . Շահաստանին Ռինոյ : Այս ինչքն առշամասն
Նոր-Համ = միջին առքսակ . Sahrestan i Nok-(H)rom-
Համան . այս սրբազրութեան մասին J. Marquart, Ar-
menische Streifen, Յ ռ ւ չ ա բ ձ ա ն , Վահենար 1911,
էջ 300—301 Էւ Ակինեան , Մատենագր . Հետազոտու-
թիւններ , Բ . էջ 92 :

Մծրին (ապ. Մրծունին) իւրայնոցն սատարի պատերազմ։ Եւ անդ նոքա պարտեցան Եւ ազար յաղթութիւն ստացան։ Եւ անտի դարձեալ՝ արար կոիւ մի ի Բղնունիս ի Նաղկաջուրն եւ յաղթեաց։ Եկաց չորս ամիսն Եւ զնաց։

Ապա եկն Հբարտին-Դատան մարզպան։ Ապա այնուհետեւ ոչ կարացին Պարսիկին պատերազմաւ զդէմ ունել զաւրացն Յունաց։ Առ սովու սպանաւ Որմիզդ։ Եւ թագաւորեաց որդի նորա Խոսրով (590)։ Եկաց ամս երկու եւ զնաց» (էջ 34)։

Յաջորդ շրջանի (590—596) զէպէրն Են ինչ որ կը պատմէ Սերիսս էջ 33—61 Խոսրով Բ.ի դահակալութեան եւ Վահրամ Չորինի և Վաստամի ապստամբութեան չուրջը։

20. ՎԵՐԱՌԵԽԱՌԻՒՄ

Մինչեւ ցոյժմ մեր աշխատանքն Եղած էր Սկզբնազիր Եղիշէի և Խմբադիր Եղիշէի զանազանութիւնը երեւան բերել։ Այս նպատակին պիտի ծառայէր Համազրութիւնը մէկ կողմանէ Ղ. Փարպեցւոյ և Եղիշէի և միւս կողմանէ ընդհանուր պատմութեան տուեալներու։ Ուր կը խոտորէր Եղիշէ Ղազարէն, Հոն կը համաձայնէր ընդհանուր պատմութեան։ Յեցած այս համաձայնութեան վրայ զծեցինք Սկզբնազիր Եղիշէի բովանդակութիւնը։ Թէ այս բովանդակութեան հիմք սոսկ Ենթազրութիւնն չէր, ապացուցուց

Յովհաննէս Եփեսացի, որուն հետ ձայնակից
էր նաև Ալբիոս :

Կը մնայ այժմ մանր զննութեամբ մի առ
մի վեր հանել խմբագիր Եղիշէի մէջ կեղծ
անուններու տակ թագնուած ովատմական
դէպքերը, որոնք Զ. դարու կը ովատկանին :
Մեր քննութեան այս մասը պիտի ամփոփէ
իր մէջ վերադոյն յայտնուած խորհրդածու-
թեանց հիմն եւ ապացոյցները : Շօշափելի
պիտի բնծայէ այն բոլոր փոփոխութիւններն
եւ խանդարումները, զորոնք երկնած է
խմբագիրը : Եթէ զոհ զացած է այս չարա-
կամութեան Ակզրնազրին ամբողջութիւնը,
բայց մնացած են նշմարներ ճանչնալու հա-
մար անոր բովանդակութիւնը :

Արգէն քանիցս առիթ եղաւ ըսելու, թէ
խմբագիրը զլիսաւորաբար Ակզրնազրին ա-
նունները փոփոխելով կատարած է կեղծիքը :
Եւ որովհետեւ անմիտ կերպով կատարած է
այս զործողութիւնը, առանց ովատմական
հանկացողութեան, առանց անուններու փո-
փոխութեան հետ նաև դէպքերը Ե. դարու
հանդամանքներուն ճշդիւ ովատշաճեցնելու,
դիւրին պիտի ըլլայ մտադիր ընթերցմամբ
ճանչնալ դերերէն դերակատարները, ինչոքէս
որ արուեստէն արուեստաւորին, արդիւնքէն
արգիւնազործին խելամուս կ'ըլլանք : Խմբա-
գիրը առիւծին զլուխը կտրած, անոր տեղ
աղուէսի խալամ մ'է դրած եւ ներկայացու-
ցած մեզի աղուէս մը . բայց իրանը, ճետի ու

մագիլները առիւծը կը մատնեն։ Խոսքով Ա. Անուշը ու անի հզօր դէմքը, ահարկու բարբառը, զիշտիչ մագիլները համարած է թէ Յաղկերտ Բ. Ք. անուան տակ պիտի թաղչին։ Խոսքով անունը փոխուած է Յաղկերտի, բայց յորջորջանքն՝ Անուշը ու անուան, զոր սկզբնագիր Եղիշէ հայացուցած է «անմահ» եւ բառախաղով ներկայացուցած «յԱնմահից կարդի դնէր զանձն» վրիպած է խմբագրին ուշադրութենէն։

Ամէն զար ունի իւր նկարագիրը, ամէն անհատ իւր յատկանիչները։ ոչ գէպքերու ժամանակն փոփոխելով եւ ոչ անհատին անունն այլայլելով կը փոխուին զարերու եւ անհատներու նկարագիրները։ Նոյնն իմացիր նաև ժամանակներու եւ անհատներու լեզուական նկարագրի մասին։ Եթէ ինքը խմբագիրը միամիտ եղած է կարծելու թէ իւր կեղծիքը «ականատես Եղիշէի» մը վերագրելով՝ նաև գրուածքը հինգերորդ զարու հեղինակութիւն պիտի ներկայանայ, սիսալ հաշիւներու վրայ հաստատած է իր տեսութիւնը։ Ինչպէս մետաղներն ունին իրենց ինքնացատուկ փայլն եւ հնչիւնը, նոյնպէս զարերն եւ հեղինակները իրենց սեղհական ոճն եւ նկարագիրը։ Մասնաւորագէս Ե. զարու լեզուի եւ ոճի ոռկի նկարագիրն այնպէս հնչիւն եւ պազպաջուն է, որ մեծ նրբագգացութիւն կարեւոր չէ զանագանելու համար անոր փայլն եւ հնչականութիւնը ու-

րիչ զարերու լեզուական յատկանիշներէն , և թէ միայն զունախոռութիւնն եւ խլութիւնը չեն խանգարած մեր զգացարանքները : Եթէ ոսկոյն ոմանք այժմեան խմբագրութեան մէջ յանձին կեղծարարի «առերբ» մը կ'ուզեն յարդել եւ անոր չրթունքներէն հոսած բարբարին մէջ ոսկեփոյլ , ոսկեհնջիւն ձայներ զգալ , և պիտի ոզբամ միայն ոզբերզու մարդութին հետ . «Զիա՞րդ չլացաւ ոսկին , այլազունեաց արծաթին սպիտակ» (Ողբք , Դ , 1) :

Ամբաղիր Եղիշէի մէջ ոչ միայն լեզուն առազարէաներով հեռու է և . զարու լեզուի նկարագրէն , այլ եւ կը զանազանութին Զ . զարու Հեղինակ , սուրբ եւ ականատես ոզբամազիր Եղիշէի եւ ի . զարու խմբագրիր սուս , երազանես Եղիշէի լեզուներու մէջ ինքատիս Հեղիւներ , թէսկա անոնք մէծ անջրազետով հեռու չեն առցած իրարմէ , եւ միայն տարբեր զորոցներու աշակերտներ են . ինչպէս մէր օրով ալ համբաւուաներազմեան եւ յետուաներազմեան զորոցներու աշակերտները կը զանազանութին իրենց խորհելու և զրելու ոճերով : Բայց լեզուական խորհրդածութիւններով չհեռանանք մեր նիւթէն : Եղուի մասին ազատ առանձին յօդուածով առիթ պիտի բոլոյ խռուիր :

Անցնինք այժմ պատմական վերլուծման , հետեւելով ոչ թէ Եղիշէի քայլերուն , այլ պատմութեան ժամանակագրութեան . ուս-

կից պիտի տեսնուի ինչ որ շատ անդամ ըստնք.

ա. Թէ խմբագիրը կոյրղկուրայն փոխածէ Սկզբնազրին անունները, առանց պարագաները փոփոխելու:

բ. Դէպքերը եւ դարու դիմակին տակ Զ. դարու պատմութեան կը վերաբերին:

գ. Սկզբնազրիրը 531—590 տարիներու պատմութիւնը կը ներկայացնէր:

դ. «Հայոց պատերազմ» անուանուածէ 572ի Հայոց մեծ ապատամբութիւնը եւ անոր յաջորդող պատերազմները:

թ. Պատմութեան թատերաբեմին վրայ դիմաւոր գերակատարն է Խոսրով Ա. Անուշրուտան «Անմահն» (531—579), անոր շուրջը կը յածի պատմութեան ծիրը:

զ. Այժմեան խմբագիր Եղիշէն կեղծիք է. դուրեկ պատմական որժէք:

է. Սկզբնազրի Եղիշէի ձայնը ողևաք է լսել աւերակներու տակէն:

Առ այս յառաջ պիտի բերուին հատուածներ խմբազրութենէս եւ պիտի վերլուծուին անոնք ըստ իմաստին եւ ըստ ժամանակագրական պատութեան, առանց կանխակալ կարծիքի, առանց աշառութեան, դէտակն պատմական ստուգութեան:

«Եղիշէ» պիտի անուանեմ Խմբազրութիւնը, «Սկզբնազրի Եղիշէ» պիտի կոչեմ Սկզբնազրիրը:

21. ԱՐԾԱԿ Բ. ԵՒ Գ. — ՆԱՊՈՒՏ Բ. ԵՒ Գ. :

Ա. Յեղանակին սկիզբը, ուր ժամանակը կը ներկայացուի, հակաժամանակագրական եւ անկատ մտքերու ծրար մըն է : Կը սկսի .

ա. «Քանի ի բանալ ազգին Արշակունիաց՝ տիրեցին աշխարհիս Հայոց ազգն Սասանյա պարսկի, որ վարեր զիւր իշխանութիւնն օրինօք մոզաց» :

Այս սկզբնաւորութիւնը կը յիշեցնէ Ադամանդեղեայ սկսուածքը . «Ընդ նուազել ժամանակաց թագաւորութեանն Պարթեաց, ի բանալ տէրութեանն յԱրտաւանայ որդւոյ Վաղարշու, ի սպանանել զնա Արտաշրի որդւոյ Սասանյա . . . հաճեցան հաւանութեամբ ընտրել զոէրութիւնն Արտաշրի որդւոյ Սասանյա» (Էջ 15) : Ազաթանդեղոսի այս տողերը Դ. Փարակեցի համառօտած է . «Սա (Ադամթ.) զնուազումն թագաւորութեանն Արշակունիոյն Արտաւանայ եւ զզօրանալն Ատահրացւոյն Արտաշրի որդւոյ Սասանյա ստուգապէս յօրինուածովք կարգեալ դրումնաց» (Էջ 2) . քիչ յետոյ կը զրէ Փարակեցի . «Եղեալ զկամս իւրեանց՝ բանալ ի միջոյ զթագաւորութիւնն յԱրշակունիաց ազգեն» (Էջ 24) :

Վերոյիշեալ տողերը խմբագրին են . որ Ազաթանդեղեայ պարթեւ եւ Դազարի հայ Արշակունիաց վերանալն ի ձեռն Սասանյա ազգին՝ ձուլած է ի մի, եւ այսպէս Սասանեան տան տիրապետութիւնը Պարսկաստանի

վլրոց՝ տարածած է Նաեւ Հայոց աշխարհի վրայ: Այս նուանման հետ կապած է «մուգաց օրէնքի» այսինքն դրադաշտական կրօնի բռնի քարոզութիւնը. իր խօսքերն են.

թ. «Եւ բազում անգամ մարտնչէր ընդ այնուիկ, որ ոչ ընդ նույին օրինօք մտանէին, սկիզբն արարեալ յամացն Արշակայ արքայի որդւոյն Տիրանայ, եւ կոռւէր մինչեւ յամն վեցերորդ Արտաշիսի արքայի Հայոց, որդւոյ Վոամշապիոյ»¹:

Ուստի պատմագրիս համաձայն սպարսիկը Տիրանի որդւոյն Արշակ Բ. թ. (350—367) օրերէն սկսեալ մինչեւ վերջին արշակունւոյն՝ Արտաշէսի Զ. տարին (428) «բազում անգամ» կոռւած է Հայոց հետ, «մողութեան օրէնքը» Հայաստան մուտելու համար: Նաեւ հոս աղրիւր ծառայած է խմբազրչին՝ Ղ. Փարագեցի. «Յայնմհետէ բարձաւ թագաւորութիւնն յազգեն Արշակունիաց ի Զ. ամի Արտաշէսի (որդւոյ Վոամշապհոյ) . . . եւ անկառ աշխարհաՀայոց ընդ լծով ծառայութեան անօրէն իշխանութեան Պարսից» (Փարագ. , էջ 25): Խմբազրիր սակայն սիսալ հասկըցած է Ղ. Փարագեցւոյ «թագաւորն Հայոց Արշակ» (էջ 8—9), այս ինքն Արշակ Փ. որդին Պարսայ, զոր շփոթած է Տիրանի որդւոյն հետ:

Հակառակ այս տողերուն, ուր քրիստոն-

¹ Այսպէս Վիեննայի թ. 971. ազագիրն ունի «Արտաշառապհոյ»:

նէական կրօնի մնչումը կը չեշտուէր, կը զրէ
քիչ յետոյ. թէ

գ. «Վասն որոյ եւ ասուածպաշտու-
րիմն բարձրագլուխ կամակարութեամբ
երեւելի լինէր յաշխարհին Հայոց՝ ի սկզբ-
րան(է) տէրութեամն Շապիոյ արքայից ար-
քայի մինչեւ յամն յերկրորդ Յազկերտի ար-
քայից արքայի՝ որդւոյ Վռամայ» :

Հայոց թագաւորի բարձրումը տեղի ու-
նեցաւ վասն Բ. ի ութերորդ կուժ ինեւերորդ
տարին (428). ուստի թագաւորական իշխա-
նութեան նախարարներու վորխանցումէն
մինչեւ Յազկերտ Բ. ի երկրորդ տարին (440)
հազիւ 12 տարւոյ տեղբարկեալ կայ : Այս 12 տա-
րիներու ընթացքին միայն ա՞յն պատճառուա,
որ Հայոց այրումին չի ձեռն նախարարաց
առաջնորդէր ի պատերազմ» կուժ որովհետեւ
չկար Հրազդարակի վրայ Հայ թագաւոր, ազա-
ծառացաւ երկրին մէջ աստուածպաշտու-
թիւնը : Չեմ կրնար ևնթազրել թէ Եղիշէ ըն-
կերպարական պազմիարհերով տարուած՝
թագաւորներու հակառակարդ մէկած ըլլոց :
Այլազդ ալ դժուարին է բացատրել թէ ինչ-
ողէս երկիր մը, ուր 350էն մինչեւ 428
հարյածուած էր քրիստոնէութիւնը, մի եւ
նոյն ժամանակ Շապուհ Բ. էն մինչեւ Յազ-
կերտ Բ. ուստի 309էն մինչեւ 440 կրնայ
յառաջազդիմէլ քրիստոնէական աստուած-
ութիւնութիւնը : Դարձեալ Դայոսը Փարագե-
ցին է մոլորեցուցիչը : Պատմած էր Դա-

զար + թէ Հայոց թագաւորութիւնը Շատ-
պուհի օրով երկփեղկած էր . և թէ Արշակ
Դ. թողուցած Այրարատեան դաշտը Պարսից՝
ինքը ենթարկուած էր Կայսեր իշխանու-
թեան : Բայց և այնպէս երկրին մէջ չնորհիւ
Սահակի և Մաշտոցի եռանդուն զործու-
նէութեան և գրականութեան ոկղբնաւորու-
թեան եկեղեցական կեանքը ծաղկած և
բարգաւաճած էր : Յիշելով երկու ուսուցիչ-
ներու մահը , կ'աւելցնէ Ղազար բարեկամո-
րէն . «Եւ ի բարեխօսութենէ սուրբ հանգու-
ցելոցն արանց՝ չնորհեցաւ աշխարհիս Հայոց
պաշտօն ուղղափառ հաւատոց , մինչեւ ցամի
ԲԺ . Յաղկերտի արքային Պարսից որդւոյ
Վասամայ» (Էջ 38) :

Այս տեղիքները թելագրած են Եղիշէի-
յիշեալ պատմական զուգակցութիւնն ընել:
Իր «մինչեւ յամն յերկրորդ Յաղկերտի»
ողէաք է կարգալ կամ «ցամին ԲԺ . Երկրորդի
Յաղկերտի» (հմմտ . Կորիւն 48 . «մինչեւ
ցառաջին ամին երկրորդ Յաղկերտի որդւոյ
Վասամայ» և Փարս . «ի սկզբան ամին եր-
կրորդի Յաղկերտի որդւոյ Վասամայ թագա-
ւորին Պարսից» , Երբ կը նշանակուի Մաշ-
տոցի մահը) և կամ «յամն Ա . Երկրորդի
Յաղկերտի» : Այլազդ համաձայնցնելու հա-
մար վերագոյն նշանակուած Արտաշէսի
Զ . տարւոյն հարկ է ուղղել ամբողջն «մինչեւ
յամն Բ . (կամ Թ) Վասամայ (Ե) որդւոյ Յաղ-

կերտի» (ինչպէս առաջարկուծ էի վերը, § 17) :

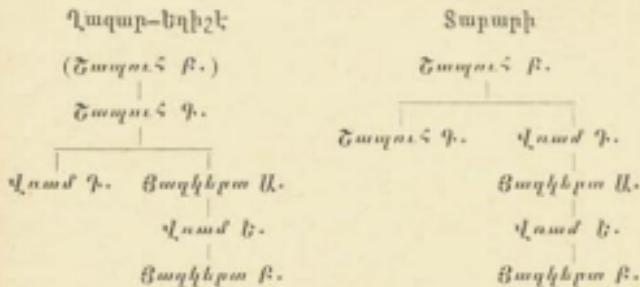
Դ. Նկատմամբ «Շապուհի» երկար խորհրդածութեան ստիթ կու տայ Եղիշէ : Բաց ի այս տեղիքէն գեռ երկիցս կը յիշատակուի Շապուհի անունը Եղիշէի քով : Ամէնէն ուշադրաւն է հետեւեալ պարբերութիւնը . Եղիշէ Բ. 34—35. Հայ նախարարները ի Դուռն կոչուած են . արքայից արքայն (ըստ խմբագրին՝ Յաղկերտ Բ.) կը ստիպէ որ ուրանան քրիստոնէութիւնն եւ ընդունին մուգութիւնը : Նախարարները խօսք կ'ուզեն . «Խնդրեմք ի մէն , արքայ քաջ , ուկն ոիր սակաւ բանից մերոց . . . Յիշեցուցանեմք մեզ զժամանակն Շապէն արքայից արքայի , որ էր հայր հաւուն քն Յազկերտ ի . Եւ նու նմա Աստուած զերկիրն Հայոց ի ծառանգութիւն սովին օրինօք , որով եւ մեք իսկ վարիմք այժմ . Եւ հարքն մեր եւ հաւուն հարցն մերոց կացին նմա ի ծառայութեան վաստակս . Եւ սիրով կատարէին զամենայն երաման բանի նորա . Եւ բազում անզամ ի նմանէ մեծապարզեմք լինէին : Եւ յայն ժամանակաց մինչեւ ի քն հայրենի արռող եւ մեք զնոյն ծառայութիւն ծառայեցաք . բայց թերեւս մեզ լաւագոյն քան զառաջնոցն» :

Այս պարբերութեան մէջ խօսք կ'ըլլաց Յաղկերտ Բ.ի ցեղաբանութեան վրայ եւ կը յիշուի անոր պատին հայրը Շապուհ , որ

սլիմի ըլլայ Համահունն Շապուհ Գ. (383—388), որդին Բ. Շապուհ (309—379) :

Այս ցեղաբանութիւնը Եղիշէին ծանօթ եղած սլիմի ըլլայ Դ. Փարակեցիէն (էջ 18), որ վռամ Դ. Կրմանչահն (388—399) եւ Յաղկերտ Ա. (399—419) կը ներկայացնէ եղայրիներ եւ որդիք Գ. Շապուհի : Տարարի (71, 85) զվռամ Դ. կը Համարի Շապուհ Գ.ի Եղրայրին եւ Շապուհ Ա.ի որդին . իսկ զՅաղկերտ՝ վռամ Դ.ի որդին : Նկատմամբ վռամ Դ.ի Դ. Փարակեցւոյ Համաձայն են Աղաթիսս, Բարձերը ոռ, Համզա եւ Թիրդուսի (Nöldeke, Tabari 71 ձն.) :

Ըստ այսմ Յաղկերտ Բ.ի տոհմածառն դարձացած էր ըստ Եղիշէի՝ Համաձայն Դաղարի՝

Nöldeke, Tabari, էջ 436 ա Մասանեան արքացից տոհմածառին մէջ վռամ Դ. եւ Յաղկերտ Ա. Շապուհ Գ.էն սերեցնելով Հանդերձ կը զրէր միանդամայն թէ «անոնք թերեւս Շապուհ Բ.ի որդիքն» ըլլան :

Աւստի Յաղկերտ Բ. իրրեւ թոռն Յաղկերտ Ա. ի կարող է նաև Շապուհ Բ. ի թոռնորդին ըլլալ :

Կայսերաց Գիբքը² Սասանեան արքայից յաջորդութիւնը այսպէս կը ներկայացնէ .

Շապուհ (Բ.) Որմզգեան՝ ՀՊ.

Արտ(ա)շիր (Բ.) ի Շապհեան՝ Դ.

Վուամ (Դ.) յլլրտաշրեան՝ ԺԱ.

Յաղկերտ (Ա.) Վուամեան՝ ԻԱ.

Վուամ (Ե.) Յաղկերտեան՝ ԻԵ.

Յաղկերտ (Բ.) Վուամեան՝ ԺԹ. :

Աւստի Շապուհ Գ. ի անունը դուրս ձգուած է : Այսպէս զիտեն նաև Սերիոս (17) և Մ. Խորենացի (Գ. 50, 51) : Տարարի (Nöldeke, Էջ 69) յլլրտաշիր, որուն ճշդիւ և տարի կու տայ, կը ներկայացնէ եղբայր Շապհոյ Բ. : Հայ ազբիւրներուս Յաղկերտ Բ. կ'ըլլայ Յաղկերտ Ա. ի թոռը, Վուամ Դ. ի թոռնորդին :

Այս պատկերէն կը տեսնուի թէ Եղիշէ ուղղակի կախում ունի Ղաղարէն : Եւ որովհեան Ղաղարին ծանօթ Շապուհի անձն դժուար է ճշդել, այսինքն թէ Ղաղար Շապուհ Բ. ն թէ Գ. ն նկատի ունի, նոյն դժուարութիւնը կը մնայ նաև Եղիշէի քով :

Թէ Հայտառանի պաշտօնական բաժա-

² Անանուն ժամանակադրութիւն խմբագիր յօրինեալ յէ. զարու. Վենետիկ 1904, Էջ 30:

նումն՝ 383/86 տարիներուն տեղի ունեցաւ ուստի Շապուհ Գ.ի. (383—388) օրով, բայց յամենայն դէպս Շապուհ Գ.ի հնդամենայ տարիներուն, յատկապէս Հայաստանի երկիրեղելքն յետոյ՝ զժուարաւ առիթ ընծայուած պիտի բյլար նախարարներուն իրենց ծառայութիւնը մատուցանելու Շապհոյ և անոր մէծամէծ պարզենեներուն արժանանալու։ Վերագոյն յայտնած էր Եղիշէ թէ Սասանեան տոնը Արշակ Բ.ի օրերէն սկսեալ մինչեւ Արտաշէսի Զ. տարին, այն է մօտաւորապէս 350—428 տարիներուն կը մզիք կոիւ Հայաստանն «ընդ օրինօք մողաց» նուաճելու, ուստի Շապուհ Բ.ի օրերէն արզէն։ Մանօք է Փ. Բուղանդէն թէ ի նոպաստ արքայից արքայի շատ անդամ երեւցած են Հայք պատերազմի գաշտի վրայ, ցուցուցած քաջութիւններ, արժանացած դրուատիքի։ Աւտի երկու դէպքին ալ խօսքը Շապուհ Բ. Երկայնակեացի (կամ Լոյնաթիկունքի) մասին պէտք է առնել։ Երկու հատուածներս ալ խմբագիր Եղիշէին կը վերաբերին։

Ա. Երրորդ տեղիքը հետեւեալն է. Հայ նախարարները, որոնք ուրացած էին քրիստոնէութիւնը, երբ կը հասնին Անդզ զեւզաքաղաքը, կը հանդիպին Դեւոնդ երէցից դիմադրութեան։ «Եւ եղեւ յետ աւուրց քսան և Հնդից՝ մողական ինքնին մոզօքն հանդերձ հասանէր մէծաւ զօրութեամբ. քակել զզրունս եկեղեցւոյն յաւուր միաշարաթուն»։

Բայց կը բախի սաստիկ դիմաղրութեան հայ
ժողովրդեան կողմէն։ Այս առթիւ Եղիշէ¹
երկար ճառ մը կը գնէ մողակետին բերանը,
որով անիկա իւր զարհուրանքն եւ միանդա-
մայն հիացմունքը կը յայտնէ այն կրօնասի-
րութեան վրաց, զոր Հոյերը երեւան կը բե-
րեն։ Ի մէջ այլոց կ'ըսէ մողակետը։ «Լուեալ
իսկ իմ էր ի նախնեաց մերոց, երէ յաւուրս
Նապիս արքայից արքայի, իբրեւ սկսաւ ու-
սումնդ այդ անել եւ բազմանալ եւ լնուլ զա-
մենայն երկիրն Պարսից, եւ եւս անդր յա-
րեւելս հասանել. իսկ որ վարդապետն էին
օրինացն մերոց՝ յորդորեցին զրագաւորն,
զի մի՛ բնաւ ամենեւին բարձցին օրէնք մո-
գուրեան յաշխարհէն, եւ երաման սաստիկ,
զի լունալ դադարեսցէ քրիստոնէուրիւնն։ Եւ
որչափ նա կամեցաւ արգելուլ՝ եւս բան զեւս
անեցին եւ բազմացան եւ հասին մինչեւ յաշ-
խարհն Քուշանաց, եւ անտի ի հարաւա-
կողմն՝ մինչեւ ի Ճնդիկս տարածեցաւ։ Եւ
այնպէս աներկիւր եւ համարակալք էին յաշ-
խարհին Պարսից, մինչեւ յամենայն ժաղաքս
աշխարհին եկեղեցի շինեցին, որ զանցուցա-
նի՞ր պայծառութեամբ զրագաւորաբնակ ար-
ժունեօնն։ Շինէին եւ վկայարանս իմն ա-
նուանեալս, եւ զնոյն զարդ եկեղեցեաց զար-
դարէին. եւ յամենայն տեղիս՝ յապատս եւ
յանապատս միայնանոցս շինէին։ . . . Թէպէտ
էարկ ի նոսա քագաւորն զնեռն իւր խստու-
թեամբ . . . զնոսս ոչ կարաց նուազեցուցա-

նել ի բազմուրենէն : Դարձեալ քեպէտ փակեաց եւ կնիքնաց զդրունս եկեղեցեացն ընդամենայն աշխարհն Պարսից, նորա զամենայն տուն եկեղեցի առնելին . եւ յամենայն տեղւոչ զիւրեանց օրէնսն կատարէլին . . . Իբրև ետես քազաւորն երէ զրոն տուեալ դիմեցին ի մահ . . . արգել եւ կարնեաց ի նոցանէ զհարուածս տանչանացն . եւ երաման ետ մոզացն եւ մոզպետացն, զի մի ամեննելին ո՛վ խունցէ զնոսա, այլ հաստատեալ կայցեն աներկիւդուրեամբ յիւրաքանչիւր ուսմանս, մոզն եւ զանդիկն եւ երեացն եւ քրիստոնեացն, եւ որ այլ բազում կեշտք են ի կողմանս կողմանս աշխարհին Պարսից : Եւ ապա ա՛ռ երկիրն զխաղաղութիւն հաստատութեամբ, եւ լուեալ դադարեցին ամենայն խռովութիւնն յուզմանց : Քանզի ընդ մերոյ աշխարհին շարժմանն եւ արեւմուտք եւս մեծապէս շարժեցան, եւ ամենայն Տանկաստան ընդ նոսին խռովեցան : Զայն ահա ի լսելոյ զիտեմք» (Գ. 45—46) :

Տողերս Ակզրնազիր Եղիշէին կը վերաբերին . տեսարանը Դունոյ առջեւ կը կատարուի : Եղիշէ նկատի ունի հոս Շապուհ Բ. ի յարուցած հարածանքը, երբ նահատակուցան Արեւելեան վկայք : Ներշնչուած է նաեւ տեղ տեղ բառական քաղուածներով իսկ, Արեւելեան վկայից վկայաբանութենէն : Թէ ոյս առթիւ Դունոյ առջեւ նաեւ Շապուհ Բ. ի (եւ յաջորդ չընանի թագաւորներու) մասին

խոռք Եղանձ և անմեց հրովարտակներն կրօնի ազգաւուժեան՝ յիշատակուած է, կը զկայէ նաև Յովհ. Եփեսացի. Բ. 20. «Եւանձ Եպապուհ արքայից ժամանակները Հանգիպեցու այս . . .» (անհ լիբր § 18):

Խոռք առանց աւրակուսի Շատուհ Բ. Բ. յարուցած Հայանանքներու ժամին է, որոնք սկիզբ առին 339ին և աւելցին նոյն ուսութանթեամբ մինչեւ արքային ժահը (19 Օգոստ. 379) ³: Տայց Եղիշէ նկատի ունի Հռո նաև

³ Labourt, անգ, էջ 50: P. Peeters, Le «Passionnaire d'Adiabène»] Analecta Bollandiana, 43 (1925), էջ 261—304: Այս երկարաժայ հայաւորդութիւններին զկաներէն էր Ս. Ակեֆոնիմա եղբակապու: որ հաւատակուեցաւ Մարտասանի մէջ, աեզն ճշգիւ ծանօթ չէ, 378/79ին, առաջին թշրիփ օին: Կը պատճենի զկայուարանութեան մէջ (Bedjan, Acta martyrum et sanctorum, հ. II, էջ 374) թէ հաւատակութեան երեք որ եռքը նշանաբերը Հաւաքը Հայոց քաջաւորին աղջիկը, որ իբրև պատանի կը զանուեր Մարտասանի մէկ քրոդի մէջ: Այս հայ թագուարի կանքնարկուի համ, և ո՞վ է անոր զուսարը: 379ին Արշակունիաց զանէն նոր էր Հեռացուած Վարդզուան: 374ին, Երբ գաւազրութեամբ սպանուած էր Պատ, Կայորը թագաւորեցաւցած էր Հայոց զմանակն Վարդզուան: Բայց քիչ եռքը Մանուէլ Մամիկոնեան, զանուարի Պարսկաստանին, կը Հարաւէ զզթագուարին Վարդզուան . . . ի սահմանցն Հայոց, և տայց Հրաման աշխարհի մասնակի թագուարի: . . . և զիբնել Պապոց արքայի զԶարմանեցաւն ամիկին, Հանոց երձ որդւազք արշակունիք (Արշակ և Վազարչուկ) տահար զեռաս ի աեզի թագուարի կայեալ ի ուստի յրիկուցանելը: Ազա պատգամաւորաւթիւն կը զբկեն Մանուէլ և Զարման զուիս արիկինն Հայոց, ու Շապուհ Բ. զզի ի նաև ձեռաւ տայցին և զեռ պաշտիցին, և նմա Ժիմմանթեամբ Հառայեցին, և տայցին նմա զայխորհու Հայոց: Արքայից արքան կը Հաւանի և կ'ուստի քայխորհու քթազս ժամեկանցին արգուցն երկուունց Արշակու և Վարդարշակու (Փ. Բուզ. Ե. 37, 38): Այս պատ-

յաջորդ գարերու սասանեան արքայից կրօնական քազարականութիւնը . այսպէս Երբ կը որէ թէ արքայից արքայն ի վերջոյ համազուեցաւ թէ անհնարին աղքատի ըլլայ բնաջնջել քրիստոնէոթիւնը , և զիջաւ տալ կրօնի ազատութեան հրովարտակ , չէր կրօնար Եղիշէ միոյն Շաոպուհ Բ . աշքի առջեւ ունենայ : Դարձեալ երբ կը որէ թէ հայածանքներու հետեւոթեամբ Հոռովայեցիք և ամրող Տանկառատանը ոտք եւան , ցոյց կու տայ թէ առ հասարակ Դ . — Զ . գարերու անցքերը ծանօթ են իրեն : Ակնարկուած հրովարտակը միոյն կուտափի կրօնի ազատութեան հրամանապիրը կրնայ ըլլալ (տե՛ս այս մասին յետոյ) :

Շաոպուհ Բ . ի հայածանքը քրիստոնէից դէմ շարունակուեցաւ նաև արքային մահէն ետքը՝ մինչեւ Յազկերու Ա . ի գոհակալութիւնը :

Առաջին անգամ Յազկերու Ա . էր , զոր հրամայեց վերսորին շինել ամենայն շքեղութեամբ իւր բարանդակական պետութեան մէջ այն

մասն քէն կարելի է Հետեւցել թէ Շաոպուհ Բ . պահանջած ըլլայ Հայերէն հպատակութեան իրրեւ զրաւական Զարդանզուխու արինա՞ , այսինքն Պապ թագաւորի բաժրիչներ մէկ զուտորը , թէնւ Բազանզ այս մասին շընէր որ ևս է ակնարկութիւն : Իսկ երբ քիչ ենքը Մանուէլ միասնակամ ապասմբեցաւ Պարսից զէմ , թագաւորացն պատանզը ստիպուեցաւ Անալ Մարտառանի մէկ , մինչեւ Մանուէլի մահը , երբ վուգութաւուն Հպատակուի քազարտկան հանդամանքները (383—386) : Այսպէս վկացողըն յիշեալ աեղիքը կը զանէ հաւանական մեկնաթիւ :

ամէն Եկեղեցիները, որոնք իւր հայրերու օրով քանդուած էին, աղաս արձակել ոյն ամէնքը, որոնք վասն Աստուծոյ փորձուած էին. իրաւունք տալ որ քահանայք եւ առաջնորդք ինչպէս եւ կղերականք աղաս եւ աներկիւղ շրջին» (Braun, էջ 8, Labourt, 92—93): Բայց երկար չվայելեց Պարսից Եկեղեցին այս խաղաղութիւնը. 10 տարի յետոյ Յազկերտ Ա. մոգերու դրդմամբ հանեց դարձեալ Հրաման Հայածել քրիստոնեաները. իր որդին՝ Վուամ Ե. գործադիրը Եղաւ այս Հրամանին⁴:

422ին, Երբ Պարսից եւ Յունաց մէջ 100ամեայ խաղաղութեան դաշնագրութիւնը կը կնքուէր, որահանջեցին Հռովմայեցիք ի մէջ այլոց, որ Վուամ Ե. դաղրեցնէ այս Հայածանքը. թէեւ ուաշտօնապէս խօսք տուառ արքայից արքայն, բայց Պերոզ վկայի վկայարանութենէն կը տեսնուի, թէ տեւեց զոնէ 5 տարի մը (Hoffmann, 39. Labourt, 118):

Եղիշէ, ինչպէս ըսինք, ոչ միայն Շապուհի ժամանակներն նկատի ունի Հոս, ոյլ եւ ամբողջ Ե. դարն եւ Զ. դարու առաջին 50ամեան: Պարսկաստանի մէջ քրիստոնէութեան տարածումը յատկապէս Ե. դարու ընթացքին ուժեղ Եղաւ: Եւ արդէն Քուշանաց

⁴ Հօմա. Labourt, անդ, 105—118. P. Peeters, Une passion arménienne des SS. Abdas, Hormisdas, Sahin (Suenes) et Benjamin. Analecta Bollandiana, 28 (1909), էջ 390—415:

աշխարհի, Հարսւակողման Պարսկաստանի
և Հնդկաց աշխարհի յիշատակութիւնները
ցոյց կու տան, թէ հեղինակը կամ Մոգովեաը
Զ. դարուն կը բարբառի, եւ իւր «ի լոելոյ»
տեղեկութիւնները համաձուլած են Դ.—Զ.
դարերուն անցքերը:

Քուշանաց աշխարհն նոյն է ըստ Եղիշէի
Հոնաց աշխարհին հետ: Զաքարիա հոկտորի
անուամբ Եկեղեցական Պատմութիւնը⁵, որ
զրուած է Զ. դարու առաջին կէսին, Հոնաց
աշխարհի մէջ քրիստոնէական քարոզու-
թիւնը տեղի ունեցած դիտէ Կաւառի (488—
531) օրով, երբ Հոռվմէական Երկիրներէն
դերի բերուած քրիստոնէանները կը վաճա-
ռուին Հոներուն եւ հոն վոքրիկ համայնք մը
կը կազմուի: Ապա կը հրաւիրեն Արանի
(Ազուանից) Եպիսկոպոսն Քարդուշ, որ
թարգմանի Մխիթար, որ առած հետը քանի
մը քահանայ կ'անցնի ընդ դուռն Հոնաց եւ
կը մէկրտէ հոն դերիներէն շատերը, նաև Հո-
ներէն մաս մը կը դարձնէ քրիստոնէայ: Եր-
կու տարի ետքը Քարդուշ ետ կը վառնայ
Հոնաց աշխարհէն եւ իրեն տեղ կ'ուղարկէ
Մաք անուանով հոյ Եպիսկոպոս մը քանի մը
քահանաներու հետ: Սա կը շինէ հոն աղիւ-
սակերտ Եկեղեցի մը եւ այլն:

Կը վկայէ ասոր նաև կազմառ Հնդկաչու
(իրր 547—549), թէ Զ. դարուն Բակորիայի,

⁵ Die sogenannte Kirchengeschichte des Zácharias Rhetor, Leipzig 1890, §§ 254—256:

Հոհաց աշխարհի, Պարսկաստանի, Մարաստանի, Ելամացւոց աշխարհի և բովանդակութակութական երկիրներու մէջ կը գտնուին մեծ թուով Եկեղեցիներ (Topographia Christiana, III, էջ 179)։ Կը յիշուի 553ին ի Գելան Նեստորական Եպիսկոպոսանիսու աթոռ մը (Marquart, Eranšahr, 124—125)։ Աւելի պայծառ զաղափոր կու ասոյ Նեստորական Եկեղեցւոյն սահմաններու վրայ 554ին Յովսէցի կաթողիկոսի գումարած Ժողովին ներկայ եպիսկոպոսներու ցանկը, ուր կը անոնաւին բազմաթիւ թեմեր Պարսկաստանի հեռաւոր կէտերու վրայ (Braun, 161—163 էւն)։ Բ. զարու վերջերը Տիմոթէոս Ա. (780—823) նոր թեմեր կը հիմնէ Պարսկաստանի հեռաւոր սահմաններու վրայ և քրիստոնէական քարոզութեան նոր ասպարէզներ կը բանայ մինչեւ անդամ Հնդկաստանի, Թուրքիաստանի, Զինաստանի և Եմենի մէջ⁶։ Մար Յիզարիբուզզ, Կումդանի Երէցն և քրիստոկոսուր, որ 781ին Սի-Աղան-Փուխ նշանաւոր Նեստորական արձանադրութեան հեղինակն է, Բարիսի Երէցի որդին էր (Հմմա. J. Marquart, Osteuropäische Streifzüge, էջ 283 ձն.)։ Այս և նման բազմաթիւ տեղիք վկայ են, թէ Զ. և յաջորդ զարերուն ինչոքէս

⁶ Հմմա. O. Braun, Ein Brief des Katholikos Timotheus, I. ի թերթին Oriens Christianus. 1901, էջ 309—313։ Հմմա. եւ Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur, էջ 217։

տարածուած էր քրիստոնէութիւնն, դիմաւու-
րաբար Նեստորական քարոզիչներու ձեռօք,
Պարսկաստանի հեռաւոր սահմաններու վրայ ։
Եթէ Ե. դարու առաջին կէսին քրիստոնէից
գոյութիւնը այս կողմէրը չենք կրնար ուրա-
նալ, բայց անսնց զարմանք շարժելու չափ
աճումը նոյն դարուն ընդունիլ կարող չենք ։

Քրիստոնէութեան մինչեւ Պարսկաստանի-
հարաւակողմն, մինչեւ ի Հնդիկս տարա-
ծումը հաւանօրէն Բարաղամի և Յովասա-
փաց Հնդկաց թագաւորի Պատմութենէն և
Խարիթեանց վկայից վկայաբանութենէն (525)՝
գիտէր Եղիշէ :

Ինչ որ Մոգովեար կը խոստովանի հոս,
նոյնը սպա նաև Յաղկերո Բ. (= Խոս-
րով Ա.) կը կրկնէ : Ժամանակագրութեան-
համար կոռւան կրնայ ծառայել այն հաւաս-
տիացումն թէ «ընդ մերոյ աշխարհին շարժ-
ման և Արեւուսք ևս մեծապէս շարժեցան-
եւ ամենայն Տաճկաստան ընդ նոսին խոսվե-
ցան» : Անշուշտ հոս 339—379ի Մասանեան-
հոսվմէական կոբւներու մասին չէ խօսքը.
որովհետեւ Հոռվմայեցիք ոչ թէ քրիստո-
նէութեան որաշտապահութեան համար սոք
ելան, այլ ընդհակառակը այս կոբւներուն
իրեւ պատրաստութիւն սկիզբ սոսին հալա-
ծանքները : Բայտ ամենայն հաւանականու-
թեան հոս Եղիշէ թեթեւ ակնարկութիւն
մըրբած է Կաւատի հալածանքներու մասին :
Կաւատ Նեստորականներու ոլովմամբ սաս-

արեկ կը հալուծէք Միարնեաները . ինչպէս
Միմէնն ԲԵՐ-ԱՐՀԱՋԱՎ տողերէն կը անս-
նուի , Կաւառ Շ միարնեայ և զիսկուսոս իրաւ-
հառվէմէ ական պետութեան Համակիրներ ,
բանաարկած էք Մծրին շաբաշար , եօթը
տարի յետոյ միայն կրցան ազատիլ անոնք
չեարհիւ Եթափացւոց թագաւորին միջամ-
տութեան : Իսկ Անաստաս կայսր շատ անդամ
զիմած է Կաւառին , խնդրելու զիջողութիւն
միարնեայ Հանդէպ (Nöldeke, Tab. 143 ձն.) :

Նաև Հրէից յիշատակութիւնն յանուանէ-
նոյն ժամանակները կը ժամանանչէ : Անոնց
թէււ Դ.—Ե . զարերան Երբեմն Երբեմն
բուժեցք ցուցուցած են արքայից արքաները
(Հմմա . Nöldeke, Tab. 68—69 ձն.) բայց
ժամանակապէս խիստ զանուեցաւ անոնց
հանդէպ Պերագի զարժաները (անդ , էջ 118
ձն.) : Այնպէս որ Կաւառի հրովարտակը ա-
նոնց Համար ալ ազատութիւն կը բերէր :

22. Ա.Բ.Ա.Մ. Ե = Ա.Ա.Ա.Տ. Ա.

Կը պատմէ Եղիշէ Պ . էջ 63—64 , թէ ար-
քայից արքան (խօսքը Յազկերտ Բ . ի ժաման-
է) , Երբ լուց թէ Հայաստան ազատամբած-
է , խոսիեցաւ . եւ պատճառն մողերու Հան-
դէպ քրիստոնէից անհանդուրժութիւնն Հա-
մարելով (որոնք զրզուած էին զինքը ճիշել
հոն քրիստոնէւթիւնը) , ուղղեց անոնց այս-
պիսի արքայացատութիւններ .

«Ո՞չ ահա բազում՝ ուսմունք են յաշխարհիս Արևածագ. եւ իւրաքանչիւր պաշտամունք յայտնի են. ո՞ Երբեք նեղեաց պնդեաց դարձուցանել ի մի օրէնս մոգութեան. մանաւանդ վառն օրինաց քրիստոնէութեանն, որպէս հաստատուն եւ ճշմարիտ կացեալ են յիւրեանց զենին, նոյնպէս եւ առ մեղ լաւադոյն քան զամենայն կեշտոն նոքա երեւեալ են: Եւ բիծ իսկ ոչ կարէ ոք զնել ընտրեալ օրինաց նոցա, որպէս եւ յարգեալ իսկ Էին նոքա առ նախնեօքն մերովք, զոր ես ինձէն իսկ յիշեմ առ հարբն իմով՝ որ նատէր ի մեծ զահոյս յայսմ: Յորժամ սկսաւ անդանել եւ քննել զամենայն ուսմունք եւ հաստառութեամբ ի վերաց եհաս, առաւել վիհ զտանէր օրէնս քրիստոնէից քան զամենեցուն. վասն ոյսորիկ մեծարեալք եւ պատուեալք շրջէին ի դրան արքունի, եւ առատաձեռն պարզեւօք երահիկք լինէին ի նմանէ, եւ համարձակութեամբ շրջէին ընդ ամենայն երկիր: Նաեւ որ գլխաւորքն էին քրիստոնէիցն, զոր եւ եպիսկոպոս անուաննն, ընծայից եւ պարզեւաց արժանիս առնելը զնոսա, իբր հաւատարիմ ոստիկանս: Յանձն առնելը նոցա զիեռաւոր մարզսն, եւ ոչ երբեք սխալ լինէր ի մեծամեծ իրացն արքունի: Եւ զուք զմի զայն երբեք ոչ յիշեցէք, ոյլ հանապազօք ձանձրացուցէք զլսելիս իմ, խօսելով զնոցանէ զամենայն շարութիւնը» (Գ. էջ 63—64):

Քանի որ Յաղկերտ Բ. ի բերանը դրուած

Են խօսքերս, «առ Հարրն իմով» բառերը
պիտի յարաբերեն անոր Հայրը՝ Վուամ Ե.։
Վուամ Ե. Գոր, Յաղկերտ Ա.ի որդին
էր, պահակալած 520—538։ Կը պատմեն
Սոկրատ (Պատմ. Եկեղ. է. 17—20), Թէո-
գորիոս (Պատմ. Եկեղ. է. 37) և ուրիշ-
ներ, նաև Տարարի (Nöldeke, Tabari, էջ
108) թէ Վուամ իւր թագաւորութեան եր-
կրորդ տարին յարձակում մը գործեց Հռով-
մէական սահմանները (Միջազգեաք), բայց
Թէոգոս Բ. չուտով ընդառաջ դալով՝ վերա-
հաստատուեցաւ խաղաղութիւնը (421—422)։
Խաղաղութեան պայմաններուն մէջ Հռով-
մայեցիք ներկայացուցած էին արքային նաև
սուանձին կէտ մը, որով կը պահանջէին որ
յանձն առնէ Վուամ իւր Հօր՝ Յաղկերտ Բ.ի
օրով քրիստոնէից դէմ յարուցուած Հալա-
ծանքը, որ կը շարունակուէր դեռ նոյն
սաստկութեամբ, դադրեցնել։ Վուամ թէեւ
սուորագրեց դաշինքը, բայց Հալածանքները
կը շարունակուէին, թէպէտ ոչ նոյն սաստ-
կութեամբ։ Անոնք տեսեցին նաև Յաղկերտ
Բ.ի օրով¹։

Ուստի անհաւասալի պիտի երեւյ թէ
Յաղկերտ Բ.ի բերնէն իւր Հօր՝ Վուամ Ե.
կրօնական քաղաքականութեան նկատմամբ
նման դաստատան մ'Ելած ըլլայ։ Հարկ է
հետեւարար յանձին արքայից արքայի ուրիշ

¹ Labourt, անգ. 105—118։ Տե՛ս ինչ ինչ նաև վերը §21։

դէմք մը վնասուել եւ ժամանակն ուրիշ դարու մէջ ենթաղբել :

Դարձեալ Խոսրով Ա. Անուշըռուանի գէմքը կը կարկասի մեր աչքին. անոր բերանը դնելով վերոյիշեալ խօսքերը կը զանեն անոնք խմաստ եւ ժամանակազրութիւն :

Պարսկական քաղաքականութիւնը հանդիպ քրիստոնէից առաջին անգամ փոփոխութիւն կրեց Պերողի օրով (457—484) : Նեստորականութիւնը, որ հոռվմէական աշխարհի մէջ ենթարկուած էր հալածանքի, հող զտած էր Պարսկաստանի մէջ: Բարձումա ասորի անոր եռանդուն քարողիչն էր: Այս բազմահնար անձը դրաւած էր իր վրաց Պերողի ու շաղբութիւնը: Անոր շնորհիւ ձեռք բերած էր Մծրինի աթոռը, եւ նշանակուած մարզպան սահմանադաւառներու, ապա նաև անգամ այն յանձնաժողովին, որ պիտի որոշէր Պարսկաստանի եւ Բիւզանդիոնի սահմանակից հողերու վիճական սահմանները: Այս եկեղեցական եւ քաղաքական տիտղոսներու շնորհիւ համոզեց Բարձումա արքայից արքայն, որ Պետութեան ներքին ուժեղացման եւ ապահովութեան նպաստաւոր պիտի ըլլայ քաղաքական տեսակէտներէ, եթէ Նեստորականութիւնը, որ հալածուած էր հոռվմէական երկիրներու մէջ, պաշտպանութիւն եւ տարածում գտնէ Պարսկաստանի մէջ:

Նեստորականութիւնը իւր վարզապետական կէտերու մէջ հիմնապէս կը խոսո-

բեր այն միարնեայ վարդուսպետութենէն, զոր
նոյն առեն կը քարոզէր Զենոն հոռվմէ արկան
արեւելքի մէջ: Ասով Պարսկաստանի քրիս-
տոնեաները մնալով հանդերձ քրիստոնեայ,
պիտի հեռանային կրօնուկան խորութեամբ
Կոյսեր հաւատքէն եւ միտութիւնն, զոր կը
տածէին պարուկան պատակ քրիստոնեաները
դէպի Կայսր, պիտի ուժանար: Պերոզ պհա-
ւատեց իրեն արուած իրոհուրդը: Բարձու-
մա բարձրացաւ Մծրինի մետրազոլուկան
աթոռոր եւ զատու արքայից արքայի հսկանա-
ւորութիւնը: Կը պատմէ Մարէ, թէ Պերոզ
սաստիկ կը հալածէր ՀԱՅԵՐԵԱՆՆԵՐԸ: ·
կ'առելցնէ առար վրայ Բարձերքոս, թէ
Բարձումա առած իրեն Հետ զինուորներ,
արշաւեց Բեթ-Պարմայի եւ Հղայար զաւա-
ներն արիւնՀեղութեամբ տարածելու Հոն
Նեստորականութիւնը. նոյն նպատակով
մատու նաեւ հարաւային Հայուսուան (Արգ-
նարզին, բատ Թովմա Արծրունոյ), որ 421ի
ժողովոյն որոշումներու համաձայն Մծրինի
մետրազուութեան կ'ենթարկուէր: Եւ երբ
Բարովայի, Ասորիներու Կաթողիկոսն, որուն
հետ թշնամեցած էր Բարձումա, այս հալա-
ծանքներու մասին Կայսեր (Զենոնի) կը ակ-
ղեկադրէր, սահմանապահ զինուորներու մի-
ջոցու կը յաջողի Բարձումայի ձեռք բերել
նամակը եւ կ'ամբաստանէ զԲարովայի իրրեւ
մասնիչ արքայից արքային, որ նոյնժամայն
կայսեր կը համայէ այն մոտնեմատէն, որով

կնքուած էր նսմակը : Նման միջազէոլք մըն
ալ կը պատմէ թովմաս Արծրունի, որուն
հսմառայն Բարձումա նաև Հայոց Քրիստո-
փոր (= Գիւտ) կաթողիկոսի մէկ նսմակն
ուզգուած առ կայսր, կը գրաւէ եւ կը հասցը-
նէ Պերողին : Բարձումայի մասին հմմտ . եւ
վերը § 8:

Պերողի այս քաղաքականութեան ար-
դիւնքն է Վարդանանց կոռւէն ետքը իսպա-
զած Հայաստանի միւսանգամ զէնքի դիմելը :
Հայաստան մերժած էր Բարձուման իւր սահ-
մաններին . եւ կ'ասպէք Յունաց Հետ միու-
թեան մէջ կայսեր Հաւատքով : Գիւտ կաթո-
ղիկոսի զէմ յարուցուած ամրաստանութիւն-
ներու դլխաւոր մէկ կէտն էր անոր կայսերա-
կան Բիւզանդիոնի Հետ մշակած սերտ յարա-
րերութիւնը (Փարագ. 113) :

Պերողի չարաշար մահն Հեփթաղներու
զէմ մզուած կոռւին մէջ եւ սնանկացած
պետութեան զահին վրայ Վաղարշի բարձրա-
ցումը յանկարծական յեղափոխութիւն յա-
ռաջ բերած էր սասանեան քաղաքականու-
թեան մէջ : Վաղարշ ամէն զնով ուզեց խո-
ղաղել Հայաստանը : Այսպէս ձեռք բերաւ
Վահան Երկրին մարզպանութեան Հետ այն
ամէն ազատութիւնները, որոնց համար 451ին
սոք ելած էր հայութիւնը :

Բայց խաղաղութեան այս օրերը Երկար
պիտի չգայելէր Հայաստան : Վաղարշ (484—
488) զահընկէց եղած էր եւ պետութեան

առնձը յանձնուած կաւաստի, Պերողի որպէսոյն: Կաւաստ մինչ Պարսկաստանի մէջ Մադզակեանց ձեռք կու տար՝ խորտակելու Համար պարսիկ աւագանեոյն ազգեցութիւնը, ի Հայո կը ջանար միւսանգամ յարուցանել հին Հարցը՝ Մազդկական կրօնի քարոզութեամբ մէշէլ քրիստոնէութիւնը²: Վահան Հարկ տեսաւ ազգովին զիմէլ զարձեալ զէնքի եւ պաշտպան կանգնի կրօնի ազգաւութեան: Այս սեւդամ ու Պարսկաստանի ներքին ընտանիքան կութենէր նազառակեցին Հայոց: Կաւաստ զահազուրկ Հրաշտարակուած էր. Եւ զահն իր Եղրօր Զամասպի յանձնուած: Բայց Զամասպի (496—501) ձեռքէն յանողեցաւ Կաւաստ օգնութեամբ Հեփթաղներու թագաւորին եւ սունել իշխանութիւնը: Այժմ թէւ մնշած էր պարսիկ աւագանեոյն ոյժը, բայց չէր Հրաժարած իւր քազարականութենէն Հայուստանի նկատմամբ: Կատիշները, Տամարենիները եւ Արարեները, որոնք տարբա-

² P. Martin, Chronique de Josué le Styliste écrite vers l'an 515. Texte et traduction. Leipzig 1876. W. Wright, The chronicle of Josue the Stylist composed in Syriac a. D. 507 with translation into English and notes. Cambridge 1882. Ժամանակացրութեան հեղինակը Ամիգի քով զանուած Զամասպին վանքի երէց մըն էր, և զրած է 494—506 տարիներու զամանական զէպիքը: մեռնը՝ Յովուշ բառ ամենայն Հայաստանութեան մերգան Ժամանակի ծագիւրացի մը անունն է. Հայտ. Baumstark, Geschichte der syr. Lit., էջ 146: Կաւաստի եւ Մազդակեանց ազերուի ժամֆին. Հայտ. A. Christensen, Le règne du roi Kuwadhd I. et le communisme mazdakite. København, 1925.

առամբան էին Զամասպի օրով, Հեփթաղական ուժի առջև վախճաղով, հպատակած էին: Բայց Հայերը, որոնք չէին ուզած հնադանդիլ իր կամքին, փորձեց կրկին զինու զօրութեամբ նուանել: Կաւաս սակայն, ինչպէս կը զրէ Սուսն Յովսէ, «թէսլէտ ի վիճակի էր իւր առաւելագոյն ուժովն խոնարհեցնել Հայկական բմբոստութիւնը», բայց չուզեց ոչնչացնել զանոնք»: Նկատի ունենալով, որ մտազիր է շուտով արշաւել Բիւզանդացւոց երկիրները՝ «խոստացաւ անոնց, թէ ինքը կը հրաժարի միւսանդամ ստիպել զանոնք կրակի սլաշտօն մատուցանել, եթէ համաձայնին իր զինակիցներն ըլլալ Հոռվայեցւոց դէմ մզուելիք կոռուին ժամանակ: Անոնք թէ եւ ակամայ՝ բայց համաձայնեցան արքայից արքայի սոսաջարկութեան, որովհետեւ կը վախճային անոր ուժին առջեւ:

Այս զէսլքերու մասին կը լոեն Հայկական աղբիւրները: Թէրեւս Պ. Փարագեցի իւր Գ. զրուազին վերջը, որ կը սպակսի այժմ, խօսած ըլլար սց զէսլքերու վրայ ալ յաւելուածարար: Կաւասի արշաւանքի (502—506) ժանրամասնութիւնները թողլով առ այժմ, նկատի առնենք Հայտառանի ներքին կրօնականին խնդիրները:

Երկրին վարչութիւնը դեռ եւս վահանի ձեռքն էր, մարգապանութեան տիտղոսով: Հայ սկամմազիրներէն իր յաջորդը կը նշանակուի եղբայրն Վարդ: «Յետ Վահանայ կալու զիշ-

խանութիւնն վարդ պատրիկ եղբայրը նորու սակառ ինչ ժամանեակ եւ մեռաւ» (Մեր. 25) : Յովհ. Դրասախանակերացի (63) այս պայտագառութիւնը կը նշանակէ աեզի ունեցած Մամուլ Արծկեցի կաթողիկոսի օրով, որ ուզիղ չէ, վասն զի Կառատի ժիշ. տարւոյն (506) զուժարուած Բարգէնի ժողովոյն ներկաներու թուին մէջ է «Վարդ Մամիկոնից տէր եւ Հայոց Մարգարան»³ : Նկատելով, որ Վարդ Հայկառ ինչ ժամանեակ» միայն վարած է իշխանութիւնը, իր մարգարանութեան տարիները պէտք է զնել 504—508, այսու համեմատանի մասն 506էն յառաջ :

Յովհսէի յիշած զինակցութիւնը, զոր կը կնքէ Կառատ Հայոց Հետ, պատահած պէտք է ըլլայ 502էն յառաջ, ուստի ճշգագոյնս 501/2ին, պատերազմներու սկսուելէն յառաջ : Ինչպէս Վազարչէն, նոյնպէս Կառատին ստացած պիտի ըլլայ Վահան Հայոց մարգարանը կրօնի ազատութեան Հրովարտակ : Թէպէտ պատմագիրները այս կէտի վրային լուսաթեամբ կ'անցնին, բայց Կառատի նման մէկ թուղթը կը յիշատակուի է : դարուն ներսէս Գ. Շինողի առ Կառատնդ կայսր զրած մէկ թղթին մէջ այսպէս :

«Մեր պահնծացեալ ի լոյս աստուածասէր թաղաւորութեանդ՝ անշարժ մնացաք ի մէջ չար եւ ահօրէն թաղաւորացն Պարսից :

³ Գերք ԲՂԲաց, 42, 47, 48:

զի յորժամ բարձին զթաղաւորութիւնն եւ կորուսին զամենայն զօրս աշխարհին Հայաստաննայց եւ ի զերութիւն վարեցին զարս եւ զկանայս . իսկ ի մնացելոցն վերայ սուրեղեալ եւ շողացուցեալ՝ ջանացան դարձուցնել ի մոլորութիւն, ոյլ ոչ կարացին շարժել, նաև ամաչեցին եւս անօրէնք յահաւըէնութեան իւրեանց . մինչեւ հրաման տալ կաւառայ արքայի եւ որդւոյ նորին հոսքովու, եթէ իւրաքանչիւր ոք զիւր հաւատա կալցէ⁴ . եւ զՀայս նեղել ոք մի իշխեցէ, ամենեքին մեր ծառայք են մարմնով . իսկ վասն Հոգւոցն, որ զհոգին զատէ⁵ նա զիտէ» (Մեր. 120. Հմմա. եւ 123) :

Կրօնի այս ապաստութեան շունչը կը զգացուի նաև Բարդէն Կաթողիկոսի 505 և 506ին զրած կրկին թղթերու մէջ, ուր համարձակ կը խոստովանին Հայք իրենց ի կրօնականս միութիւնը Հռոմոց հետ : Թուղթը ուղղուածէ «առ ամենայն եպիսկոպոսունս . . . եւ առ ամենայն հաւատացեալս Պարսից աշխարհից որ ընդ կաւատայ արքայից արքայի ընդ իշխանութեամբ» են (41) . Եւ կը վերաբերին Միաբնեայ վարդապետութեան :

Գրութեան պատճառն հետեւեալն է . Միաբնեայք նեղուած նեստորականներէն կը զիմեն թաղաւորին խնդրելու հովանաւորութիւն : Կաւատ կը պահանջէ Միաբնեայ ուսու-

⁴ Հմմա. Գիրք թղթոց, էջ 60:

րիներէն զրաւոր հաստատութիւն թէ Հռոմ-
աց և Հայոց և ուրիշ քրիստոնեաց ազգերու
հետ նպան է իրենց զաւանութիւնը : Առ այս
Միմէկոն Տէթ-Արշամացին յանձնէ կ'առնեէ ան-
ձամբր ներկայանալ մեծ եկեղեցիներու ստավ-
հորդներուն և առնել անսաց զրաւոր վկայու-
թիւնը . «Եւ վասն նորին համարձակութիւն
առեալ թագաւորական հրովարտակ զկաւու-
աց արքայից արքայի , յորում առեալ իշխա-
նութիւն զի ըստ կամոց և խնդրոց ստու-
գութեան քրիստոնէութեան հաւատ յանձին
հաստատեցէ բառ կանոնի և դիտութեան
աշխարին Հռոմաց և Հայոց , Վրաց և
Աղուանից , և մի՛ վայրապար բանիւք և
աւելորդ իմացուածովք խրամատեցի և
առհման առ ի Քրիստոս հաւատացելոց»⁵ :

Խուստի հրովարտակը զտած է ապա
Առարողու հաւանութիւնը : Այս մասին զե-
ղեցիկ վկայութիւն ունինք Արդիշոյի առ
Ներսէս Աշտարակեցի (548—557) թղթին
ԺԷԶ : Արդիշոյ ձեւնադրուած էր Ներսէսին
Առանց միարինաց առարիներու եպիսկոպոս
վերապարձին բարիւած է նեստորականեներու
թշնամական վերաբերմունքին . այս առթիւ-
կը զրէ առ Ներսէս .

«Ժողովեցան (Նեստորականք առ մի-

⁵ Դիրք թղթոց , էջ 43: Հժմու . և Միքոյէլ
Առարի , տ. Chabot , Բ. , էջ 67: և . Տէր-Միասնական ,
Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները Առարոց եկե-
ղեցու հետ , էջ 73—80:

մեանս, որպէս զի տացեն ընդ մեզ պատերազմ՝ խորհեցան ընդ միմեանս վասն իմ, եթէ զդու Հայոց կաթողիկոսին և եպիսկոպոսացն ձեռնազրեալ է միաբանութեամբ տանուաւերաց և այլ իշխանաց աշխարհին. և պատուիրեալ է ընդ մեզ չհազորդել. և արքայից արքայի (Խոսրովու Ա.՝^o) Հրաման է, թէ Իւրաքանչիւր ոք զիւր Հաւատ կալցի: Գուցէ յորժամ մեք ընդ զմա կոռումք և խոռվեցուցանեմք, դա Հայոց զիւրել տայ, և Հայք արքայից արքայի ցուցանեն և մեզ չարաչար աշխատութիւն Հասուցանեն. և յայդ երկիւզէ յուեցին և ոչ աշխատեցին ինչ զմեզ» (Գիրք թղթոց, 60):

Թէ որքան զիջող էր Կաւատ Հայոց Հանգէպ, կը տեսնուի նաեւ Հետեւեալ զէպքէն: 503ին, երբ Կաւատ զրաւեց Ամիողը և Հրամայեց կոտորել բնակչութիւնը, ինչողէս կը պատմէ Զաքարիա Հոհոտոր (էջ 109) «քրիստոնեայ զօրավար մը Հայաստան (Արրան) երկրէն խնդրեց թագաւորէն և փրկեց Քառասուն Մարտիրոսներու մեծ Եկեղեցի կոչուածն, որ լի էր մարդիկներով»: Այդ զօրավարն առանց տարակուսի Վահան Մամիկոնեանն էր, որ իրրեւ զինակից կը կոռւէր պարսկական բանակին մէջ:

Ուստի արքայից արքայի բերանը զրուած վերոյիշեալ խոսքերը կարող էին միայն Խոսրով Ա. Անուշըռուանէն իւր հօրը Կաւատի մասին ըսուած ըլլալ: Առ այս ուշադրու-

թեան արժանիք են նաև արքայից արքային քրիստոնէից շնորհած ճոխութիւնները, դո-
րոնք մի առ մի կը թուէ:

Ա. (Քրիստոնեայք) «մեծարեալք եւ պա-
տուեալ չրջէին ի գրան արքունի. եւ առա-
տաձեռն պարզեւոք երահիկք լինէին ի նմանէ,
եւ համարձակութեամբ չրջէին ընդ ամենայն
երկիր»: Պարսից արքունիքը Պերողի օրերէն
սկսեալ յանախ կ'երթեւեկէին քրիստոն-
եանները. արքունիքի բժիշկները քրիստոնեաններ
էին. արքունի խորհրդականներու թուին մէջ
նաև քրիստոնեաններ կը գտնուէին⁶: Պար-
կաստանի խորքերն իսկ հաստատուած էին
եպիսկոպոսարաններ: «Երահիկք» բառին
իմաստն անյացած է: Նոր Հայկազեան բա-
ղիրքը համեմատած է պարսկերէն Փերան,
Փերախ, ուրախ բառին հետ. Փորթուղար
վաշայ, Եղիշէ, էջ 315, ծան. 1, արար. բահի
անդորր, խաղաղ (կեանք), չարունակ կեր-
պով արուած (ոպարէն) բառէն կ'ենթադրէ:
Հ. Աճառեան, Հայերէն արմատական բառա-

⁶ Այս եւ նման ծառայութիւններով ինչպէս Բար-
ձում († 492 կամ 495), նայնպէս ուրիշ ասորի կա-
թողիկոսներ եւ եպիսկոպոսներ հաճայացած են իրեւ.
Հաւատարիմներ՝ արքայից արքաներուն, յատկապէս
Պերողին և Կաւատին, նաև Խոսրով Ա-ին: Այսպէս
Բուզակ, Հորմիզդ-Արտաշրիք եպիսկոպոսը կը զայե-
ցէր մեծ վստահութիւն Կաւատի արքունիքը. ունէր
Հան ճախութիւն նաև Շիլա կաթողիկոսն. Էւ Պաղա-
կաթողիկոսը արժանացած էր Խոսրով Ա.ի շնորհքին,
որովհեաւ. Հայթհայթած էր արքունի բանակին չուր
այնպիսի ժամանակ մը, երբ մատնուած էր զօրքը ծա-
րուի (Labourt, 155—161):

քան , «Երանէ , Երահիկ» բառին տակ , կու տայ անոր «իստուորուած , պատիւ դուած կամ ուրախ» իմաստը : Ալեննայիթ . 971 կը կարդայ «Երահիք» : Առանց տարակուսի հոս աղաւաղուած բառ մ՛ունինք մեր առաջ . զոր պէտք է կարդալ ի գրին ն ընթերցուածով՝ Երանիկ ո՛չ սակայն «Երանիկ , Երջանիկ» իմաստով , այլ Երանիկ , պարսկ . ունու , իրանցի , պարսկաստանցի նշանակութեամբ : Աերիսս Երկիցս կ'անուանէ նեստորականներու կաթողիկոսն «Երան կաթողիկոս» (էջ 29) և «Երան անուաննեալ կաթողիկոս» (էջ 122) , այս ինքն «Ասորեստանի , Արուաստանի , Խուժաստանի և այլոց աշխարհաց» նեստորական քրիստոնեաններու կաթողիկոս : Այս յորդաշանքն զիւրաւ պիտի կազմուէքը՝ «Երանիկ» ածական ձեւը . հմմատ . Խուժ-իկ (Խուժաստանցի) , Տաճ-իկ (Տաճկաստանցի) , Արուայիկ (Արուաստանցի) եւն : Եթէ Երանիկ ձեւին ի նկատուի սկզբնական , հարկ է դարձեալ իրրեւ ազաւազեալ ձեւ լրացնել՝ Երանշահ-իկ , որ նոյն իմաստը պիտի տարունինք Երան-շահ-իկ , Արան-շահ-իկ , Ապրշահ-իկ (Ապարհայիկ) ձեւերը , որոնք միջին պարսկերէնի աղղեցութեամբ կազմուած են (հմմատ . հին ձեւը՝ շին-աշխարհ-իկ) :

Բ . «Եւա եւ որ գլխաւորքն էին քրիստոնէիցն , զոր եւ նողիսկոպոս անուաննեն , ընծայից եւ պատարազաց արժանիս առնէք զնոսաւ : Եւ իրրեւ հաւատարիմ սոտիկանս՝

յանձն առնէր նոցա զհեռաւոր մարզսն»։ Մ. Փորթուգալ վաշա կը ծանօթաղբէր հոս. «Օտար պատմագրաց մէջ յիշատակութիւն մը չգտանք, որ Վասմ այդպիսի հեռաւոր մարզեր յանձնած ըլլայ եպիսկոպոսաց» (էջ 315, ծան. 2)։ Բայց մէնք տեսանք վերագոյն, որ Պերող, Կաւատի հայրը յանձնած էր Բարձումայի Մծրինի սահմանագաւառներու մարզպանութիւնն կամ սստիկանութիւնը (Brawn, 59—83)։ Նման գէոգրեր անշուշտ կրկնուեցան Կաւատի օրով ալ, երբ նեստորականութիւնը աւելի ընդարձակ նուաճութիւնը ըրաւ պետութեան ամէն կողմէրը։

23. ՑԱԶԿԵԲՏՑ Բ. = ԽԱՅՄՈՒԳ. Ա. ԱՆԱԽԾԸՆԸՆԱՆ

Ա. Խշխանը։

Եղիշէի պատմութեան մէջ ամէնէն կարկառուն անձը, որ կը կանգնի մեր առջեւ, ժամանակակից արքայից արքայի դէմքն է։ Անոր չուրջը կը դառնայ պատմութեան ծիրը։ Կա է որ ընթացք կու առյ պատմական գէպքերուն։ Ոչ քաղաքական դէպքերն են, որ կը հետաքրքրին պատմագիրը, այլ այն եկեղեցական-քաղաքական խառն իրադարձութիւնները, որոնք տեղի ունեցան արքայից արքայի օրով և անոր հրամանաւ, ոչ միայն հայկական հոգամասին վրայ, այլ առ հասա-

բակ «ընդ սուրբ Եկեղեցիսն», որոնք կը պահպան սասանեան տիրապետութեան տակ :

Անշուշտ արքայից արքայի կեանքը, որ մնած առզորուած էր զրադաշտական-մազգի ական վարդապետութեամբ, չէր կրնար շացնել քրիստոնէական հրահանդներու մէջ զարդացած մատենագիր մը, որչափ առ հոչականուն ըլլային անոր գործերը և արդիւնաւէտ պետութեան և ժողովրդեան համար, չէին կրնար դոհ ձգել պատմագիր մը, որ իւր Եկեղեցւոյն շահերու դէտակն է և յանձին վեհապետին կը տեսնէ այլազգին և արեւելեան բոնապետը : «Բայց մեք թէպէտ և չունիմք հրաման բամբառել զիշխանս, և ոչ զովողք կարեմք լինել այնմիկ, որ աստուածամարտն լինի [ն] : Այլ զանցս իրացն պատմեմ, որ ի նմանէ ընդ սուրբ Եկեղեցիսն էանց¹, և ոչ զանդաղիմ» (Բ. 13) :

Մի է այդ աստուածամարտ իշխանը : — Բ. — կ. Յեղանակները կը լուն տալ անոր անունը : Անզամ մը միայն, Ա. Յեղանակին սկիզբը կ'ըլլայ անոր անուան յիշատակութիւնը, և այն այնպիսի մութ նախադասութեան մը մէջ, ուր պատմագիրը կարծէք զիտմամբ կը խուսափի բացայսյու արտայայտուիլ . . . Աստուածաշտութիւնն բարձ-

¹ Թէ Հեղինակին միտքը ամբողջ Պարսկաստանի քրիստոնէութիւնը կ'ընդողը էէ, և ոչ քրիստոնեաց Հայուստանն միայն իւր անձուկ սահմաններուն մէջ, ողիտի տեսները հաքը :

բարգլուին կամակարութեամբ երեւելի լինէր յաշխարհին Հայոց՝ ի սկզբան(է) ² տէրութեանն Շապհոյ արքայից արքայի մինչեւ յամի յերկրորդ Յաղկերտի արքայից արքայի՝ որդույ Վռամայ. զոր եզիտ սատանայ իւր գործակից. և զամենայն մթերեալ թոյնան թափեաց ի բաց, և ելից զնա իրբեւ զատկանդարան դեղովք» (Ա. 7):

Խօսքը առանց տարակուսի Վռամ Ե. ի որդւոյն՝ Յաղկերտ Բ. ի մասին է, որ իշխեց Սասանեան զահին վրայ 438—457 ³: Այսպէս ստիպուած ենք հասկնալ, քանի որ պատմագրին ձգտումն է 438—460 տարիներու դէպ-քերը պատմել: Անչուչու արգար պահանջք սիստի նկատուէր, որ պատմագրիրը տար ներածաբար գոնէ կարճառօս տեղեկութիւններ իշխանի մը մասին, որուն զործերուն պատմիչը պիտի ըլլար: Պարզապէս քմահանոյքի խաղը մընէ է այս զանցառութիւնը: Կան լուրջ պատճառներ կասկածելու:

Ինչպէս տեսանք վերագոյն (§ 21) պարբերութեանս տռաջին մասը փոխ առած էր Եղիշէ — գոնէ ըստ իմաստին — Դ. Փարսպեցիէն: Նաև «Յաղկերտ» անունը Պաղարէն ծանօթ է իրեն: Իւր Բ. Դրուտպը, ուր վար-

² Այսպէս: Յայտնապէս աչքի տռաջ ունեցած է խմբագիրը Հռա Դ. Փարսպեցոց աղերը (37). «Ի սկզբան ամին երկրորդի Յաղկերտի որդույ Վռամայ», ուր իմաստն է «յառաջին ամին Բ. Յաղկերտին»: Հմատուածու կամ պատմագրը § 21:

³ Հմատուածու կամ պատմագրը § 21:

դանաւնց պատերազմի անցքերը պիտի պատմողը էր Ղազար, առանց կանխարանութեան կը սկսէր անմիջապէս. «Եւ էր Յազկերտի արքայի հազարապետ մի Միհրներուն անուն . . .» (Էջ 39): Այս յանկարծական սկզբնաւորութիւնը կ'ենթագրէր նախորդ Դրուազին վերջին պարբերութիւնը, ուր տրուած էր ակնարկութիւն թէ՛ արքային անձին և թէ՛ ժամանակին վրայ. կ'ըսուի. «Եւ ի բարեխօսութենէ սուրբ հանդուցելոցն արանց (Մահակայ և Մաշտոցի)՝ շնորհեցաւ աշխարհին Հայոց պաշտօն ուղղափառ հաւատոց, մինչեւ ցամն Ժ. Յազկերտի արքային Պարսից որդւոյ Վռամայ» (38). այս ինքն երանելեաց մահէն մինչեւ Յազկերտի Ժ. տարին (449) խաղաղութիւն վայելեց Հայաստան: Մահակի մահը պատահած էր «ի սկզբան ամին երկրորդի Յազկերտի որդւոյ Վռամայ թաղաւորին Պարսից», այն է 438 (կամ 439⁴) ԱՆՊՄ. 8: Արդեամբք ալ սոսանին անզամ 449ին սկսան դարրնուիլ Պարսից արքունիքի մէջ խորհուրդներ Հայոց դէմ:

⁴ Յազկերտ Բ.ի գահակալութեան տատվին առքին առքին Նէօլզեկէ կը նշանակէ 438 Օգոստոս Գին սկսող նոր տարին. Վռամի մահուան տարին և ամիսը ձշիւ ծանօթ չէ: Ընդունելով Յազկերտի տատվին տարին 438 Օգոստոս՝ Հայոց նաւասարդ ՅՈՒ, երբ վախճանեցաւ Մահակ (Համար. և Կորիւն, 48) պիտի Համապատասխանէ 438 ԱՆՊՄ. 8- նոյն տարւոցն Մեծեկանի 13ին վախճանեցաւ նաև Մաշտոց, ուստի 439 Փետր. 17ին: Այլազգ հարկ պիտի բլլոց երանելեաց մահը դնել 439/40ին:

Եղիշէ որչափ ալ Ղաղարի Հետքերով
կ'ընթանայ , բայց նուազ կարեւորութիւն տա-
լով ուղիղ ժամանակադրութեան կը շեղի թէ
հոս եւ թէ այլուր Ղաղարէն եւ արտաքին
ազրիւրներէն : Եւ զարմանք կը պատճառէ
ինձ , թէ ինչպէս նախորդ քննիչները ⁵ առանց
անդրագառնալու այս կէտին՝ զերակշիռ հա-
մարած Են Եղիշէի տեղեկութիւնները Համե-
մատութեամբ Ղաղարի , որ ստոյդ եւ խնա-
մած ժամանակադրութեան մը վրայ հիմ-
նած է իւր պատճմութիւնը : Որովհեանեւ Եղիշէ⁶
ինք զինքը դէպքերուն ժամանակակից եւ
ականատես կը ներկայացնէ , իսկ Ղաղար ի
համբաւոյ միայն ծանօթ , այս չի կրնար չա-
փանիչ ծառայել գնահատելու ճշդիւ հեղի-
նակներու արժէքը :

Որչափ ալ ստոյդ է թէ Եղիշէ յանձին
«իշխանին» կամ «արքայից արքային» Յաղ-
կերտ Բ. Փ. դէմքը նկատի ունի , բայց եւ այն-
պէս այն նկարագիրը , զոր կու տայ պատ-
ճապիրը արքայից արքային , այն պատերազ-
մական զործողութիւնները , զորոնք կը վե-
րագրէ Յաղկերտ Բ. Փ.ն , եւ վերջապէս այն
հալածանեները քրիստոնից դեմ , որոնց հե-
ղինակը նոյն արքայն կը ներկայացուի , հա-
կառակ ճարտասանական ուժեղ արտայա-
տութիւններու չեն կրնար համոզել զմեզ , թէ
Յաղկերտ Բ. Եղած ըլլոյ այն «Իշխանը» , որ

⁵ Հմմա . Nöldeke , Tabari , էջ 423—424 եւ
այլուր յահախ :

երեւցուցած է իր վրայ այն նկարագիրը
կամ մզած այն ահեղ պատերազմները եւ կամ
պատասխանառու եղած յիշուած հալածանք-
ներուն :

Ե. զարը չէր կրնար ասպարէզն եղած
ըլլալ այն պատերազմական շարժումներուն .
Եւ ոչ ալ Յաղկերուի անձը բուռկան՝ բն-
դունելու իր վրայ այն ինքնավստահ , զոռ
պատերազմող եւ զոռող արքայի դէմքը , որ-
պիսի կը ներկայանայ ժամանակակից ար-
քայն Եղիշէի պատմութեան մէջ :

Նկատենք նախ արքայից արքայի նկա-
րագիրը , այնպէս ինչպէս նկարագրուած է
Եղիշէն , ազաւ համեմատենք Յաղկերու Բ.ի
նկարագրին հետ , եւ եթէ տեսնենք անհա-
մապատասխան անոր , որոնենք Սասանեան
գահին վրայ ուրիշ իշխան մը , որուն աւելի
պատշաճէր այն : Եւ եթէ յաջողեցանք դանել
հոն այդ նկարագրին տէրը , փորձենք երեւան
բերել անոր մէջ նաև պատերազմական
շարժումներու դլուխը :

Ա. Արքայից արքայի նկարագիրը :

Եղիշէ , որ անձամբ ծանօթ է արքայից
արքայի դէմքին , կու տայ մանր գծեր անոր
նկարագրէն , թէպէտ ցրիւ : Կարեւոր է հա-
մախմբել այդ գծերը , ստանալու համար ամ-
րողական պատկեր մը : Արեւելեան բոնա-
պետի մը բոլոր յատկանիշներն ունի նա իր
վրայ .

1. Գոռ պատերազմով . «իբրև զհազմ սաւածիկ , զի բախիցէ զծով մեծ , այնովէս շարժէր և տաստանիք զամենայն բազմութիւն զօրաց իւրոց» (14) . «սկսու եղջիւր ածել անօրէնութեամբ և զաւալով հոգ հանէր ընդ շորս կողմանս երկրի» (7) . «եեզեալ ասպնազիկ , անխազազասիկ կենօք . քանզի յոյժ սիրելի էր նմա խոռովութիւն , արիւնհեղութիւն» (7) . կը նմանցուի «կատաղի զազանիք» (7) , որ «մերթ չանթիկ , զալարէր իրրեւ զօձ թիւնաւոր , մերթ պարզիկ զոչէր իրրեւ զամիւն զայրացեալ , զելոյր , զլորէր , ասապարէր երկղիմի մաօք» (14) . «զոր եզիս սաստանայ իւր զործակից և զամենայն մթերեալ թոյնոն թափեաց ի բաց և ելից զնաիրքեւ զպատկանդարան զեղութք» (7) . «վասն այնորիկ յանձն իւր տարարերէր , եթէ յո՛թափեցից զզառնութիւն թիւնից , կամ ուր բացատրեցից զբազմութիւն նեսիցն» (7) :

2. «Մարդախոշոշ բնաւոր» է , «որ եւ ըստ ՀԵթանոսաց օրէնս անցանէր արիւնհեղութեամբ» (15) . «վայրինացեալ է սիրոք» , արբանձ «քարձր հայտրանութեամբ» , «յանդուզն» յարձակումբ» , «մոյեպնոտարար» զուշումբ» (63) . «յուսոյ զմոցն բարբառոյն յանդուզնաբար խօսելով» (14) . «որ մեծամոցն բարբառով որոսոյր , և եւս ահապին հրամանօք զհեռաւորս և զմերձաւորս զուսցուցնիկ» (63) :

3. «Եւ այսպէս հպարտացաւ բարձրացաւ .

ի միտս իւր . ի վեր քան զմարդկային ընութիւնս ընդլզեալ ապարթանէր . ոչ միայն յիրս մարմնական պատերազմացն , այլ մեծ ունի զինքն կարծէր քան զրնութիւն հայրենի կարգին . վասն այնորիկ կեղծաւորութեամբ թագուցանէր զինքն ըստ կարծեացն , եւ որպէս երեւէր իմաստնոց՝ յանմահից իմն կարգի զնէր զինքն : Եւ յոյժ էր ցառուցեալ ընդ անունն Քրիստոսի» (12) :

4. «Յեղյեղուկ» է անոր լեզուն , ողոքող . «խորամանկ» է ընութեամբ եւ «խոռամանէր» մտօք (66) . «կեղծաւոր» (15) . ուր ողոքանօք չի յաջողիր , կ'արտայայտուի «բանիւք սպաննալիւք» . «կեղծաւորութեամբ խոնարհեցուցանէր զինքն առ ամեննեսեան , խօսելով ընդ նոստ ի պատճառս սիրոյ , զի խորամանկութեամբ որսալ մարթասցէ . . . եւ իրեւ ետես , եթէ ոչինչ յարդեցաւ ծածուկ հնարադիտութիւններ . . . յայտնեաց ակամայ զծածուկ խորհուրդն , եւս հրաման բարձր բարբառով . . .» (15) . «Նա եւ ոչ զերկըսոր վաստակս ուրուք յիշէր» (18) . «քանի՛ յիրը է խորամանկ խորէութիւն նորա» . «Հաւատասցո՞ւք անհաստատ հրամանի նորա . . . զի որ ինքն իւր շար է , այլում բարի ոչ կարէ լինել» . «զո՞ր բարեկործութիւն տեսաք (ի նմանէ) առ ամենայն եկեղեցիս , որ են յաշ-իմարհին Պարսից» (66) . «խոնարհեցու ի բարձր հպարտութենէն . . . սկսաւ քաղցր եւ աղերս բանիւք խօսել ընդ ամեննեսեան եւ

առել . Զի՞նչ ինչ զնաս զործեալ է իմ . . .»
(63) :

թ . Յազկերտի Բ . :

Ղազար Փարոպեցւոյ անձանօթ է Յազ-
կերտ Բ . ի այս նկարագիրը : Ղազարի համա-
մայն Յազկերտ մին է այն արքաներէն , որոնք
առանց իրենք զիրենք ցուցագրելու , առանց
անպահան կամք երեցնելու՝ հետեւող ևն
ազարզապէս աւազանւոյն խորհուրդին : Թէ-
պէտ մեծամեծ և ծանր հարուստներ կրած
էր Հայաստան 450—452 տարիներուն , բայց
Ղազար և ոչ անզամ մը բացառութիւն
Խոյլ տուած է իրեն , որով այն շարիքներուն
իրեւ անմիջական պատճառ Յազկերտ մե-
զազրուէր : Մինչեւ 449/50 Հայերն և Հայու-
տան ի պատուի էին յուշո Յազկերտի . իւր
հրովարտակին մէջ կը զրէր Յազկերտ . զոր-
պէս զուր օգտակար աշխարհ էք և մեր սի-
րելին» (Փարզ . 44) : Ղազարի համաձայն
Յազկերտ ոչ ինքնարերարուր , ինչպէս
Խշնամի քրիստոնէից , այլ միոյն չի շարա-
խորհուրդ և ի զժեամիտ Հազարազեամէն
իւրմէ Միհրներունէից յորդորուած առաջար-
կած է Հայերուն ընզունիլ զբաղաշտական
զենք , այնպէս համոզուած թէ իւր արքայա-
կան պարտականութիւնն է Հազարազեամէն
բարին հոգալ , այլազգ չծանր պատռհամա-
կան կրելոց ևմք յաստուածոցն» (անդ . 43—44) :
Կը պատմէ Ղազար , թէ Աւորայրի հակառա-

մարտէն ետքը երբ լսեց Յազկերտ, «զկուտորումն լաւարանց ի գնդէն Պարսից Եւ զմահ առն Վարդանայ՝ յահաւոր սուր ընկրդմէալ խոռվէր, յիշելով զքաջութիւն առնն եւ զլաւութիւնն» (73)։ ուստի ունէր Յազկերտ առաքինութիւնը գնահատելու թշնամւոյն անդամ լաւութիւնը։ Նոյն մարդասիրական զղածումները կը տեսնուին իր վրայ նաև այն դէպքին, երբ Աշուշայ կը խնդրէ արքային չնորհքը Հմայեակ Մամիկոնեանի որդիներու համար, որոնք իրրեւ պատահող պահուած էին Տիգրոն, եւ կը չնորհուի առնոնց ազատութիւնը առանց զժուարութեան (106)։ Եւ վերջապէս թազաւորին միամտութեան ուրիշ գեղեցիկ ապացոյց մը կուտայ Դագար, երբ կը պատմէ թէ Քուշաններու դէմ մզուած անյաջող պատերազմէն ետքը մտախորհ Յազկերտին մոգերը պարտութեան պատճառը բանակին մէջ գտնուած քրիստոնեայ երկցները ցոյց կուտան։ «Հուեալ դայս թազաւորն ի մոգուցն, եւ կ ար ծեց եալ ստոյգ զուտ պատճառու նոցա, եւ ի մէծ սրտմտութիւն զրգուեալ ընդ կազեալ քահանացան» (87)։ Ուստի զարձեալ ուրիշներու սաղբանքներէն ի չարն առաջնորդուած։

Յազկերտի սրդարասիրութեան ուրիշ ապացոյց մ'ալ ովէաք է համարիլ իր բոնած վարժունքը հանդէալ Վասակին։ Անոր ուրացութիւնը, մատնութիւնները թէոլէտ նորա-

տեղին Պարսիկներուն նուռամբը հայկական
տագասամբութիւնը, բայց արքայից արքայն
դատեց զանոնեք վատութիւն և վասակար
պետական շահերուն . զատազարդուեցաւ
մատնիչը :

Այսպէս Յաղկերուն Բ. բառ Դ. Փարազեց-
ւոյ : Այս նկարագիրը, զոր կը զծէ Ղազար,
ճշղիւ կը համապատասխանէ արքարական ազ-
րիւրներու : Յաղկերուն Բ. ի մասին Հայու քիչ
բան զիտենք մահմելուն ազրիւրներէ, կը
զրէ Ծաղիկէլ⁶, բայց մեր ստացած դոյզն ահ-
զեկութիւններն ալ կը բերեն պատիւ իր
անուան . արդար էր իւր հպատակներու հան-
գէպ, բարեկացական նաև նկատմամբ բա-
նակին . այս պատճառաւ ալ յորջորջուեցաւ
բարեմոյնք : Յաղկերուի կեանքէն Հետա-
քրքրական մանրամանեւթիւններ կը հա-
զարդէ Կարբայի նուհատակներու պատմու-
թեան ասորի անձանօթ Հեղինակը⁷. «Յաղ-
կերու Պարսկաստանի թաղաւորը, Եազուհի
Հինգերորդ յախորդն էր. ինչպէս Եազուհի,
նաև ասիկա հանեց Աստուծոյ Եկեղեցւոյ
զէմ հայուծանք : Թէպէտ և իւր թաղաւո-
րութեան առաջին Եօթը տարիներուն բա-
րեանուն հռչակուած էր, բայց ութերորդ

⁶ Fr. Spiegel, Eranische Altertumskunde. Bd. III, Leipzig 1878, ff 356. Հմամ. և Nöldeke, Tabari, ff 113—114.

⁷ O. Hoffmann, Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Leipzig 1880, ff 50—51. Հմամ. և Nöldeke, անց, 113, ծմբ. 2:

տարւոյն սպանեց իր դռւարը, որ միանգամայն իր կինն եղած էր⁸, սպանեց նաև երկրին մհետմհեծերը : . . . Սովորութիւն էր, որ ամէն ամսոյն առաջին օրէն սկսեալ շարաթ մը բովանդակ, կու գային կը ներկայանային Պարսից թագաւորին իր պաշտօնեանեաները եւ կը դնէին անոր առջեւ զանգաւաներ գործավարներու մասին, եթէ անոնք օրէնքի դէմ որ եւ է կէտի մէջ անիրառ գտնուած էին : Այս սովորութիւնը վերցուց այս վաստակուէրը : Կ'երեւայ թէ այս սովորութենէն կ'օգտուէին քրիստոնեաները : Տարարի, որ ունի ակնարկութիւն մայս մասին, կ'աւելցնէ թէ թագաւորին զիտաւորութիւնն էր աւելի ազատ խորհիւ պետութեան բարւոյն մասին եւ հնարքներ գտնել խորտակելու թշնամիները : Այս թշնամիները անշուշտ կը դանուէին յատկապէս հեռաւոր վրկանի մէջ, ուր մզուած պատերազմներու մասին կը խօսի նաև ասորին : Այս կէտին, ինչպէս նաև քրիստոնէից հանդէպ բոնած իր քաղաքականութեան մասին պիտի խօսինք յետոյ :

8 Թէ ասորի Հեղինակին տեղէկութիւնները նկատամը Յազկերտի դատեր եւ կնոջ սպանութեան ո՛րշափ սասոյդ են, գժուար է ըսել. յաժենայն դէպս զիւրբին շէր դուրսի աշխարհին ճշդիւ խելամուս ըլլալ, թէ ինչ կը կտաարուէր արքունիք պայտանեան խորքը : Որովհեաւ վասմ է. Յազկերտի Հայրը շատ երիտասարդական հոստիին գտն բարձրացած էր, Յազկերտ իւր լ. տարւոյն հազիւ Յիամեաց կարող էր ըլլալ. ուստի իր ամուսնութիւնը դատեր հետ պիտի անոր մատզաւ հաստիին պատահած ըլլայ, կը դրէ Nöldeke, անդ, 114, ծ. 1: — Աւազանուոյն կոսորածը անսովոր բան մը շէր Մասանեան արքոյից համար:

Յազկերտ Բ. ի նկարագրի մասին այս ծառ-
նօթութիւնները՝ հաւաքուած հայ, ասորի եւ
արար աղբիւրներէ, հեռուէն անդամ չեն հա-
մապատասխաներ այն նկարագրին, զոր կը
զծէ Եղիշէ. Եւ ակամայ կը ծագի կասկած
թէ Եղիշէ ուրիշ «Խշխան» մը չունի՛ աչքի
առաջ քան Յազկերտ Բ. :

գ. Կոսորով Ա. :

Նկարագիրը, զոր կու տայ Եղիշէ «Յազ-
կերտի» անուան տակ, նկարագիրն է Խոս-
քով Ա. ի, Կաւատի որդուոյն ⁹, որ բարձրացաւ
զաւ 531ին եւ իւր թագաւորութեան 48 տա-
րիներուն եղաւ Սասանեան տան Հզօրագոյն
գէմքը, յիշեցնող հին աքեմենեան հարստու-
թեան անուանի արքաները: Սարսեցան անոր
անուան առջեւ սահմանակից աշխարհները,
եւ հոռիմէ ական օգոստավիառ կայսրութիւնը
ահարեկեցաւ ի տևս անոր բանակին: Սասա-
նեան պետութիւնը ասպրեցաւ վերջին անդամ
իւր բարձրութիւնն անոր տիրապետութեան
օրերուն: Խոսքով վայելեց իւր համբաւը նաև
արարական աշխարհին մէջ եւ դարձաւ որեւ-
ելեան զրոյցներու իմաստուն եւ անմահ Նու-
շիրգանը:

⁹ Խոսքովի նկարագրի մասին խօսած են F. Spiegel, III, 461—463. Nöldeke, Tabari, էջ 160—163, ծան. 3. F. Justi, Geschichte des alten Persiens, Berlin 1879, էջ 207—234. Կ. Գիւտերբորգ, Բիւզան-
դիոն եւ Պարսկաստան. զերժ. թարգմ. Հ. Հ. Համբաւը: Վիճննառ 1911, էջ 53—55 եւ այլուր յանախ: Կ'օգտութիւր առաւելացէս վերջինէս:

Առանց աչքի առաջ ունենալու Խոսրովի հզօր դէմքը, ահարկու ձայնը, աշխարհագորդողին, քաղաքապէտ եւ տնտեսագէտ միտքը, ուազմապէտ անձը, աշխարհաշէն եւ աշխարհակործան մարդը, անհնար է բմբռնել Եղիշէն, թափանցել անոր խօսքերու խմաստին եւ վերահասու ըլլալ սրաբանութիւններուն :

Թշնամւոյն յաղթանգամութիւնը եւ մեծութիւնը պիտի բարձրացնէ փառքը մրցակցին, որ ոսոխ կը կանգնի եւ սոլաստան իւր ուժին կը խիզախի զգեանել իւր ընդդիմուգիրը : Բմբչամարտ նահատակները Խոսրով եւ Եղիշէ են :

Մահօթանալով Խոսրովի նկարազրին պիտի տեսնենք թէ որչափ ապիկար եւ անձաշակ եղած է խմբագիրը, երբ զանաձ Յաղկերտը հսկային հանդերձներով փորձած է հրապարակ իջեցնել :

Խոսրովի նկատմամբ երկու հակառակ կողմերէ կը քաղենք մեր տեղեկութիւնները :

Պարսիկ եւ արար աղքիւրները, ինչպէս Ֆիրզուսի, Տարարի եւն իւր մէջ կը նկատեն ժողովուրդը երջանկացնող իշխանի մը զաղափարականը, իւր արգարութիւնը, քաջութիւնը եւ պատերազմի բախտը կը փառաբանեն, իւր կառավարութիւնը կը պանծացուի իրը ամենաերջանկաւէտ ժամանակը, զոր Իրան եւ իւր ժողովուրդը վայելած է : Այսպէս նաև Սերիս, էջ 28 «էր խաղաղատէր եւ

աշխարհաշէն», «Հայր էի ամենայն երկրի եւ
ոչ տէր. եւ սնուցեալ զամենասեանն իրեւ
(զ)որդի եւ սիրելի» (Հմմտ. Եւ Տարարի,
Էջ 276/7. Առարով Բ. սովոր էր ըսել իւր ժո-
ղովրդեան. «Մեր պապը՝ Առարով, Կաւատի
որդին, Զեղի հօր մը ովէս էր»):

Ուրիշ է Բիւղանդացւոց վճիռը: Ասոնց
նայելով՝ Առարով ամենասոսկալի եւ անհաշտ
թշնամին է իրենց, որմէ ամէն չարիք կարելի
է սպասել ու հետք անհամարին է տեւական
իրազաղութիւն հաստատել: Մասնաւորաբար
Պրոկոպիոս ամենախիստ վճիռը կ'արձակէ
անոր գէմ. զանիկա կը նկարազրէ իրը կեղ-
ծաւոր, անազորոյն, արծաթատէր, ատակ
սոսութեան, երդմնադրժութեան եւ նոյն իսկ
ամէն ամօթալի դործողութեանց. իւր ձեռք
րերած յաջողութիւնները ըստ ինքնան ոչ թէ
իւր քաջութեան, այլ յարափոփոխ բախտին
պարտական է¹⁰:

¹⁰ «Առարով, Կաւատի որդին, անխաղաղաէր էր
յնաւորութեամբ եւ տնչափ տենչացող նորանոր ձեռ-
նարկութիւններու. այս պատճառու ալ միշտ առ-
լցուն էր իր կեանքը խոսվարաբաւթեամբ եւ ազմուկ-
ներով. ոչ միայն ինք զինքը, այլ եւ զամէնքը կը
խռովէր: Այս եղաւ պատճառը, որ խորհուն պար-
սիկները անհանգուրծելի տեսան իր կառավարու-
թիւնը եւ խորհեցան անոր գահին վրայ ուրիշ թաղաւոր
մը զնել Կաւատի տնէնք: Բացց Առարով կանինց ի դերեւ-
հանել իրեն գէմ նիւթուած գուազրութիւնը, ոչ միայն
անհիստեց իր եղբայրները, այլ եւ շատ մէծ ամենեց
կուտրեց, անոնց թուին մէջ Առաջազեկան եւ Մերո-
զէաը, որոնք այնչափ արդիւնաւոր եղած էին իրեն հօրը
նաև. իր օրով. Պրակապ. վառն Պարսկ. Պատմ. Ա. 23:

Ազաթիաս ¹¹ այնչափ միակողմանի եւ նախապաշտեալ չի խօսիր. գոնէ Խոսրովի մեծամեծ յաջողութիւնները կը խոստովանի, որոնցմով Պարսից նախնի եւ նորագոյն թագաւորներուն մէջ ամենահզօրն ու ամենամեծը հանդիսացաւ:

«Իրօք Պրոկոպի ստուանաց մէկ բաւական մասը հիմ կրնաց ունենալ, որոնց վրայ աւելցնելու է ամբարտաւանութիւնը եւ ինքնազարծ յանձնապատճենութիւնը. բայց նկարագրի հայող դպրովուած պակասութիւններէն շատերը արեւելեան բռնապետի մը նախատիսդ պատկերը կը ստուերազծեն եւ պարսկական ազգային նկարագրին կը համապատասխանեն: Այսու հանդերձ նշանաւոր իշխող ու Սասանեան հարստութեան ամենառհայտնապ թագաւորն էր: Գիտցաւ արեւմտեան մտաւոր մշակութեան արժէքը զնահատել: Եթէ նոյն իսկ առասպել ըլլայ յունական փիլիսոփայութեան մէջ խորամուխ

Բացքը կը զրէ Պրոկոպիս. Կը սիրէր չեղածն իրը և զածներէնութիւնը սրազել, իր ըրած անօրէնութեանց պատճեան թշուաները ցոյց տայ. ինչ որ յանձնէ կ'առնէր խոսամամբ եւ կը հաւատարժացնէր երգմամբ, քանի մ'օր եարը կ'ուրանար եւ չզիսնալ կը մեւացնէր. առ սէր զբաժնին ամէն ոճիր թօյլ կու տար անձին. առ երես կը կերպարանէր քաջ տատուածապաշտ եւ րեզուով կը չըմեցէր զործած անօրէնութիւնները, եւն: Կը դրէ գարձեալ Պրոկոպ, թէ «ընաւորութեամբ շատ շար էր» Խոսրով (Anect. 119):

¹¹ Ազաթիաս Դ. 29. «արար իրս բազումու եւ մեծամեծս յոյժ, եւ անցոյց զանցոյց զամենեցումը որ յառաջ քան զնա թագաւորեցին ի վերաց Պարսից»:

ԸԱՄԱՐ, բայց իրողութիւն է, որ հոռմէական պետութենէն վտարուած Նորոգաստոնականաց առաջ առաւէն ըրաւ Տիսրոնը և ջերմապէս բարեխօս եղաւ Յուստինիանոսի, որ անվլաս ևս դառնալ կարենան իրենց Հոյքենիքը» (Գիւտերբոք, էջ 53/55) :

Եղիշէի տուած նկարագրականին մէջ ուշադրութեան արժանի են մասնաւորապէս այն տողերը, ուր կ'ըսուի, թէ արքայից արքայն իւր յաղթութիւններէն «Հոյարտացաւ բարձրացաւ ի միտս իւր, ի վեր քան զմարդկային քնուրիւնս քնիվզեալ ապարքանէր, ոչ միայն յիրս մարմնական պատերազմացն, այլ մեծ ոմն զինքն կարծէր քան զբնուրիւն հայրենի կարգին՝¹² ։ Վասն այնորիկ կեղծաւութութեամբ թագուցանէր զինքն բատ կարծեացն, և որպէս Երեւէր իմաստնոցն՝ յանմահից իմն կարգի դնէր զինքն»։ Թէպէտ արագաստաւորուած են պատմագրին տողերը հոս, բայց ինչպէս ինձ կը թուի, ըսել կ'ուզէ թէ թագոււորը ինչպէս զերմարդկային մը կը յոխորտար, և թէ եւ առ արտաքս չէր ար-

¹² Մենանդր, Հաստկուոր 11 (էջ 353, առ-Բոնիի) յասած կը րերէ Խոսրովի առ Յուստինիանոս 502ի թղթէն հետեւեալ սկզբնաւորութիւնը։ «աստուածեղէն, առաքինի, խազաղասէր իշխան Խոսրով, արքայ արքայից, երանելի, բարեպաշտօն, բարերար-որում զիք չնորհեալ են բայս մեծ և թագոււորու-թիւն մեծ, սկզյ սկզյից եւ ի քնուրինէ առաւածոց (օչ էն մեան շաօսկտղօւշեալ) Յուստինիանու Կայսեր եղբօր մերում» խնդալ։ Հմմատ, Գիւտերբոք, անգ, էջ 11։

տայացածէր իւր զգածումները բայց կը տես-
նէին իմաստունները իր մէջ թաղուն մտքեր,
թէ «յանմահից իմն կարգի դնէր զինքն» :
Եղիշէ նկարագրական դիմ մը կու տայ հռո-
արքայից արքայի դէմքէն, թէպէտ բառա-
խազով, բայց բնորոշիչ՝ անիմաստ հակա-
զրութիւն մը չէ անշուշտ իր գրչին տակ
«կեղծաւորութեամբ թաղուցանէր զինքն ըստ
կարծեաց — որպէս երեւէր իմաստնոց» :

Երեւան բերելով յանձին արքայից ար-
քայի՝ Խոսրով Անուշըռոււանի դէմքը, ողիսի
զարնէ անմիջապէս ուչքի «Անուշըռոււան»
յորջորջանքի իմաստը, որ իւր բառական
թարգմանութեամբ «անմահ ողի» նշանակու-
թիւնը կը ստանայ: Անշուշտ ուամիկ ժողո-
վուրդը չէր կրնար գիւրաւ վերահասու ըլլաւ
բառին պահլաւիկ կազմութեան եւ նշանա-
կութեան, բայց «իմաստնոց» համար չէր
կրնար զաղանիք մնալ թէ յորջորջանքս
Անուշըռոււան կից Խոսրով անոււան «ԱՆՄԱ-
ՀԱԿԱՆ» կը նշանակէ, որով «յԱՆՄԱՀ» իմն
կարգի դնէր զինքն» :

Այսպէս Անուշըռոււան կոչուած է Խոս-
րով իւր ծննդեան օրը (Տարարի 136). ըստ
այլոց այս յորջորջանքը արուած է իրեն երբ
կառարեց Մազդակեանները (Nöldeke, Tab.,
467): Անոււանս հնագոյն՝ պահլաւական ձեւն
է Anōšak rawān «անմահ հոգի»: Afrine
panjīr մէջ կը գրուի անոշեց rawān (Justi,
Iranisches Namenbuch, 17): Սերիս (26) կը

առաջարձէ Անուշըռուսն . իսկ արարացիք Anošarwan , Թիրդուսի Nōširwan , այսպէս նաև անազան շրջանի հեղինակներու քով (Հմմ . «Խրատք ի բանից Նոշըռօվան թագաւորի» ի ձեռագիրս) . աւելին՝ Nöldeke , էջ 136 , ծ . 2 , Justi , անդ , 17 , H. Hübschmann , Armenianische Grammatik , էջ 20) : Անազան շրջանի Պարսերը անշակ rawan կը զործածեն «Էրանելի» իմաստով վախճանեալիներու համար : — Խոսրովի որդիներէն մին՝ քրիստոնեայ մօրմէ ծնած՝ կոչուած է Անուշազան (Anōšazād , պահէլ . Anošakgat «յանմահէ ծնեալ» , «անմահածին» , Հմմ . Nöldeke , 467 , ծ . 3 . Justi , 17—18) : — Anošak բառն ունինք նաև հայերէնի մէջ փոխառութեամբ պահառակրէնէ անուշալ «անմահական» եւ անյշք «անմահութիւն» , «արքայութիւն» , զնդ . աօշա «մոհ» արմատէն . Հմմ . Հ . Անտեսն , Արմատական Բառարան , Ա. , էջ 363—364 : — Հաւանօրէն նոյն Անուշարուան անունէն ծաղած է (առ . Մ . Խորենացւոյ , Ա. 20) թ զրի անկմամբ «Անուշալան Սոսանուէր» , Արայի որդին , «ամենահարուստ եւ շատահանձար յիր եւ ի բան» : Այսպէս բժրունուած էր նաև Խոսրով Ա. աւանդութեան մէջ :

Պատահական չէ անշուշտ բիւղանդական աղբիւրներու եւ Եղիշէի բժրունութերու նոյնութիւնը : Անոնք ոչ-հոգատակ մարդկան , այս նոյն իսկ թշնամի սրտերու արտապայտութիւններ են : Հոռվմէական ժողովուրդը ,

որ աւելի քան 30 տարի կրած էր Առարտիկի հարուստներն եւ մեշումները, նկատած էր յանձին արքային ահաւոր թշնամի մը: Եւ Եղիշէ, որ կը պատմագրէր բխովանդական հողի վրայ, չէր կրնար տարրեր աշխարհա-հայացքի տէր ըլլալ: Աւելի նա աւելի զօրեղ պատճառներ տեսնելու «արեւելեան իշխանին» վրայ անհամեմատ չափով անհպաստ գծեր եւ զանոնք աշխարհանախատ ընելու: Իր խօսքերը իրրեւ սփոփանք ուղղուած էին վշտահար սրտերու, անոնց, որոնք արեւելեան իշխանին բռնութեան զոհ եղած՝ զրկուած էին հայրենիքն եւ օտար հողի վրայ դատապարտուած ամենապղի զրկանքներու: Կ'այրէին հայրենիքի կարօտով, բայց բռնապկետին սարսափը կը նահանջէր իրենց քայլերը յետո: Եղիշէ բառերով կու տայ իւր զայրոյթին յագուրդ. մարդախոշոչ բռնուուրին հասցէին արձակուած թունալից ոլաքները ժայթքումներն են զառնացած սրտին: Եւ ի՞նչ աւելի սփոփանք կարող են տալ իրենց ցաւած սրտերուն մարդիկ, որոնք զրկուած հայրենիքի քաղցր երկնքէն, օտարութեան մէջ կը թափառին անսուն եւ անտէր:

Յաջորդ էջերու մէջ պիտի տեսնենք, թէ Եղիշէ ոչ միայն հազորդակից մըն է հրովարկան աշխարհահայեացքին, այլ եւ ծանօթմը դեսպանական հազորդադրութիւններու, որոնց ամփոփումը տուած է Մենանդը:

24. ԱԼՂԻՆԻՑ Բ. — ԽՈԽՈՎԱՆ. Ա. ԱՆԱԽԵԾՈՒՅԻԱՆ

Բ. ՀԱՄԱԼԵԿԱԿԱՆ պատերազմը :

Պատերազմական ձեռնարկութիւնները Հռովմայեցոց դեմ, որոնք Յազկերու Բ. ի վերաբրուժին Եղիշէն եւ գտած են արժանահաւատութիւն հին եւ նոր հեղինակներու քով, բոլորովին անծանօթ են ինչպէս Դազար Փարագեցոյ եւ Կարխարի վկաներու առորի վկայագրին, նոյնպէս Բիւզանդական պատմիշներուն։ Մթայն Տարարին է, որ թեթև ակնարկութիւն մ'ունի այս մասին։

Որովհետեւ այս պատերազմները նորագոյն պատմիշներէ նկատուած են պատմական եւ գրաւած են անզ բիւզանդական եւ արեւելյան պատմութեան մէջ, անհամար էշտ կը համարիմ մանր քննութեան ենթարկել այն անդիքները հայ եւ օտար ազրիւթեներու քով, որոնք հիմ ծառայած են նախորդ քննիչներու համելու այնպիսի համոզումի։

Կը զրէ Եղիշէ (Ա. 7—8). «Եւ առ յայտ յիմարութեան իրրեւ զգազան մի կատաղի յարձակեցու ի վերաց աշխարհին Յունաց։ Եհար մինչ ի բազարն Մծրին. եւ բազում զաւառ Հռովմաց աւերեաց առաջատակաւ։ Եւ զամենացն եկեղեցիս հրձիդ արար. կուտեաց զաւար եւ զզերի. եւ ահարեկ արար զամենացն զօրս աշխարհին։ Իսկ երանելին թէոդոս կայոր, քանզի խաղաղասէր էր ի Քրիստոս, ոչ կամեցու երանել ընդ առաջ».

պատերազմաւ. այլ այր մի Անասով անուն, որ էր նորա սպարազետ արեւելից, առաքեաց առ նա բազում զանձիւք: Եւ արք պարսիկք, որք վախուցեալ էին վասն քրիստոնէութեան, եւ էին ի քաղաքին Կայսեր, կալաւ եւ ետ ի ձեռս նորա: Եւ զամենայն զոր ինչ ասաց ի ժամանակին՝ կատարեաց ըստ կամաց նորա, եւ արդել զնա ի բազում բարկութենէն. եւ զարձաւ անդրէն յիւր քաղաքն Տիգրոն» (7—8):

Նկարագրուած արշաւանքները, ասպատակութիւնները, գերեվարութիւնները, «բազում զաւառաց» աւերումները անշուշտ հոետորական առութիւններ չեն. եւ ոչ ալ յաջորդող ծանուկանաց դաշինքը — «զոր ինչ ասաց ի ժամանակին (արքայից արքայն)՝ կատարեաց (Կայորն) ըստ կամաց նորա» ի սէրիսազալութեան — աւելաբանութիւն կամ ուռուցիկ խօսքնր: Պատերազմ մը, որ «ահարեկ արար զամենայն զօրս աշխարհին» Յունաց, անշուշտ առանց արիւնհեղութեան չէր, եւ սարսափը հասած էր մինչև մայրաքաղաք. հետեւարար չի կրնար մտածուիլ թէ Բիւզանդական պատմազիրներուն անծանօթ մնացած ըլլար եւ կամ անոր հարուածները Միջազետքի քրիստոնէից վրայ արձազանդ գտած չըլլային ասորի հեղինակներու քով: Եւ որովհետեւ կը լուն Բիւզանդականք եւ չեն արձագանդեր ասորիք այս պատերազմական շարժումներու մասին, կ'արթնեայ մէր մէջ

լուրջ կառկած Եղիշէի արժանահաւատութեան վրայ :

Այս կառկածը փարստելու համար անզօր է Մ. Խորենացւոյ տեղիքը (Գ. 67), որ կը զրէ Հայ Հերոդոտը. «Զատան և զմի ամ թագաւորեալ Պարսից Վոստ Երկրորդ¹³ մեռանի, թողլով զաէրութիւնն որդւոյ խրութ Յազկերտի : Որոյ մոռացեալ զհաշոութիւնն իսկ իսկ բակացի քաղաքորելն դիմէ ի վերայ զօրացն Յունաց, որք առ Մծրին, Հրամացելով գնդին Ասրագատականի ի մեր աշխարհու Ելանել . որք Եկեալ անարդարէ ո բանակեցան Հուս առ Բազեացն աւանինի» :

Մծրինի յիշատակութիւնը ցոյց կու տայ, թէ Մովսէս ծանօթ է Եղիշէի տողերուն :

Աւելի ծանրակշիռ է Տարարիի վկայութիւնը (Nöldeke, Tab., 116), որ այսպէս կը զրէ :

«Հռովմայեցիք յապազեցին վճարել Յազկերտին, Վոստի որդւոյն, այն տուրքը, զոր առվար էին անոնք առալ թոր Հօրը . այն առեն ուզարկեց Յազկերտ զլիհր-Ներսէհ, Տուրազայի որդին, Նոյեազիսի բանակով, ինչպէս Երբեմն զրկած էր զինքը Վոստ¹⁴, եւ ասիկա ի գլուխ Հանեց թագաւորին կամքը :

Եէօրդեկէ Համեմատութեան առելով Տարարիի այս տեղւոյն հետ Եղիշէի, մասսամ

¹³ Իժամա Վոստ Ե. :

¹⁴ Իժամա զամս Իլ. Nöldeke, 423:

¹⁵ Հմամա Տարարի, 108, ուր բանակին զորաց

նաեւ Մ. Խորենացւոյ զերոյիշեալ տեղիք-
ները, կ'ուզէ պատմական զիծ մը տեսնել
Տարարիի տողերուն մէջ եւ անոնց համեմատ
իմանալ Պրոկոպիոսի տեղեկութիւնները
Պարսիկ-Հռովմէական կոռուի մը մասին :

Պրոկոպիոսի¹⁶ խօքերն են .

«Թէոդոսիոս յերիտասարդական տիտ
էր, յարժամ վաշնամնեալ Յաղկերտի (Ա.)
Հիւանդութեամբ, Վուամ (Ե.) թագաւորոն
Պարսից անհամար բանակաւ արշաւանս ի
սահմանս Հռովմայեցւոց եղ. յայց սուանց
ինչ զործ զործելոյ զարձեալ զնաց յետս ի
տեղի իւր : Եւ եղեւ այս այսպէս. Անատոլիաս
զօրավար զօրացն յԱրեւելու, ուրում Կայսրն
Թէոդոս Հրամացեալ էր միայնակ սուանձինն
զնալ Հրեշտակութեամբ առ Պարսիկս, իրրեւ
ի բանակն նոցա մերձ եղեւ, էջ յերիւարէն եւ
զնաց հետիւսս ինքն սուանձինն առ Վուամ :
Սա իրրեւ ետես զայրն, եհարց զորս մերձն
կային, եթէ ով ոք իցէ, որ այսպէսն խաղայք
զայր յառաջ : Յայնժամ տասցին եթէ զօրա-
վարն Հռովմաց իցէ : Հարեւլ յոյժ յանչութ
մէծարանաց աստի՛ զարձոց թագաւորոն
զերիւարն յետս, ընդ նմա եւ համօրէն արք
պարսիկք : Եւ իրրեւ եհաս յերկիր իւր, առա-
քեաց բազում մարդասիրութեամբ պատզա-
մաւորութիւն եւ չնորհեաց ետ Անատոլիայ
զիսադրութիւնն այնու պայմանաւ, որպէս

Թիւր կը նշուակուի 40.000 :

¹⁶ Վասն Պարսկ. Պատեքազմին, Ա. 2:

ինեղրէրն . այս ինքն զի ոչ ոք յերկուց ազգաց
անտի ունիցի իրաւունո կառուցանել նորոգ
ինչ առմբութիւնս մերձ ի սահման : Եւ իրբեւ
ի պլուխ ել այս , յերկոսին պետութիւնս տոին
ժիւսանզում իրք զիւազար ընթացանք :

Պրոկոպիոսի խօսքերը յայտնազէս 421/2ի
արշաւանքի մասին են , զոր մզեց Վաստ Ե .
Հոռովմայեցւոց զէմ , եւ որ թէեւ ոչ առանց
արիւնէ զութեան , բայց վերջացաւ կարճ
ժամանակի մէջ : Այս պատերազմի մասին
իմացած Էն Պրոկոպիոսի տողերը Հիներէն
Ազաթիւս (Դ . 27) եւ թէ այսանէս կոստովա-
նող , իսկ նորերէն Բարոնիսոս , Շափեկէլ եւ
այլք : Որքան ինձ ծանօթ է՝ առաջին անզամ
Tillemont եւ իրեն հետեւելով Le Beau¹⁷
Պրոկոպիոսի «Վաստը» Համարած են «Յազ-
կերու Բ .» Եւ պատերազմը զետեղած 441ին :

Նէօրդեկէ (էջ 116 ձ .) նկատելով թէ
հաւեւ Եղիշէ Կայսեր կողմանէ զԱնառայիսս կը
հանէ Յազկերուի առջև Հաշտարար , կը հե-
տեւցնէ թէ ռուրեմն այս ապահովազէս այն
խազազութիւնն է , զոր բայց Պրոկոպիոյ
Անառայիսս , Մթեւելից պատրազմեր , կը
կիրէ արքայից արքայի հետ , պատերազմը
ականլէն յառաջ : Պրոկոպիոս այս խազազու-
թիւնը , պարզազէս սիսոլելով , Վաստ Գորի
օրով տեղի ունեցած կը Համարիք : Բայց
Նէօրդեկէ նկատի չէ առած որ Եղիշէի հա-

¹⁷ Histoire du Bas-Empire, t. VII (Paris 1764),
էջ 162—164 :

մաճայն կոխեները ծանր հետեւութիւններ ունեցած են : Նոյն իսկ եթէ համաճայնինք որ Պրոկոպիոսի յիշատակած դէպքը նոյն ըլլայ Տարարիի ակնարկած արշաւանքի հետ, եւ Հրատարակուած պատերազմը խաղաղած ըլլայ անարիւն, չենք կրնար նոյնին հետ միաբանել եղիչն, որ արիւնհեղութիւններու մասին կը խօսի :

Նէօլդեկէ շարունակելով իւր խօսքերը կը գրէ . «Այս կոռուին իրրեւ մէկ դէպքը կը համարի Tillémont թէոդորետի (Պատմ. Եկեղ. Ե. 37) յիշատակածը . Եւ յեցած Մարկեղինոսի վրայ, որ նոյնպէս կը յիշէ Անատոլիոսի անունը, կը դնէ 441ին (Ինգիկու. Թ.)¹⁸ :

Այն աեղ յիշուած Պարսից, Մարակինոսաց եւն յարձակումն Հռոմեայեցւոց սահմանները թէրեւս կազ ունենայ, կը գրէ Nöldeke, Խաչակ Անտիոքացւոյ, ասորի հեղինակին (Պատմ. Եկեղ. Հրա. Bickel, I. 206) պատմած մէկ դիպուածին հետ . որուն համեմատ Արարները, որոնք Պարսից կողմէն էին, յարձակում մը զործեցին եւ աւերեցին Մծրնի քովերը, ուստի սահմանին ծայրը դանուած հռոմէական Բեթ-Հուր քաղաքը :

Թէոդորետի ակնարկութիւնը ոյս կոռուի

¹⁸ Marcellinus Comes իւր ժամանակազրութեան մէջ յանել 441 (Ինգիկու. X) կը նշանակէ . Persae, Sarraceni, Zanni, Isauri, Hunni finibus suis egressi Romanorum sola vastarunt. Missi sunt contra hos Anatolius et Asper magistri millitiae, pacemque cum eis unius anni fecerunt.

միրայ այնովէս մութք է որ զժուար է անոր
միրայ յեցած լուսարանի այս պատմական
անցքը . Թէսդորես չի յիշեր Յազկերտի ա-
նունը . առելի հաւանական է կարծել թէ իր
խօսքերը վասմի օրով առզի ունեցած մի-
ջազէողի մը մասին են , ինչովէս արքային ա-
նուան յիշատակութիւնն ալ կը վկայէ : Իսկ
Մարկեզզինոսէն ի մէջ բերուած առզիքը ոչ
թէ արքայից արքայի ծրագրած յարձակման
մը մասին է , այլ բարբարոս ազգերու սովո-
րական սասպատակութիւնն մը կը յիշեցնէ , որ
չի կրնար նոյնանալ ոչ Եղիշէի , ոչ Տարարին
եւ ոչ ալ Պրոկոպիոսի արշաւանքին հետ ,
որուն զլութին է կամ արքայից արքայի ան-
ձամբ եւ կամ իր հզօր հազարազետը :

Տարարին քով ցանցառ չեն այն դէպ-
քերը , ուր պատերազմական գիպուածները
վերապրուած են սխալ գերակառարներու :
Այդ առեղ կամ վուամ ն . ի օրով մզուած պա-
տերազմը կ'արկնարկուի եւ կամ առաջ Պերողի
կամ Կառաստի ժամանակ ծրագրուած պատե-
րազմական ձեռնարկութիւնները :

Կարելի չէ մտածել , թէ թափաւոր մը որ
աշխարհի չորս կողմերը կը յուղէ իւր պա-
տերազմական ձեռնարկութիւններով , ար-
շաւանքներով կ'առապատակէ հոսվմէ ականն
հողեր , կը սասանեցնէ կայսեր ոյժք եւ ամ-
րողք պետութիւնն մը իւր կոմքին առջեւ կը
խոնարհեցնէ , առանց յիշատակութեան մնա-
ցած բլլայ բիւզանդական պատմութեան մէջ :

438—457 տարիները խաղաղութեամբ
սահեցան անցան. սուանց պատերազմական
ազմուկի պարսկա-հռովմէական սահմանի
վրայ: Այս խաղաղութեան տարիները կ'ակ-
նարկեն Դ. Փարսկեցւյ տողերը (էջ 74):
որուն համաձայն 450ին երբ Հայերը թէոդո-
սին եւ անոր յաջորդ Մարկիանոսէն զինուո-
րական օգնութիւն խնդրեցին Պարսից զէմ,
Մարկիանոս փութաց առ այս իւր խորհրդա-
կաններու կարծիքն հարցնել. «Պատասխանի
տուեալ Անատոլեայ, որ ի ժամուն ասովա-
րապես էր Անտիոքայ, եւ Փղոքնետի ու-
րումն առն՝ ասորի ազգաւ, որ էր աւագ-
դրանն թագաւորին, եւ առեն. Մեզ ոչ թուի
հաճայ արհամարհել զուխու եւ զհաստատու-
թիւն, զոր ի բազում ժամանակաց զրեալ եւ
կնիքեալ է առաջին քազաւորացն, եւ զրգուել
պատերազմաւ իրս մի խաղաղուցեալս, եւ ի
բաց Հանել զաշխարհ մի ի ծառայութենէ
թագաւորին իւրեանց: Այլ եւ զելս անյայտ
իրացդ պարտ է ածել զմտաւ, զոր ոչ ոք
կարէ զիտել, թէ որովէս, զիւրեալ եւ կոստ
սաստիկ պղտորմամբ պատերազմդ եղեալ
վճարեսցի»:

Ուստի չի բազում ժամանակաց զրեալ
եւ կնիքեալ խաղաղութիւնը գոյութիւն ու-
նէր զեռ, զոր չեն ուզեր Հռովմայեցիք —
նոպաստաւոր զէպքին իսկ — եղծանել: Նոյնը
կը վկայէ նաև ասորին անուղղակի, երբ
կարիսայի վկաներու պատմութեան մէջ կը

գրէ, թէ մինչեւ Յազկերութ և տարին խազաղութիւն վայելած է Միջազեռք (տես § 23)։ Եւ առկայն ճիշդ այս խազաղութեան ուժը տարիներուն տեղի կ'ունենան բայ Եղիշէի Համբայեցւոց դէմ արինահեղ կոիւները Միջազեռքի մէջ, յատկապէս 438—441 չրջանին։

Եղիշէ նաև այս խազաղութեան դաշինքին անծանօթ մնացած է, եւ Փարագեցւոց տուղերուն միաբր տուած հասկեալու, նոր խազաղութեան դաշինք մը կերել տուած է։

Եղիշէի խօսքերն են. «Եւ թազաւորէ միոխանեալ նորա (Թէոդոսի Փոքր. + 450 Յուլիո 2) Մարկիանոս կոցոր, եւ ի ձեռն վատրար արանց խրանուածն իւրոց ծառայիցն, Անատոլեայ՝ որ սպարապետն էր, եւ Եփալիոս ասորի, երկութեան անարգք եւ վատրար արանց, միանկամազն եւ անառուածք. ի նոցա բանս ելեալ թազաւորն, ոչ կամէր սկսալ միաբրան ուխտին հաւատոց, որ ամենայն ուժովին իւրեանց ընդդէմ կացեալ էին չարութեանն հեթանոսոց։ Խակ անարիս այս (Մարկիանոս) յաւ Համարէր պահել զուխտն հեթանոսոց վասն մարմնական խազաղութեան, քանի պատերազմակից լինել ուխտին քրիստոնէութեան։ Վասն այսորիկ փուրացն արձակեաց դեսպանս ուր քագաւորի Պարսից զնոյն Եփալիոսն, եւ եմուտ ընդ նիմ յուլու հաստատութեան՝ ձենարափի լինել ի զօրացն Հայոց զօրու Եւ

զինու եւ ամենայն օդնականութեամբ» (Գ. 56) :

Անատոլիոսի եւ Փլորենտիոսի հասցէին այս անարգական խօսքերը, որոնց մասնակից է նաև Մարկիանոս, իրենց ծագութիւնունին կրօնական-դաւանաբանական հակառակութեան զգածութիւններէ, որոնք բունած են խմբագրիչն սրտին մէջ եւ այս դէպքին զատած են առիթ արտայայտուելու։ Խմբագրիչը հակաբաղկեղոնական մըրն է եւ լուտեղեակ 448—451 տարիներու եկեղեցական պատմութեան։

448ին Փլորենտիոս (Փլաթենտիոս, Եղիշէի քով աղաւաղուած Եփլալիոս) նշանակուած էր Թէոդոս կայսեր կողմէն ներկայացուցիչ ։ Պոլիս ընդդէմ Եւափքի դումարուած ժողովին մէջ։ Իր գիրքը հանդէպ եւամիքէսի երկերես էր։ չէր ուզեր որ դատապարտուէր Եւափքու բայց եւ չէր ուզեր որ արդարանար աղանդապետը իւր վարդապետութեան մէջ¹⁹։ Իսկ Անատոլիոս նշանակուած էր Մարկիանոսի կողմէն պատղամաւոր Քաղկեդոնի ժողովին մէջ։

Փլորենտիոս մասաւոր անցեալ մ'ունէր իւր հաեւ. եղած էր սպարագետ, հիւզատ

¹⁹ Հճման. Ceiller, Histoire générale des auteurs sacrés, XIV (Paris 1767), p. 633—634. E. Schwarz, Der Prozeß des Eutyches, München 1929, էջ 79—87։ Եվարք էր զովէք իր նարպիկաւթիւնն եւ եկեղեցական-քաղաքական ինչպէս եւ վարդապետական խնդրոց մէջ էր լոյն հայեաց քնկըը (անդ, էջ 85)։

(429) Էւ պատրիկ : 435—438 տարիներուն
գտնուած էր արևելք իրեւ : Praefectus Prae-
torio (Cod. Theod., t. VI, p. 320 · ed. Gothof-
համայ. Ածոնց, Վասակъ, էջ 0124) : 450ին,
երբ Հայ պատգամառները կը հասնեն
կ. Պոլիս, Հոն կը զտնուէր Փղորենախոս
Անտոնիոսի Հետ : Նու մին էր ոյն բարձր
պաշտօնեաներին, որոնց դիմած էր Թէոդո-
րակոս ինքը լու Կայսեր չեարհքը (Թէոդո-
րակոս · թղ. 89) : Թէ Փղորենախոս 450ին իրեւ
ազետապահ ուղարկուած է Պարսից արքու-
նիքը, միւսանուան չյութու հաստատութեան
մտելու արքայից արքայի Հետ Հայուսանի
մասին, անձանօթ է պատմութեան : Խայքէ ս
կ'երեւաց, Եղիշէ նուե Հոս 556—561 տարի-
ներուն երկու պետութիւններու մէջ կերտած
զինուողարք նկատի ունի :

Դազար Փարագեցոյ տեղեկութիւններն,
բայ այս՝, ունին իրենց պատմական և ժա-
մանակագրական հիմքերը :

Անտոնիոսի երեւումը պատմութեան
մէջ արդէն 421ին տարօրինակ ակտոք չէ
երեւալ : Պրոկոպիոսի բացատրութիւնը, թէ
նու իրեւ ծ տէշ Հա ստրատցուս = militum
per Orientem magister ներկացացաւ վուածի
կ'արգարացիկ Կորիւն (էջ 27), որ պատմելուի
Մաշտացի Հանապարհորդութեան մասին
դէպի կ. Պոլիս, կը զրէ թէ ճանապարհին
պատուեցաւ չյեպիսկոպոսաց աշխարհին և
յիշուանաց և ի պատուականացն, «Ճանա-

անդ ի սպայտապետէն աշխարհին, որ անուանեալ կոչէր Անատոլիի (ո)ս ի մուտ (ս) ճանապարհին (այս ինքն ի սուհմանս)։ որ զիրս առաջի եղեալ զրով՝ ցուցանէր Կայսերն, որում թէողս կոչէին, որդի Արկադու Կայսեր։ Մաշտոցի երին ի Կ. Պոլիս տեղի ունեցաւ հաւանօրէն 422ին, որտեսքազմէն ետքը (P. Peeters, Revue des Études arméniennes, IX, 210)։ Կորիւնի «սպայտապետ» Ղաղար կ'անուանէ «սպարապետ»։ Եղիչի «սպարապետն Արեւելից» առևլի Համազարամասն է Պրոկոպիոյ ծ բարձր չափագույն մասնացի, որ յանախ կը յիշէ Անատոլիոս անունը, ամէն անզամ «զօրավար» կը կոչէ։ Արեւելից սպարապետին մնայուն բանակատեղն էր Անտիոք։ ուստի Ղաղարի «սպարապետն Անտիոքայ» ուղիղ է նաեւ այս անսակէտով։ Ճիշդ այս ժամանակ էր, որ Անատոլիոս ապաստան տուաւ արար ցեղապետին՝ Ասպահապետին (Aspebetos), որ Վուամ Ե.ի Հալածանքներու ժամանակ նպաստած էր Պարսկաստանի քրիստոնեաներու փախուստին (Վարք Ս. Եւթիմիոսի, Cotelier, Analecta graeca, էջ 19—20։ Հմմա։ Peeters, անդ, 211)։

Անատոլիոս 440ին Հիւագասոս էր Վաղենախանոսի Հետ (Marcellinus Comes)։ Եղեսիոյի ժամանակադիրը յանի 753 (= 441/42) կը զրէ թէ «Անատոլիոս ստրատելու յօրինեաց արկղ արծաթեայ ի պատիւ

ոսկերաց Ա. Թովմայի առաքելոյն» (Assemani, Bibl. Or., I. էջ 199). Կ'երեւայ թէ այս թուին իրրեւ սպարապետ զարձեալ Արեւելք և կամ էր : 448—451 առաքներուն սպարած է յահախանկի թղթակցութեանց մէջ Թէոդորեանի հետ, որուն մասերիմ բարեկամուն էր և պաշտպանը : 448ին ուղարկուած է Թէոդորէն Առաքիլայի ճամբարը, խօսելու հաշոտթեան մասին . Առաքիլու կը ճանիչնար յանձնեն Անուսոյի իսոսի միակ գեսապանը, որուն հետ կարելի էր բանակցիլ (Պրիմկոս, էջ 142—214) : 450—451ին Մարքիանոսի հրամանու հերկայ էր Քաղկեդոնի Ժողովին : Բոլոր ժամանեակ պահապանած է իր անուան կից Հայութապետ» յորջորջանքը : Սուբդատ (էջ 378) իւր Անուսանց բառարանին մէջ յիշուակած է զինքը իրրեւ Հպատակութիւնք նկարագրի առէր մարդ²⁰:

Իրրեւ եզրակացութիւն պիտի հետեւցը նենք.

1. 421—450 ըրջանին Պարսկաստանի և Բիւզանդիոնի միջնեւ քաղաքական բարզութիւններ առեղի չեն ունեցած : «Ի բազում ժամանակաց դրեալ եւ կնքեալ էր առաջին թագաւորացն ութաւ և Հաստատութիւնը (խաղաղութիւն) . Կոյն խաղաղութիւնը, որ կը

²⁰ Անուսոյի մասին, յատկապէս իր և Թէոդորէրի աղերսի նկատմամբ հժժաւ . R. Aigrainի բառաւնին՝ Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques, Paris, t. II (1914), p. 1496/7:

շարունակուէքը, չուղեց Մարկիանոս եղծանել:

2. Տարարիի յիշած արշաւանքը դէպի Հռովմէական սահմանները Միհր-Ներսէհի առաջնորդութեամբ հաւանօրէն ակնարկութիւն մըն է 421ի կոուի մասին։ Յամենայն դէպս կատաղ չունի այն Պրոկոպիոսի յիշած պատերազմի հետ, որ տեղի ունեցած էր վուամ Ե.ի օրով։

3. Եղիշէի նկարագրած արիւնահեղ, գերող դերփող պատերազմը չէ մզուած ոչ Յաղկերտ Բ.էն և ոչ Ե. դարու ընթացքին։

4. Յաղկերտ Բ. որ Քուշաններու դէմ դրազած էր, դժուարաւ թէ գտնէր ժամանակ Հռովմայեցոց դէմ ալ նոր պատերազմ հրատարակելու։ Միւս կողմանէ նաև Հռովմայեցիք — որոնց վզին նատած էր Ատափար — չնորհակալ միայն կրնային ըլլալ Յաղկերտին, որ զիրենք հանդիսաւ կը ձգէր։

Հարցենք այժմ. ի՞նչ պարսկական-Հռովմէական պատերազմ էր այն, որուն մասին կը զրէր Եղիշէ։

Այնոքս բացայսաւ են պատմագրին առզերը այս տեղ, որ շատ գլուխ յոզնեցնել պէտք չկայ վերահասու ըլլալու համար իրողութիւններուն։ Բայց ևս չեմ կրնար չյայտնել զարմանքս թէ ինչպէս Եղիշէս քննադատները չէին անդրադարձած անոր մինչեւ այսօր։ Աւելի չօշափելի կոուան քան որ կու տայ այս հատուածին մէջ մեղի Եղիշէ, չէր կրնար

ապաստովլ : Մկղրնագիր Եղիշէի մէկ Հառուուածն է պահպանուած Հռն, թէպէտ տեղ տեղ խանդարուած, բայց կարելի է անաշխատ վերականգնել : 540—562 տարիներու անցքերն են նկարագրուած Հռն, համառօտիւ, բայց ճշգրիտ :

Արքայից արքայի նկարագրին ծանօթանալի եւ անոր զէմքը ճանչնայի ևտքը բնականաբար մէծ աշխատութիւն պիտի չարժէ խելամուս րիբար նաև զործերուն : Որովհետեւ մէր ծրագիրն է Եղիշէն վերլուծելին յետոյ ներկայացնել Համառօտ պատմութիւնը Հայ, պարսիկ եւ Հռովմէական աշխարհներու գոխայտարերութիւններու Զ. պարու մէջ, այս տեղ պատմական անցքերու կարեւոր կէտերը միայն յառաջ պիտի բերեմ, որքան անոնք հարկաւոր են վերլուծական լուսաբանութիւններու Համար :

Խռնքմիւսնդամ Եղիշէն իր խօսքերով .

Ա. Քանզի յոյժ սիրելի եր նմա խռովութիւն, արխւնիեղութիւն, վասն այնորիկ յանձն իւր տարաքերեր, երէ յո՛ քափեցից զդանութիւն թիւնից կամ ուր բացատրեցից զրազմութիւն նետից :

Մազգակեանց ահաւոր կոտորածը, արքայորդիներու և անոնց զաւակներու ապատագուռ Ծննդումը, նախարարներու և արքայորդուց կուսակիցներու սպանութիւնը, բառական էին արդէն նշմարելու Խոսրովի աշքերու մէջ իսովասրութիւնն եւ արթւնհե-

զութեան անյաղուրդ տեսչը : Առողք 531—539
տարիները լեցուցին : 539ի պատրաստու-
թիւններն արշաւելու Հոռվմէական երկիր-
ները, կը գուշակէին արքայից արքայի պա-
տերազմառէր ձգտումները .

Բ. «Եւ առ յոյժ յիմարուրեան իրեւ զգա-
զան մի կատաղի յարձակեցաւ ի վերայ աշ-
խարին Յունաց . եհար մինչ ի բաղադն
Մծրին . եւ գրազում գաւառս Հոռմոց աւե-
րեաց ասպատակաւ . եւ զամենայն եկեղեցիս
երձիգ արար, կուտեաց գաւար եւ զգերի . եւ
ահարեկ արար զամենայն օրս աշխարիին» :

540ի արշաւանքին նկարագրութիւնն է ,
համառօտ բայց կուռ բովանդակութեամբ :
Առանց դիմացը թշնամի ունենալու յարձա-
կեցաւ Խոսրով Միջագետք, Եփրատն ի վեր,
սյրեց, աւերեց գետեզերեայ քաղաքներն եւ
կաւառները, յատկապէս Հոյակապ մայրա-
քաղաքն Ասորուց Մեծն Անտիոք, որուն
բնակչութեան մէկ մասը կոտորեց եւ մնա-
ցորդն վոխագրեց Տիգրոնի մօտ, կառուցա-
նելու Նոր Անտիոքը . աւերեց կործանեց
Հոյակապ եկեղեցիները - խաղացուց բազմա-
թիւ գերիներ եւ շատ աւար Պարսկաստան :
«Եհար մինչ ի քաղաքն Մծրին» ովէտք է
հասկնալ Խոսրովի առաջին արշաւանքին վեր-
ջին կէտը՝ Դարան, որ կը գտնուէր հան-
դէպ Մծրինի : Մծրին արդէն սահմանաքա-
զաքն էր Պարսից . եւ միշտ է պատմագրին
բացատրութիւնը «Եհար մինչ եւ ի քաղաքն

Մծրին», նկատելով որ Առարով հարաւէն կու զար ասպատակաւ դէպի Դարա հռովմէական բերդաքաղաքը սահմանին վրայ՝ ի մօտաւորութեան Մծրինի²¹: Հռովմէական տկար պահակազօրքը սահմանին վրայ եւ Միջազետքի ամրութիւններու մէջ ահարեկած էր արքայից արքայի հզօր բանակին տաջեւ եւ չէր ցուցուցած մեծ դիմագրութիւն:

Այս արշաւանքներու հակիրճ, բայց բովանդակալից նկարագրութիւնը տուած է Dihl²² հետեւեալ խօսքերով. «Առարով յարձակեցաւ Ասորիքի վրայ եւ հուրի եւ արիւնի մատնեց զայն, հարստահարելով քաղաքներն, որոնք ըստ մեծի մասին անկարող էին դիմակալել, նուաճելով բոնութեամբ այն վայրերն, որոնք կը համարձակէին դիմադրութիւն ցոյց տալ, կոտորելով կամ դերի վարելով բնակիչները: Այսպէս աւարարելով, քանզելով ամենայն ինչ իւր ճանապարհի վրայ յառաջացաւ մինչեւ Անտիոք, արևելքի ամէնէն դեղեցիկ եւ հարուստ քաղաքը. Ասորիքի այս մայրաքաղաքը, որ կարճ դիմադրութենէ հաքը ինկաւ յաղթականին ձեռքը,

²¹ Այլազգ հարկ պիտի ըլլոյ կարծել թէ Մծրին Հռովմէական հող է եւ արքայից արքայն յառաջացած է մինչեւ Մծրին ասպատակելով: Յովիանու. (ՅԱՅ) կարած զաշինքէն յետոյ Մծրին մասց միւտ Պարսկական սահմանաքաղաք: Հռովմէական յանախակի փորձերը յընթացո Զ. զարու առաջին կէսին՝ դրաւել Մծրինը, մասցած էին ապարդիւն:

²² Dihl, Justinien, Paris 1901, p. 215.

տեսաւ պատերազմի բոլոր արհաւելքներն եւ սարսափը . կողոպտուեցան եկեղեցիները , ոյրացաւեր ապականեցան շէնքերը , բնակչութիւնը , գոնէ որչափ ազատած էր կոստրածէն , փոխադրուեցաւ գերութեամբ յայնեցոյս Եփրատի (ուր շինուեցաւ սպա Նոր Անտիոքը) : Քանի էր յառաջանար Խոսրով Միջազետք առ երեւոյթնուածումներով՝ կայսերական գորավարներն ահարեկած՝ հանգիստես միայն էին այս հարուածներուն» :

գ . «Խսկ երանելին Թէոդոս Կայսր , քանի խաղաղաւէր էր ի Քրիստոս , ոչ կամեցաւ ելանել ընդ առաջ պատերազմաւ . այլ այր մի Անտոն անուն , որ էր նորա սպարապետ արեւելից , առավեաց առ նա բազում զանձիւք :

«Երանելին Թէոդոս Կայսր» , ինչպէս նաև «Անտոն . . . որ էր նորա սպարապետ արեւելից» խմբագրչին ձեռքէն փոփոխութիւններ են Սկզբնագրին մէջ : Խօսքը Յուստինիանու Ա . Կայսեր մասին է . որ ոչ թէ «քանդի խաղաղաւէր էր» այլ վասն զի իւր բանակն զբաղցուցած Բաալիա եւ Ափրիկէ , անպաշտպան ձգած էր Արեւելքը . եւ երբ անզօր տեսաւ ինք զինքը կրկին ուղղմաղաշակը՝ արեւմուտք եւ արեւելք տէր ըլլալ , փութաց գեսպաններ հանելով Խոսրովու առաջ՝ խաղաղեցնել փորձել անոր բարկութիւնը : Առաջին պատգամաւորութիւնն ընդունեցաւ Խոսրով Անտիոքի ուժերակներու

վրայ : Յամախի կրթելու շահ այնուհետեւ
պատգամ ամսպատցութիւնը Կայսեր կողմանէ ,
որ օր յառաջ կը բարձար խաղաղած տեսնել
Արևելքը եւ պատրաստ էր Խաղաղափրական
առաջարկութիւններով Հնարքաւորութեան չա-
փին մէկ ջառափառութիւն տալ պատերազմա-
ութիւն եւ զոռող պարոկին : Դեռ պատերազմը
չակած ուզարկուած էր Անտառան Տիգրան ,
և կեցնելու Խոսրով պատերազմական պատ-
րաստութիւններէն : Անտիոքի առջեւ Երև-
ան նոյն Անտառան զինուղագաց եւ խաղա-
ղութիւն առաջարկելու . զինուղագարն ի
դրուխ Եկատ 545ին (ի բաց առևելք Լազիս-
տանը) . և ի մերժոյ կոստանդին և Մարգիս
ներկայացան Խոսրովին նոյն նոգատակով և
ի գրութ Հանեցին 562ի մշտեղնաւոր խաղա-
ղութիւնը : Յուստինիանոս զի՞նած էր զինու-
ղագարին Համար տալ ամէն տարի 400 լիոր
ունի : Նաև 562ի խաղաղութիւնը զրած էր
Հոռովմայեցոց վրայ պարտաւորութիւն մա-
րտէ տարեկան որոշ զումար մը : Աւատի
բժրունելի կ'ըլլայ նաև զեսպանին զառա-
քումն առ նա բազում զանձիւք :

Դ . «Եւ արք պարսիկ , որք փախուցեալ
էին վասն քրիստոնեոթեան , եւ էին ի բա-
ղաբին Կայսեր , կալու եւ նու (Յուստինիա-
նոս) ի ձեռն նորու :

Այս պարբերութիւնը կ'ակնարկէ 562ի
մշտեղնաւոր խաղաղութիւնն զաշինքի վե-
ցերորդ կէտք . առ ոյս կը զրէ կ . Գիւտեր-

բոք (Բիւզանդիոն և Պարսկաստան, էջ 104—107)։

«Երկու պետութեանց մէջ ալ պատերազմէն ի վեր շատ մը փախստականներ կը գտնուէին, որոնց մէկ մասը դառայիք էր, միւսը անձինք, որ քաղաքական և կամ կրօնական պատճառէ մը զրդեալ՝ թշնամի երկրին մէջ ապաւինած և ապաստան զտած էին 23» : . . .

Բոլոր այս փախստականներուն՝ խաղաղութեան դաշինքովը (թ. 6) անարդել թոյլ արուեցաւ իրենց հայրենիքը դառնալ և ամէնք պատժէ ապատ կացուցուեցան։

Բայց պատերազմի ժամանակ բոնուած զերիներու փոխանակութեան մասին դաշինքի մէջ որ և իցէ որոշում չկայ։

Ե. «Եւ զամենայն զոր ինչ ասաց (Խոսրով) ի ժամանակին՝ կատարեաց (Յուսինոս) ըստ կամաց նորա, եւ արգել զնա ի բազում բարկուրենէն. եւ դարձաւ անդրէն յիւր ժաղաքն Տիգրոն» :

²³ Այսպէս բիւզանդական արքունեաց մէջ ապաստան զամած էր պարտիկ կաւոտ իշխանը, որ իրեն դահի հետամուռ՝ Խոսրովու զէմ զաւաճանութեան մը մասնակցած էր և յետոյ ներսէսի առկ Գոթաց դէմ պատերազմ մղեց։

Նոյն ինքն ներսէս, քրիստոնեաց պարսկանաց մը, բազմաթիւ համախուն հայրենակիցներու հետ փախուստ տուրով՝ զերծած էր պարսկական իշխանութենէն և Բիւզանդիոնի պաշտպանութեան արքա ինամ։ Միւս կողմանէ հայ նախարարք ալ, որոնք Յուսանիանէն տագառամբած էին, Ասարավու քով պատրաստակամ ընդունելութիւն զամած էին (Գիւտերով, 104—105)։

Գոխաց ապստամբութեան Հետեւութեամբ վառնովուած էին Կայսեր պետութեան Հիմքերը . և ամէն զնոտի կը բաղձար Յուստինիանոս խաղաղած տեսնել Արեւելքը : 540—562 տարիներուն վարուած բանակցութիւնները ցոյց կու տան թէ որքան զիջողութեամբ կ'ընթանար Կայսեր Խոսրովի Հանգիւութիւն : Արդեամբք ալ պարսիկը ստացաւ այն ինչ կը ցանկար ²⁴ : Նոյն իսկ Հեթանոս փիլիսոփաներու մասին պահանջուած Հանդուրժուածութիւնները լոելի եղաւ Կայսեր կողմէն :

Այս պատերազմներու արձագանքներն են Եղիշէի Հետեւեալ տեղիքները . Արքայից արքայն իւր շատ ամենայն ազգու տէրութեանը , յատկապէս առ Հայո , Վիրո , Աղուանու և Հարուտակողման ժաղովուրդները (Աղձնիք և այլ) զրած Հրովարտակին մէջ , ահմիջապէս այս յայթութիւններին հաքը (545) , կը յայտաբարէր . և Առանց զձեղ ինչ աշխատ առնելոց՝ խաղացաւ զնացաւ յերկիրն Յունաց , և

²⁴ Այս ինքն ձեռք բերել տարեւոր զումար ճը կաւ կասեան և Կասպեան զոհերու պահպանութեան Համար : Կաւոտ , Խոսրովի Հայրը այս վճարքը պահանջելու . Համար սկսած էր 501ի պատերազմները , որոնք սակաւտու . ընդհատութեամբ Երկարած էին Ժիշե . Խոսրովի զահակարութիւնը : Նաև Խոսրովի արշաւանքներու . վախճանել էր անելի Հարօսացնել արքունիք զահաւարանը քան նոր նուանութերով բնուղաժակել Երկրին սահմանները : 562ի զահազրութեամբ վերաբանութեամբ էին Հայութիւնները : 562ի զահազրութեամբ կ'արաւագութեան : Միակ արգիւնքը , որ կը մնար արքայից արքային 540—562ի կոիւներէն , էր Կայսեր կողմէն իրեն Հասնելիք տարեւոր զումարն աշխարհակալ թագաւորի Համբաւը :

առանց գործոյ պատերազմի՝ սիրով մարդասիրութեամբ նուանեցաք զամենայն երկիրն մեզ ի ծառայութիւն» (էջ 9—10) :

Հայք եւ հարաւայինք երբ արքային դօրակուչի մասին այս հրամանը կ'ընդունին, կը սարսափին, բայց «իրեւ թեկեալ տեսին զօրութիւնն Յունաց առաջի նորա՝ յոյժ հարեալ խոցեցան ի Խորհուրդու իւրեանց» (էջ 11) :

Ամբողջ այս ա—ե հասուածները դասական ապացոյցներ են, թէ Եղիշէի նկատի առած «Իշխանը» միայն Խոսրով Ա. Անուշրուտան կրնայ ըլլալ, եւ ակնարկուած դէպքերը 540—562ի պարսիկ-Հռովմէական ողառերազմի պատմութենին էջեր են :

25. ՅԱՂԿԵՐԸ Բ. — ԽՈԽՈՎԱՆ. Ա. ԱՆՈՒՇԾԾՈՒԱՆՆ.

Դ. «Քուշաններու» դէմ արշաւանքներ :

«Քուշանը» կ'անուանէ Եղիշէ «Հռիաց աշխարհի տէրութիւնը», այս ինքն հիւսիսական վաշկատուն ազգերու յայն կոյս Պարսկաստանի հիւսիս-արեւելենան սահմաններու կազմած պետութիւնը : Պարսից եւ Քուշանաց այս գրացիութիւնը շատ անզամ տուածէ առիթ պատերազմական ընդիւսունումներու երկու ազգերու մէջ : Այսպիսի չորս ընդհարութ կը յիշատակէ Եղիշէ, տեղի ունեցած զարքայից արքայից օրով, համեմատաբար կարճ ժամանակի մէջ :

1. Երբ Հռովմէական երկիրները մղուած արշաւանքներէն յաղթական զերտադաւ «արքայից արքայն», խորհուրդ տուին իրեն մոգերը, որ ոյժմ զէնքը դարձնէ Քուշաններու զէմ: Արգեսմբք ալ Հռովմարտակ կը հանէ արքայն և զէնքի կը Հրաւիրէ իւր ողետութեան բոլոր ազգերը՝ Արիներն եւ Անարիները: ի մէջ ոյլոց կը դրէ Հռովմարտակին մէջ: «Առանց զձեզ ինչ աշխատ առնելոց խաղացաք զնացաք յերկիրն Յունաց, իւ առանց գործոյ պատերազմի՝ սիրով մարդասիրութեամբ նուանեցաք զամենայն երկիրն մեզ ի ծառայութիւն... Մէք ի մտի եղաք անվրէոյ խորհրդովք խաղալ զնալ յաշխարին արեւելից¹, աստուածոցն օգնականութեամբ դարձուցանել ի մեզ զուրութիւնն Քուշանաց: Դուք իրեւ զՀռովմարտակս զայս անսունէք, անխափան վարզապակին ոյրեւճի զումարեցէք սուածի քան զիս, յանդիման լեռուք ինձ յԱպար աշխարհին» (էջ 9—10): Հրամանն ուղղուած էր Հայոց, Վրաց, Աղուանից, Լինաց, Սանդէից եւն (10): Զօրադունդերը կը Հաւաքուին ժամագրամայրը: զորոնք սուած թագաւորը, պիտիաց զեաց միանգամայն ի վերայ տէրութեան Հոնաց աշխարհին, զոր Քուշանս անուաննեն. եւ զերկեամ մի կոռւեալ, ոչինչ կարաց ազդել նուց: Ազատ արձակեաց զմարձիկան յիւրաքան-

¹ Այս ինքն Խորասան. անո՞ւ ոյս ժաման քիչ էաքը:

չեւը տեղիս . Եւ զայլոյ ի նոցա տեղիս վորիսա-
նակ առ իւր կոչեաց նովին պատրաստու-
թեամբ : Այսպէս ամ յամէ սովորութիւն
կարգեաց եւ իւր անդէն քաղաք քնակութեան
շինեաց, սկսեալ ի չորրորդ ամէ տէրու-
թեանն իւրոյ մինչեւ յամն մետասաներորդ
քագաւորութեանն : Եւ իբրեւ ետես եթէ
հաստատուն կացին Հոռոմք յուխտին
իւրեանց՝ զոր եղին ընդ նմա . Եւ դադարե-
ցին Խայլընդուրք ելանել ընդ պահակն ձո-
րայ, եւ յամենայն կողմանց խաղաղութեամբ
բնակեաց աշխարհ նորա, եւ ի նեղ եւս էարկ
զրագաւորն Հոնաց, քանզի աւերեաց զրա-
գում զաւաս նորա, եւ յաջողեցաւ տէրու-
թիւն նորա, աւետաւորս առաքեաց ընդ ա-
մենայն առբուշանս աշխարհին իւրոյ . . .
(Էջ 11) :

2. Հաղիւ տարի մ'անցած՝ միւսանդամ
կը դործէ արքայից արքայ յարձակում թշնա-
միներու երկիրը, «Արդ ի սկզբան երկոտա-
սան ամի թագաւորութեանն իւրոյ գունդ
կաղմէր անհամար բազմութեամբ, յարձա-
կեալ հասանէր յերկիրն ի Տաղական : Զայս
տեսեալ թագաւորին Քուշանաց, ոչ հան-
դուրժէր ելանել ընդ առաջ նորա պատերադ-
մառ, այլ խոյս տուեալ ի կողմանս ամուր
անապատին թագստեամբ սպրէր հանդերձ
ամենայն զօրօքն իւրովք : Իսկ սա ասպատակ
արձակէր դաւառաց, տեղեաց, վայրաց . առ-
նոյր զրագում բերդս եւ զքաղաքս, կուտէր

զգերին, զառ ևւ զապուռ ևւ զաւար, ածէր
հասուցանէր յերկիր իւրոյ տէրութեանն»
(16) :

Յայ նախարարները բարձրագոյն
Դուռը կոչուած են. արքայից արքայն սոսո-
սիւ. կը զնէ անոնց առջեւ երկրաբանքի.
կոմ'յ յանձն առնել ուրանալ քրիստոնէու-
թիւնն ևւ ընդունիլ զրագաշտական գենը, ևւ
կոմ'յ ենթարկուիլ աքսորի ի Սուկոստան :
Ի սկզբան կը գիմագրեն Հրամանին նախա-
րարները. բայց ապա կ'որոշեն առ Երեսս
ուրանալ քրիստոնէութիւնը : Մինչ անոնք
այս խորհրդի վրայ էին չի նմին ժամանակի
զուտկան հաստնէր ի կողմանցն Քուշանց,
եթէ զունդ հաստա ի թշնամեացն, որ Ելին
ու երեցին զգաւառս բազումս արքունի : . . .Եւ
անօրէնն (արքայն) ճեպեալ տազնառի զայ-
րումին յառաջ արձակել . ևւ ինքն փութով
սուէպ զհեաւ երթայր» (37) : Յուսալի էր, թէ
այս լուրին վրայ ամբազնուէին նախարար-
ները իրենց հաստաքին մէջ . բայց անոնք
կ'անապարեն յայտնել արքային թէ հաւան են
հետեւելու իր հրամանին : Մինչ արքայն գօր-
քով յառաջ կը խաղար դէպի Վերկանաց աշ-
խարհը, հայ նախարարները անհամար մողե-
րու ընկերակցութեամբ կը մերձենան Հայոս-
տանի առհմաններուն :

Արքայից արքայի արշաւանքը կը ձա-
խողի . զիի յԱրեւելից պատերազմէն կորտ-
կոր ևւ ոչ բարձրագլուխ էր դարձեալ» (63) :

Այս միջոցին կ'ապստամբի նաեւ Հայաստան :
Թագաւորը «ի տեղի ձմերոցին» կը դտնուէր,
ևրբ Սուրհանդակը կը բերէր իրեն Հայաս-
տանի ապստամբութեան բօթը :

4. Յազկերտ Բ. իւր թագաւորութեան
ԺԶ. տարւոյն կը ստիպուի միւսանդամ ար-
շաւել Քուչաններու դէմ : Այս արշաւանքին
համար եղիչչ Ղ. Փարսկեցին ունի իւր տո-
շեւ աղքիւր : Երկու պատմազիրներու տե-
ղիքները կը դնեմ դէմ առ դէմ .

Ղ. Փարսկեցի, 86—87.

Եղիշէ, Ը. 110—112.

Եւ յամի ԺԶ թագաւո-
րութեան իւրոյ Յազկերտ
շու արտրեալ ամենայն
բազմութեամբ իւրով
խաղայր ի պաներազմ ի
վերայ Քուշամաց : Հրա-
մայէր Եւ զիապեալոն
Հայոց, զքահանացան Եւ
զնախարարոն, խազացու-
ցանել ընդ իւր ի Վրեանի :
Եւ ելեալ յԱպար աշխարհ,
Եւ եկեալ ի շահաստան
որ անուանեալ կոչի Երւ-
շապուհ՝ երամայէր պա-
հել անդ զիապեալոն
Հայոց . . . ի դիեակ շա-
հաստանին Եփւշապուի :
. . . [Եւ ինքն թագաւորն
խաղայր յառաջ] . . . Եւ
Հայուալ ի առաջանա
թշնամեցն՝ Եւ ոչ առ-

ալրդ ի ԺԶ. ամի տէ-
րութեան նորին թագաւո-
րի, դարձեալ անդրէն խա-
զայր զնացը յաշխարհն
Քուշամաց մեծաւ ուրբա-
ժութեամբ ի դործ պա-
տերազմին : Եւ զեացեալ
ի Վրեանի, Եւ ելեալ
յԱպար աշխարհ, նոզին
կապանօք զնախարարոն Եւ
զքահանացան երամայէր
պահել ի դիեկ քաղաքին
ի Եփւշապուի : . . .

(Թագաւորն Քուշամաց)
Գութացու . . . զազմազակի
զօր ժողովէր, զունդ կազ-
մէր՝ Ելանել նմա ընդ ու-
սուչ Հզոր ձեռումբ : Զի
թէպէտ Եւ ոչ կարէր յան-
դիման առաջապես պատերազմ
ընդդէմ նորաւ, ոյլ ի վեր-

կաւ մի ժամանքոց կատար
րէին խեղիբը թազաւո-
րին, ոչը առհնեցին և կունք
եղեալ դառնայր ամսթա-
թց, կորուսեալ ի զարաց
իւրոց արս բնափրս և
ականաւորս, նոյնպէս եւ-
րոց սամիկ սցրուժից:
Բանզի ոչ զէմ յանդիման
ձակատեալ թշնամիացն
պատերազմէին ընդ զօրոն
Պարսից, ոչը յեզակոր-
ծումն անեկեալք ի վերոց
միոյ միոյ քեւի՝ հանեին
ընդ սուր զբազուժու, եւ
իերեանեք զարձեալ ան-
վասք աներեւայթ յինէին:
Եւ այսպէս ի բազուժ ա-
ռարու արարեալ՝ վաս-
նէին սաստիկ հարուստ-
ուուի զզորմն Պարսից:
Աթազաւորին թազիբատի
անեալ զայնայիսի պար-
սութիւն (առ. թեթևու-
թիւն) ձանեականաց իւրոց
յանձնարին արտմութիւնս
բնեկզմեալ մաշէրը . . . Մո-
գերը պատճառն կու ան-
ոյ յասմանէ աստուա-
ծոցն, որ կորի խիստ
զայրացեալ են մեզ յա-
զուզս աստուածասպան
բահնեցիցն Հայոց, որ
զազ արժանի էին մա-
հու . . . : Կը հաւատոց
թազաւորը եւ կը հրա-

չոյ, քիւրյի անեկալ բու-
զուժ հարուստն հասու-
զանէր ի վերաց զօրացն
արքունիք: Եւ այնպէս և ե-
ղեալ յատապէր, զի անձունէ
լուշկարաւ վատախտարակ
արարեալ՝ սցորէն զար-
ձուցանէր. եւ ինըն աս-
պատակաւ զէնու ժամալ
աներէր զրազուժ զաւսառ
արքունիք. եւ ինըն ողի
անզամ անցրէն յերկիրն
իւր զառնայր: Եւ իրրե-
եւեա օթէ անարզանօք եւ
վատթարութեամբ զար-
ձեալ եմ ի պատերազմէս,
զի՞ւաւ փոքր մի ի հպար-
տութիւննց:

Մոգական եւ մոգերը
պարտութեան պատճառը
ըրիստոնեաները ցոյց կու-
տան: Ամժունէլ եւ Արքու-
նուն կը նուհատակունի չի
վատգեան ։ (139):

մայէ սպանենէլ զանոնք:
Սամուէլ եւ Արքահամ կը
նահատակուին ի վաս-
գէս² (87, 104):

Յազկերտ Բ.ի արշաւանիները Քուշան-
ներու դէմ:

«Քուշան» կոչուած ժողովուրդը Հին
Բակտրիայի (այժմեան Խորասանի) մէջ կը
բնակէր. ունէր զլիսաւոր քաղաք Բահէ շա-
հատանը, ուսկից կը սերեցնէր Ազաթանդե-
ղոս (Էջ 17) Արշակունիները: Այս աշխարհը
վաղ ժամանակներէ ի վեր մարդ եղած էր Սա-
սանեան պետութեան. պարսիկ մարդուն-
ները, որոնք կը կառավարէին այս կողմէրը,
կ'անուանէին իրենք զիրենք «արքայ», նաև
«արքայից արքոյ Քուշանաց». կան այս վեր-
տառութեամբ զրամներ յանուն Արմիզդի եւ
Պերոզի («Պերոզ մէծ արքոյ Քուշանաց»),

² «Վասպես» (Եզէլ. 139) եւ «Վարդպէս»
(Փարզ. 104) կարգա՞՝ Վասպէս (պահէլ. Wätges,
արար. Յաձց-Տ). Սէր. 67 ունի Վասպէս: Վասպէս
Հին Բակտրիայի զաւառներէն էր, ոչ շատ հեռու
Բահէ շահատանէն: Յազկերտ Բ.ի օրով Պարսից կը
վերաբերէր. ապա Պերոզ ստիպուեցաւ Հեփթաղներուն
թողուէ, որ դարձաւ այնուշետեւ անոնց իշխանու-
թեան զլիսաւոր կենդրոնը: 616/17ին արշաւեց այս
կողմէրը Սմբատ Բագրատունի եւ հասաւ օմինչեւ ի
Բահէ շահատան Քուշանաց եւ աւար Հարեալ զեր-
կիրն ամենայն՝ զՀարե (առ. զՀար եւ), զՎատաղէս,
զՏոխորոսանց (Toxaristan) ամենայն եւ զՏազականք
եւ ազա ետ զաւալով քրիստէր ի Մարդ եւ ի Մար-
դուս (ի Մարդ եւ ի Մարդիսոս) զաւահը (Մէր.
67): Վասպէսի մասին հօմա: Marquart, Eranšahr,
64—78, 150 էւն:

զորոնք Յ. Մարկուսարտ կը միտի Պ. դարէն Համարիլ³: Առաջին անգամ, ինչպէս կ'երեւայ, Շապուհ Բ. ի. (309—379) օրով բարձրացուցին Քուշանները անկախութեան որոշք-Փ. Բիւզանդ (Ե. Պ., 37) կը լիչէ թէ 368ին Շապուհ կուռած է Քուշաններու թագաւորին հետ եւ չարախար պարտուած: Այս թուականէն ի վեր պահէցին Քուշանները իրենց անկախութիւնը եւ անզազար յարձակումներով եղան որոշուհաս Սասաննան արքայից:

Թէ նաև Յազկերտ Բ. ստիպուած է ողուշապաննել իւր սահմանները Քուշաններու զէմ, ունինք Հաւատարիմ տեղեկութիւններ հայ եւ օտար ազրիւրներու քով:

Ղազար Փարագեցի այսպիսի երկու պատմերազմեներու մասին խօսք կ'ընէ, մին մզուած 449էն յառաջ եւ երկրորդը 451ին: Խեչ կը վերաբերի երկրորդ պատերազմին՝ լուցինք արգէն Ղազարի Հաղորդագրութիւններէն (առև վերը): Առաջնոյն մասին գժրախառարար շատ Համառօտախօս է Ղազար: բայց եւ այնովէն չափազանց Հետաքրքրական, որովհետեւ նաև Հայ գունզերու մասնակցութիւնը երեւան կու զայ: 451/52ին երբ կը Հարցաքնուէին Ա. Քահանայք ի Տիգրոն, մողերը կը կշտամբէին զանոնք թէ և կորուսէք ձերով կախարդութեամբ զայն-

³ Eranzahr, էլ 49—50:

պիսի քաջ այր զՎարդան, զի յօդտակարութիւն էր Արեաց տեառն. եւ զմեծամեծ գործոց նորա յիշումն առ Արեաց աշխարհին, զոր բազում զօրագլուխք եւ այլ արիք յիշեն, ընդ որս նորա կոխ եղեալ էր, այլ եւ զոր իւր իսկ աստուածանման տեառն իւրովք աշօֆ տեսեալ էր ի Մարմիոնու՝ զնորա ժաշասրտութիւնն» (79) :

Մարզիոնոսը Մարզէն 47 ժարսախ հեռաւորութեան՝ վրկան աշխարհի հիւսիսարեւելեան սահմանաքաղաքն էր, կառուցուած ըստ աւանդութեան վռամ Ե. էն, Բահլ շահաստանի ուղղութեամբ⁴: Աւստի Վարդան Մամիկոննեան մասնակցած է արշաւանքի մը, որ ուղղուած էր Քուշաններու դէմ՝ Յազկերտ Բ.ի հրամանատարութեան տակ:

Նման արշաւանք մ'ալ կը յիշէ Կարխայի վկաններու վկայագիրը⁵. Յազկերտ Բ. իւր թագաւորութեան Բ. տարւոյն (445/46) կամ թէ անկէ Լաքը «խաղաց զնաց Տշոլ գաւառը եւ նուաճեց այն կողման վոքը թաղաւորը. եւ շինեց հոն քաղաք մը եւ անուանեց զայն իւր անուամբ «Յազկերտի Շահաստան» (Sahristan-i Jazgerd): Տակաւին հոն կը գըտնուէր, երբ հեռացուց իւր բանակէն քրիստոնեանները: Ողորմելին կը կարծէր թէ իր պարտութեան պատճառները քրիստոնեաններն

⁴ Eranšahr, 53, 67, 75—76 ևն:

⁵ Hoffmann, Auszüge, էջ 30:

Նղած էին : Եւ զատեց (իւր բահակէն) 10·000
մոդ-այր (պարսիկ), առաւ անոնց այրու-
թիւնն Եւ զրաւ զանոնք իւր ծառայութեան
մէջ . շատերը մեռան այս զատառառանին հե-
տեւութեամբ : Արքունիք վերադառնալէն
ևտքը կը հրամայէ որ Սղակ քաղաքի մեր-
ձակայ Կարխոսի ⁶ քրիստոնեաները բռնի մո-
դական կրօնի գարձնեն :

Տչոլ (Tšol) զաւառին տեղը կը մնայ
ստակաւին խնդրական . այս պատճառաւ
գժուար է ստուգել թէ Յաղկերտի այս ար-
շաւանքը Քուշանա՞ց դէմ ուզդուած էր :
Նէօլդեկէ, Հոփֆման եւ Մարկուարտ կը
նոյնացնեն անունս սանսկրիտ, պահլաւ եւ
արար զրականութեան մէջ յաճախ յիշուած
Չոլ ժողովրդեան հետ, որ թրքական ցեղ
մըն էր եւ իւր բնակութիւնն ունէր Վրկանի
հիւսիսային կողմերը գտնուած Դեհիստան
լեռնաշխարհի մէջ, որուն հետ Սասանեան
արքաները, յատկապէս Պերոզ եւ Խոսրով Ա-
րախումներ ունեցան ⁷ : Բայց որովհետեւ այս

⁶ Karza de Beth-Selōz, որ այժմէնն Քերքուքն
է. Հմամ. Hoffmann, անդ, էջ 267—268:

⁷ Nöldeke, Tabari, 123, 131, 158. Hoffmann,
Auszüge, էջ 277—281. Marquart, Eranšahr, 73.
Հոյն՝ Kultur- und sprachgeschichtliche Analekten-
Ungarische Jahrbücher, IX, S. 68—103 յատկապէս
էջ 101—103. Վերջին զրուածքիս մէջ Մ. կը յիշէ
սանսկրիտ զրականութենէն Col-Avagāna որով կ'ի-
մանայ Քաքչայի վերին ընթացքի վրայ, Հեփթաղներու
բնիկ երկրի, Հափթալի Հարաւային կողմը գտնուած
Եամգան աշխարհի բնակիչները, նոյնպէս պահլաւ

ժողովուրդը նաև Պարսկաստանի ուրիշ սահմաններու վրայ, յատկառքս ճորայ պահակին առջեւ երեւան կու գայ, ըստ ոմանց նոյն իսկ պահակիս անունը ճոր-այ, Չող-այ անոր յորջորջանքէն ծագած է, կրնայ Ասորւոյն Տչոյր նաև այս կողմերը մտածուիլ (ինչողէս կը միտէր ի սկզբան կարծել Հոֆֆման ալ)։ Այս մասին ամէն կամկած պիտի փարատէր, եթէ այլուստ ծանօթ ըլլար Յաղկերտի շահաստանի տեղը։ Վերոյիշեալ գիտունները նաև քաղաքն Վերկանի մէջ կը վնասան։ Բայց Մասուդի գիտէ թէ Դերբենդի (Ճորայ պահակի) մօտերը կային Յաղկերտակերտ շինուածքները⁸. կը վկայէ նաև տեղական աւանդութիւն մը թէ Յաղկերտ Ազեբաևնդը Մեծին վերագրուած Դերբենդի պարիսպները հողէ և աւագէ սրբած եւ վերանորոգած ըլլայ⁹։

Յամենայն դէպս եթէ պատերազմ Պարսկաստանի հիւսիս-արեւելեան սահմանին վրայ մղուած է, իւր համազօր տեղիքն ունի Ղաղարի նկարագրած 454ի կոռին մէջ։ Երկու

գրականութենք Parisp-i Col (Զոլի պարիսպ) իր ժարդու անուն, եւ Պարսկական նահանգներու շահաստաններու ցուցակէն (պահլաւերքէն) տեղիք մը, որուն համաձայն Յաղկերտ Ա. Շապհոյ որդին կոմշ շահաստանը Զոլ ժաղսվրդեան յարմակաւմները ինավանելու համար ամուր պահակի վերածած է։

⁸ Hoffmann, Auszüge, էջ 277։

⁹ Derbend-Nâme, ապ. Յազէմ-բէզի, էջ 11. Համար W. Bardholdի յօդուածն Դերբենդի մասին ի Enzyklopädie des Islam, I, 979—985։

կէտ մասնաւորապէս աչքի կը դարնէ . թէ հայն եւ թէ ասորին պատերազմին արդիւնքը Պարսից համար անյաջող կը ներկայացնեն . երկուքն ալ միաձայն կը վկայեն թէ մողերը պարտութեան պատճառ քրիստոնեաները մեղաղքեցին . Դաղարի համաձայն ասոր առաջին զոհերը եղան Ս . Քահանաները . իսկ ըստ Ասորւոյն արքունի հրամանաւ կալանաւորուեցան կարխայի եւ շրջակայից քրիստոնեաները : Ըստ այսմ ժամանակի մասին Ասորւոյն արդէն շատ անորոշ ակնարկութիւնը , թէ դէպքս պատահած է Յաղկերտի Բ . տարւոյն (446) կամ անկէ քիչ ետքը , կը կորսնցնէ իւր նշանակութիւնը . կասկածելի է նաև գրութեան հնութիւնը , որ Զ . դարու խմբագրութիւն մը կը համարուի¹⁰ :

Պարսկական դէնքի ճիշդ այս անյաջողութիւնն էր , որ պատերազմները հիւսիս-արեւելեան սահմանին վրայ երկար շարունակուեցան : Պրիսկոս¹¹ կը յիշէ թէ 456ին , երբ Լադերու Գորազէս թաղաւորը Հոռվմայեցիներէն նեղուած դիմեց Յաղկերտին անկէ օդ-նութիւն խնդրելու , իր խնդիրը «Ճերժեց Պարթեւներու թաղաւորը (Յաղկերտ) , որով-հետեւ ինքը կիդարացի կոչուած Հոներու (= «Քուշանք») հետ պատերազմի մէջ էր» :

¹⁰ A. Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur, էջ 135 :

¹¹ Պրիսկոս , էջ 217 առջ . Բոննի . Համար . եւ Eranšahr , 56 , ձ . 4 :

Հաղիւ Պերոզի օրով յաջողեցաւ Պարսից խորտակել թշնամւոյն ոյժը :

Յազկերտ Բ.ի Քուշաններու դէմ մղած պատերազմներու մասին այս տեղեկութիւններն միայն ունինք հայ եւ օտար աղբիւրներու մէջ։ Եթէ համեմատութեան առնենք անոնց հետ Եղիչէի հաղորդագրութիւնները Ա—Դ արշաւանքներու մասին, պիտի մնանք շուարած։ Ի՞նչպէս միարանենք զանոնք Ղազարի հետ եւ կամ ո՞ր տարիներու մէջ դետեղնենք։ Դիւրին է անշուշտ Դ. արշաւանքը նոյնացնել 454 տարւոյս դէպքերուն հետ։ Եւ արդէն բառ առ բառ նոյնութիւնը կը մատնէ փոխառութիւնը։ Բայց ինքնակաց կը մնան Ա.՝ արշաւանքները¹²։

Եւ ճիշդ այս ինքնակացութիւնը պէտք է արթնցնէր ուշադրութիւն անդրադառնալու մէկ կողմանէ Ղազարի լուսութեան եւ միւս կողմանէ Եղիչէի տեղեկութիւններու տարօրինակութեան։ Եթէ Ղազար համաձայն է Եղիչէի Դ. արշաւանքին մէջ, ինչո՞ւ եւ ի՞նչ-

¹² Ed. Drouin, Mémoire sur les Huns ephthalites dans leurs rapports avec les rois perses sassanides. Le Muséon, 14 (1895), № 158 խօսելով Յազկերտ Բ.ի այս կոփեներու մասին շատ անճիշտ յառաջքերութիւններով Եղիչէն եւ Ղազարէն՝ կը զբէ։ „Ce prince entreprit plusieurs campagnes contre les Ephthalites; mais ni les auteurs grecs, ni les auteurs musulmans ne parlent de ces guerres qui seraient restées ignorées pour nous sans les historiens arméniens: Elisée, Lazare de Pharbe et Vardan». Բայց մենք ահանք թէ ծահօթ և ահանք Ասորացն եւ Պրիսկոսի։

ողեա Ա. — Դ. . արշաւանքներուն , յատկապէս
երբորզին մնացած է անծախօթ : Պատճառու-
թնդիր Էւ անկեզծ պատմագիր մը , որսզիսին
է Դավար , չէր կրնար պատմել զէպքեր ,
որոնք ոչ միայն չեն Էղած , այլ եւ կը հակա-
ռեն իրար խայտառակարար : Եւ իրօք Եղի-
շէի Ա. — Դ. . արշաւանքները զատական տի-
պարհեր են ներքին Հակառաթիւններու , ա-
նոնք չէին կրնար զբի առնուիլ մասձող
պատմագրէ մը , եւ ոչ իսկ զիսպագրէ : Անոնք
նշաւակիչ կոթողներ են խմբագրին անիմաս-
տասէր բարքին եւ վեր ի վերոյ կարկատան-
քին : Եւ մեծ Հանճարի ողէտք չկար զզալու
խօսող Հակառաթիւնները մտքի եւ ժամա-
նակագրութեան . որովհետեւ Յազկերտ Տ.
Եթէ իւր թաղուորութեան Դ.—ԺԱ. . տարի-
ներուն (441—448) Հարուսեծեց Քուշան-
ները , չի նեղ եւս էարկ զթագաւորին Հոնաց
եւ ԺԲ. . տարւոյն (449/50) Չախջախից անոնց
ոյժը , մասխառտկան վարեց «ընդ ամուր ա-
նապատն» անոնց թագաւորը , Հետապնդեց ,
քանդեց անոնց աշխարհէր եւ ընակիչները զերի
տարաւ , ի՞նչպէս տարի մը վերջ՝ 450/51ին
կ'ենթարկուի անոնց ուժզին յարձակման եւ
«կորակոր» կը վերսպառնոց եւ 453/54ին կը-
կրորդ պարտառթիւն մ'ալ կը կրէ :

Հակառաթագանակագրական է դարձեալ
մտածել , թէ Յազկերտ Տ. , որ 449էն յառաջ
ըստ Դ. . Փարագեցւոյ ի Մարդիստան Քուշան-

ներու յարձակումն եւ մղել կը ջանար, խորամուխ եղած ըլլայ երբեք Տաղական Երկիրը շաստուածոցն օգնականութեամբ դարձուցանելի ի մեղ զտէրութիւնն Քուշանաց»։ Տաղական Երկիրը, որ կը զտնուէր սեպհական թագաւորով Պարսկաստանի արեւելեան սահմանին վրայ, Համանուն սահմանամերձ քաղաքով, առաջին անգամ — որչափ ծանօթէ պատմութեան — 468ին եւ այն կարճ ժամանակ մը միայն միացաւ սասանեան ոլետութեան, չնորհիւ Պերողի Կիոդարացի Հոներու վրայ տարած յաղթութեան¹³։

Արդէն այն պարտգան, որ արքայից արքայի հրովարտակը կը պարունակէր իր մէջ միքառուն ակնարկութիւններ պարսկա-Հռովմէտական պատերազմի մասին, ցոյց կու տայթէ նաև հրովարտակս եւ անոր հետ սերտիւ կոռպուած Ա. — Գ. արշաւանքները կը պատկանին անոր, որ 540ի եւ յաջորդ տարիներու պատերազմի հեղինակն էր։

ՀԱՅՈՒԹԻՎ Ա.

1. Պարսիկ-Ֆուշանական եւ պարսիկ-հեփաղական յարաքերութիւնները 458—540։ Հիւսիս-արեւելեան սահմաններու վրայ պատերազմը յառաջ տարաւ Պերող, Ցաղկերտի որդին։ Քուշանները, որոնք «կիոդարացի Հո-

¹³ Հմմա. Marquart, Eranšahr, էջ 53 և յշ. 80 էւ յշ.։

իւր կոչուին Պրիսկոսէն¹⁴, մեծ պարտութիւն մը կրկցին ԳիՏին, եւ ուղի տարով պարսկական յառաջնազագութեան տոֆեւ քաշուեցան Հինդուքուշի անցքէն եւ զացին հաստատեցին Պեշտարի մէջ նոր պետութիւն մը:

Այժմ պարսկական սահմանի վրայ Երեւան նոր թշնամի մը՝ Հեփթազը: Պերոզ, որ չէր ուզէր կիզարացի Հաներու վրայ տարած յաղթութեան պառզեներէն զրկուիլ, հարկ անսաւ նաև Հեփթազներու հետ կոռւիլ, բայց ինկաւ անոնց ձեռքը զերի: Ի զին ազատութեան ստիպուեցաւ Հրաժարիլ Տաղականէն: Թէեւ խառացած էր Հեփթազներուն յարգել սահմաները, բայց եւ այնպէս փառձեց նոր յարձակում մ'ալ եւ դարձեալ ինկաւ զերի¹⁵: Այս անզամ մեծ զումարի մը փախարէն ազատ արձակուեցաւ, կազելով երգում, թէ պղտի շխախտէ այլ եւս խաղաղութիւնը: Հազիւ վճարած էր յանձն առած ահազին զումարը, երբ Պերոզ երրորդ անգամ յարձակեցաւ Հեփթազներու վրայ: բայց կրէց ահաւոր պարտութիւն մը, երբ ինքն ալ, յանակն այ Հետակորոյն թիջուեցան¹⁶:

Սարսափելի եղաւ պարտութեանս Հետեւութիւնը Պարսկաստանի Համար: Այս

¹⁴ Պրիսկոս, Ը 159—165 էջ, *Ούννοι οι Κιδαρίταις, Λεσσινοί, παλαιός Ερաշάր*, 56—58, 214:

¹⁵ Պ. Փարոզ. 155:

¹⁶ Անդ, 154—156:

աղքատը ակնարկելով՝ Նիխոր Վշնառոց, Պարսիկ զօրագարը կ'ըսէք Վահան Մամիկոնեանին¹⁷. «Որ (Պերոյ) կորոյս զինքն եւ զամենայն Արեաց աշխարհի զոյժ եւ զզօրութիւն. եւ զրազաւորութիւն մի մեծ եւ զազատ ի ծառայութենէ մինչ կենդանի է Արեաց աշխարհն՝ զերծանել ոչ կարեւ: Իրօք այլ Հեփթաղներն ոչ միայն նուաճեցին Տոխարիաստիք, այլ եւ յառաջացան զէպի սրեւմուտք եւ գրաւեցին պարոկական շատ զաւառներ. եւ զբին արքայից արքայի, տկար Վազարչի զբայ ծանր տուրք: Բէ Հեփթաղները մինչեւ ուր յառաջացած էին, կարելի չէ հշղիւ բաել. բայց կ'երեւոյ թէ իրենց ձեռքն էր Հարեւ (Հերաթ) քազաքը: Այս նաև Հանդի Պուշանգ եւ Վատովէս զաւառներն այ նուաճած էին Կատաշները, որոնք Հաւանօրէն նաև Մարզիւտատ ամբոցին տիրացած էին: Բայց Խորասանի մայրաքազաքը՝ Մարզի մնացած էր Պարսից ձեռքը:

Հեփթաղները, որոնք աւելի քան քսուառուն աշխարհներ իրենց Հարկասու ունէին¹⁸, երկար տարիներ նաև Պարսից արքունիքը իրենց Հարկասու պահեցին: E. Drouin¹⁹ երեւան Հանեց խոմք մը Սասանեան զրամներ, կարուած Վազարչի (484—488), կու-

¹⁷ Անգ., 166:

¹⁸ Eranšahr, 216:

¹⁹ Revue numismatique, 1830, լվ 1—8:

աստի կ. (515) և ԱՊ. (531) և Խոսրովի լ. (538) և ԺԴ. (545) առարթներուն, որոնց վրայ կը առանձուին անծանօթ զրով ընթերցուածներ : Ասոնք, ինչպէս կ'ընդունի Մարկոսարք ²⁰, Հեփթագեղերուն զհարելի զրամներ էին, աստի Վազարչի օրերէն ոկտոսլմինչեւ 545 Հարկատու մեացած էին պարսիկները իրենց ահաւոր թշնամւոյն ²¹:

Այս կորսուած նահանգները Հեփթագներէն եւս կորզելու համար կ'երեւաց թէ ոչ կուտա եւ ոչ այ Խոսրով մորք ըրբին : Ընդհակառակը գիտենք որ Կառաս իւր թագաւորութեան սկիզբները անոնց նոր զիջումներ ընելու պարաւուրուեցաւ, իսկ Խոսրով, զոհէ մինչեւ 545, ամէն կերպ կ'աշխատէր, որ Հզօր ախոյեանիր իրեն Հետ Հայոտ պահէ ²²:

Այս թուականէն եւքը մոխուեցաւ քաղաքական Հորիզոնն յանկարծօրէն : Հեփթագական պետութիւնն ի հիմանց սասաննեցաւ և Խոսրով արթուն դանուեցաւ օգտուելու հանդամանքներէն ի նպաստ Մաստեան տան :

2. Հեփրադներու տէրուրեան կործանութիւնն ըստ Շահիզելի : Ֆ. Շահիզէլ ²³ այս անցքերու մասին Հետեւեալ ամփոփումը

²⁰ Eranšahr, 63:

²¹ Հմմ. և Nöldeke, Tabari, 159:

²² Այս յազիքներու ժամին ան'ս ուելիք քեզարձակ Մարկոսարք աշխատութեան մէջ, Eranšahr, 47—65:

²³ F. Spiegel, Eranische Altertumskunde, III, 450—452. Հմմ. նույն Շռուն, անգ, էջ 270—288:

կ'ընէ Ֆիրոզափէն եւ արարտկան եւ յունական աղբիւրներէ , զոր կարեւոր կը համարիմ զետեղել հոռ ներածարար , ներկայացրնելու . համար ժամանակի պատկերը , գծուածթէպէտ ոչ լրիւ , բայց համառօտ եւ պայծառ :

«Լազիստանի շուրջը յարուցուած պատերազմը երկար տարիներ զրադցուց հոն պարսիկները , բայց չենք լսեր , թէ 542էն Էտքը Խոսրով անձամբ երեւցած ըլլաց ուղմաղաշտի վրայ . կրնանք ասկէ հետեւցնել , թէ անիկա Պարսկաստանի Հիւսիսային եւ Արեւելան կողմէրը կը գտնուէր՝ զրադած իրեն համար շատ աւելի կարեւոր խնդիրներ կարգի բնը լու : Հռովմէտական պետութեան հետ այն ժամանակ կայացուցած էր զինադադար , զոր ինքը չէր ուզեր խախտել : Պիտի Ենթագրենք բնականարար , թէ Հեփթաղները հրաւիրած էին իր ուշադրութիւնը . բայց թէ ինչ մասնակցութիւն ունեցաւ ինքը Հեփթաղներու պետութեան կործանման մէջ , զժուար է իմանալ իրար հակասող տեղեկութիւններէն : Եթէ Թուզաւորաց գրքին հաւատք ընծայենք , Հեփթաղներու պետութիւնը կործանողը ինքը չէ եղած , այլ Հիւսիսային ազգերը տուած են այս հարուածը : Զինաստանի Խաքանը , այսոպէս կը պատմէ այս զիբարք , որուն իշխանութիւնը մինչեւ Յաքսարէս , նոյն իոկ մինչեւ Ոքսոս կը տարածուէր , լսելով Խոսրովի ուժի մասին՝ որոշեց անոր հրեշտակութիւն մուղարկել առաւ

պարզեւներով, վասփազելով այսու երկու պետութիւններու մէջ բարեկամուկան կազ հաստատել: Ղատաքար, Հեփթաղներու թագաւորը լուր առնելով այս մասին վերահաս կ'ըլլայ անոր նպատակներուն. որովհետեւ իր երկիրը այս երկու պետութիւններու մէջ տեղը կը դանուէր, երկիւղ զգաց թէ անոնք իրարու մէջ բարեկամական կազ հաստատելով կարող են օր մը դաշնակցիլ եւ իւր երկիրը իրենց մէջ բաժնել: Այս պատճառաւ ալ երբ Խաքանին ռէսպանները իւր երկրէն կ'անցնէին, բռնել եւ սպաննել տուաւ դանոնք: Ասոր վրայ պատերազմ գրգռուեցաւ Խաքանի եւ Ղատաքարի միջեւ. վերջինս պարտուեցաւ եւ աշխարհը նուաճուեցաւ Խաքանին: Խաքանի իշխանութեան այս ընդարձակումը շատ վտանգաւոր երեւցաւ Խոսրովի. համարեցաւ թէ ինքն ալ իրաւունք ունի այս աշխարհի (Հեփթաղներու) ինչ ինչ մասերու վրայ. այս նպատակով զումարեց վրկան աշխարհի մէջ լայնատարած բանակ մը, խաղալու դէպի հիւսիս: Խոսրովի հետ պատերազմի հեռապատկերը զարհուրեցուց Խաքանը. անոնք ևկան բանակցութեան. ի վերջոյ խնդիրը անուշի կապուեցաւ: Խոսրով կնութեան առաւ Խաքանի զուստրը եւ ստացաւ Հեփթաղաց աշխարհին մեծ մասը: Թագաւորաց գրքին այս պատճութեան հետ համաձայն է նաև Մենանդր²⁴, որ 557ին (իմա'

²⁴ Մենանդր, էջ 295—296:

567) կ. Պոլիս եկաղ Աւարներու պատղամաւ-
ռութեան Յուստինոս Կայսեր ըսել կու-
տայ, թէ Թուրքերը հարկատու ըրին Հեփ-
թաղները եւ անոնց պետութիւնը կործանե-
ցին: Ուրիշ տեղ ալ կը պատմէ Մենանդր
(էջ 354), թէ պարսիկ դեսպան մը ըստած ըլ-
լայ, թէ իւր թագաւորը կործանած ըլլայ
Հեփթաղներու իշխանութիւնը. կրնանք սա-
կայն այս ըստածքը սնապարծիկ պարծեն-
կոտութիւն մը համարիլ: Բայց նաև կարդ
մը արժանահաւատատ վկաներ արեւելեան մա-
տենագիրներէն, ինչպէս Մասուդի եւ Տա-
րարի, կը պատմեն թէ Խոսրով կործանած է
Հեփթաղներու պետութիւնը, ըստ Տարարիի՝
Խաքանի հետ ի միասին. իսկ Խամզա ամեն-
նեւին յիշատակութիւն չ'ըներ այս մասին:
Ըստ իմ կարծեաց՝ Թագաւորաց գրքին հա-
զորդած տեղեկութիւնները թէ եւ յէականս
ուղիղ են, բայց չառ համառօռուած»:

3. Թուրք տէրուրեան սկզբնաւորու-
թիւնը: Յառաւելագոյն լուսաւորութիւն յե-
տապայ տողերուն յիշենք համառօռիւ նաև
թրքական պետութեան ծագումը: Զին տա-
րեգիրները անոր հիմնադիրը կը համարին
Թուրքէն (545—552), որ 545ին ուղարկեց
իւր տուաջին դեսպանը չինական արքունիք
եւ պատռեցաւ իւլ-Խաքան տիտղոսով: Ասի-
կա 551էն ոչ չառ յառաջ հպատակեցուցած
էր Թիբէլէ կամ Ռոյնը (Ուիզուր) կոչուած

ժողովուրդն էւ 552ին արշաւած Ժու-Ժու
կամ Ժուան-Ժուան (բայ յունական աղքիւր-
ներու Աւար և բայ Ասորի Հեղինակներու՝
Խիսնացի) ժողովրդնան վրայ, որոնք 553ին
կը ջախչախին: Իր զահին վրայ կը յաջորդէ
կարճ ժամանակ մը Խ-սի-քի-քան: Թուրք
պետութեան բուն Հիմնադիրն եղաւ սակայն
Մո-կան-քան, կոչուած նաև Ասէ-քին, Են-
թու, Ասէ-տոռ, յոյներէն՝ Տէշչույլու և
արար մասենազիրներէ Սինֆիրու (553—
572): Սիլզիրուլ իւր զրօշին տակ միարա-
նած այլեւայլ թուրք յեղեր՝ և զահնակցած
Պարսից Խոսրով թագաւորի Հետ՝ յարձակե-
ցաւ Հեփթազներու վրայ և կործանեց ա-
նոնց պետութիւնն այ:

Հեփթազներու պետութեան նուանմամբ
ընդարձակուած իշխանութիւնը Սիլզիրուլի
իսկ օրով բաժնուեցաւ Երկու մասի. արեւ-
լեան և արեւմտեան: Արեւմտեան թուրք
պետութեան Խորան կարգուեցաւ Աչ-սի-մի
(Ասէ-տոմիլ = Աշօջօւլօչ) որ կը նոտէր յեղ-
տուզ (Ալտայի), բայց մէծ Խորանի զեր-
իշխանութեան տակ: Դիզարուլի յաջորդեց
իր Երէց որդին Տարտու Խարան (Տասու-թառու-
քան, կոչուած Պուկիս), որուն ակ բութիւնն
զարձեալ Երկու մասի բաժնուելով՝ արեւ-
մտեան բաժներ ստացաւ իր կրտսեր Եղ-
րայրը՝ իր զերիշխանութեան տակ: Սինզի-
րուլ մէծ Խորանի իշխանութեան յաջորդ կը

յիշուի իր եղբայրն ծանօթ՝ ⁷Արտիլաչ (Արս-
լան, չին. Թաւ-պո-քան) տիտղոսով ²⁵:

4. Խոսրով Ա. կ'արշակէ Հեփրաղներու
դեմ: Աչքի առաջ ունենալով Պարսկաստանի
հիւսիս-արեւելեան սահմաններու վրայ կա-
տարուած այս քաղաքական փոփոխութիւն-
ները, դիւրին ովիտի ըլլայ ըմբռնել, թէ
ինչո՞ւ մոգերը կամ ուարսիկ աւագանին այն-
ովէս հազմեալ կը սախովեն արքայից արքայն,
որ հարաւային սահմաններու վրայ զինադա-
դար կնքելով իւր բովանդակ ոյժն ու ուշա-
դրութիւնը կենդրուացնէ երկրին հիւսիս-
արեւելեան սահմաններու վրայ:

Անշուշտ առած էր ուարսիկ աւագանին
հաւաստի տեղեկութիւններ թրքական շար-
ժմոնեմասին, որ հեղեղօրէն դէպի արեւմուտք
կը տարածուէր, ազգեր չնջելով եւ աշխարհ-
ներ նուաճելով: Թուրք ցեղերու համա-
խմբումն եւ դէպի Հեփթաղական սահման-
ներ յառաջացումը մտահոգած էր ուարսիկ
դիւսնազէտները: Որչափ ու նուեւ Պարսկց
ցանկալի էր ահաւոր թշնամւոյն Հեփթաղին
օրհասական մահը, բայց եւ ոյնպէս չէր

²⁵ Հմմա. J. Marquart, Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, XII (1898), էջ 157—200. Eranšahr, 216. Դարձեալ E. Chavannes, Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux, Pétersbourg 1903 [ի Համարժան Տարբանք առ Օրկոն և այ ուսուցան. VII]. Նոյն Նոյն Notes additionnelles sur les Toue-kiue (Tures) occidentaux կ բեր-
թիւն Տօւգ-Պաօ, II 5 (1904), էջ 1—110:

կրնար անտարբեր աչքով եւ սուանց մտահոգուելու տևանել պետութեան մը կործանումը, որուն մէկ մասին վրայ ինքն ալ ունէր վաղեմի իրաւունքներ, բաց սստի ինքն ալ իրբեւ դրացի պէտք էր մասն եւ բաժին ստանար այն հարուստ աւարէն, որ կ'իյնար յաղթողին ձեռքը : Այս քաղաքական հայեցական բաներով է որ խորհուրդ կու տան մողերը Խոսրովին բանակով փոխադրուիլ արեւելեան սահմանը . «Ասեն մողքն . Արքայ քաջ, աստուածքն ետուն թեզ զտէրութիւնդ եւ զյադրութիւն... Արդ զրանս զայսոսիկ վաղվադակի կատարեա՛ դու, արքայ, զօր գումարեա եւ գունդ կազմեա՛, խաղա զնա դու յաշխարհն Քուշանաց . եւ զամենայն ազգս ժողովեա եւ անցո ըստ պահ դուռն ի ներքս . եւ դու անդէն արա թեզ քնակութիւն : Յորմամ արգելուս եւ փակես զամենեսեան ի հեռաւոր օտարութեան, կատարին խորհուրդ կամաց քոց . եւ որպէս երեւիս մեզ ի դենիս մերում, տիրես դու եւ երկրին Քուշանաց, եւ Յոյնք իսկ ոչ ելանեն ընդ քոյ իշխանութիւնդ : Հանոյ քուեցա խորհուրդն քազաւորին եւ մեծամեծացն, որ էին ի նմին բանի» (9) :

Թէպէտ Եղիշէ, լու եւս խմբագիրը այս պատերազմական խորհրդաժողովին հակաքրիստոնէական նպատակներ կը վերագրէ, բայց անժխտելի է անոր զուտ քաղաքագիտական ձգտումը, որ ուզգուած է Հեփթաղ-

ներու դէմ։ Խորհրդաժողովիս ծանօթ է նաև Ձիբուախ, որ իւր թագաւորաց դրքին մէջ այսպէս կը գրէ²⁶։ Երբ լսեց Խոսրով, թէ Թուրքերը յաջողութիւններ կ'ունենան եւ նուաճումներ կ'ընեն այն երկիրներու մէջ, որոնց վրայ ինքն ալ կը համարէր թէ իրաւունք ունի, ինչպէս Զաշի (Տաշկենտ²⁷) եւ Քաշման երկրի վրայ, ի ժողով հրաւիրեց աւագանին։ բայց ասոնք խորհուրդ չտուին Հեփթաղներէն վրէժ լուծել, «որոնք Ահրիմաննան են, չարահաւառ եւ թշնամի Երանեանց», այլ լաւազոյն համարեցան Թուրքերու Խաքանին հետ բարեկամական կազ հաստատել։ Բայց Խոսրով չանսաց այս իմաստուն խորհուրդին, եւ ի Մադայն (Տիգրոն) հզօր բանակ մը հաւաքեց, զոր խաղացուց Վրկան աշխարհը, Հեփթաղներու սահմանը։

Զօրաժողովիր հրամանին պատճենը, որոնց համեմատ «Արիք եւ Անարիք» զէնքի կը հրաւիրուին, ունեցած է Եղիշէ աչքի առաջ։ ուշադրութեան արժանի է անիկա իրրեւ վաւերագիր մը, եւ ինչպէս ինձ կը թուի, ունի վաւերականութեան ամէն յաւականիշները²⁸. «Իրովարտակս զրեր, պնդով

²⁶ Հմմատ. Ed. Drouin, Mémoire sur les Huns ephthalites dans leurs rapports avec les rois perses sassanides. Le Muséon, t. XIV (1895), էջ 283:

²⁷ Հմմատ. Marquart, Eranšahr, 155:

²⁸ Հրովարտակին խօսքերէն կ'երեւայ թէ պատ-

դեսպան (պնդադեսպան) առաքէր (արժայն) յամենայն տեղին տէրութեան իւրոյ : Եւ այս է պատճեն երովարտակին .

Առ ամենայն ազգս տէրութեան իմոյ , Արեաց եւ անարեաց , բազմացի ի ձեզ ողջոյն մարդասիրութեան մերոյ . դուք ողջ լերուք , եւ մեք մեզէն ողջ եմք դիցն օգնականութեամբ :

Առանց զձեզ ինչ աշխատ առնելոյ յանգացաք զնացաք յերկիրն Յունաց , եւ առանց զործոյ պատերազմի՝ սիրով մարդասիրութեամբ նուանեցաք զամենայն երկիրն մեզ ի ծառապութիւն . դուք զբարի զմտաւ ածեք , եւ անսպառ լերուք յուրախութեան . բայց բան զայս կատարեցէք վաղվաղակի , զոր տնեմքն . Մեք ի մտի եղաք անվրեպ յորհրդովք յօսպալ զնալ յաշխարհն արեւելից՝ տատուածոցն օգնականութեամբ դարձուցանել ի մեզ զսէրութիւնն Քուշանաց . դուք իրբեւ զերովարտակս զայս տեսամեք , անյանիան վաղվաղակի այրեւածի զումարեցէք տռաշի բան զիս , յանդիման լերուք ինձ յԱպար աշխարհին» (9—10) :

Հրովարտակս ուզգուած էր «յաշխարհն Հայոց , ի Վրաց եւ յԱղուանից եւ ի Լիֆնաց , ի Մալդիից եւ ի Կորդուաց , յԱղձնեաց եւ բազում այլ տեղեաց հեռաւորաց , որոց ոչ

Հենու ուզգուած էր Հոյերուն , որունք չէին մասնակցած 541—542 տարիներու արշաւանքներուն :

էին օրէսի երբալ զայն նամապարի յառաջ ժամանակաւ» (10) :

Պատմագրին խօսքերը գեղեցիկ կերպով կը ներկայացնեն դօրակոչի հանդիսականութիւնն եւ ծանրակշուութիւնը : Արքայից արքայն ուելլի վտանգաւոր պատերազմի մը ձեռնամուխ պիտի ըլլար, քան որ էր Հռովմէտականը . եւ դօրակոչին հատճեալ սախովումը ցոյց կու տայ, թէ իրօք ստիպիչ էին ժամանակի հանգամանքները :

Զօրահանդէսի վայր կը նշանակուի Ապար աշխարհը, որով պէտք է հասկնալ Նիւշապուշ շահաստանը Ապար աշխարհի ի վրկանս ²⁹:

Հրովարտակին մէջ բացայայտ նշանակուած է նաև արշաւանքին նպատակակէտը . «խաղալ գնալ յաշխարհն Արեւելից» : Ճանապարհը Ապար աշխարհէն պիտի հանէր բանկը Վրկանից աշխարհը . նպատակաւ դիրք բռնելու «Հոնաց աշխարհի» ստհմանին վրայ

²⁹ Ապար աշխարհ (Փարպ. 86, 89 եւն, Եղիշ. 10, 110 եւն) Հին պահլաւական մեւն է Ապրշահիք (Մէր. 23, 65), որ բառական թարգմանութեամբ «Վրկին աշխարհն» է (Հմմտ. Եղիշ. Բ. 123. «Երեւելի ընդ ամենացն Վրկին աշխարհն»). այսինքն Պարսկաստանի հիւմիսուցին մասը, որ կը տարածուէր մինչեւ Վրկան աշխարհի ստհմանները : Նահանդիս չահաստան բազաքն էր Նիւշապուշ, զոր կառուցած է Շապուշ Ա. : Շատ յանաբի նահանդին անուամբ յորչործուած է շահաստանը եւ հակառակին շահաստանի անուամբ նահանդը (Nöldeke, ZDMG. 31, 151. Marquart, Er., 74). այսովէն նաև Հոս Ապար աշխարհով ակնարկուած է Նիւշապուշ :

ընդ պէտք «Թուշանաց» (Հեփթողաց)։ Այսպէս զիտէր նաև Ֆիրդուսի։ Հետաքրքրական է հսու Հրովարտակին «աշխարհ Արեւելից» բացատրութիւնը «Վրկանից աշխարհի» համար, որ կ'ենթագրէ Պարսկաստանի այն նոր քաղաքական-զինուորական բաժանումը, որ տեղի ունեցած Խոսրով Ա. Անուշընուանի թագաւորութեան ակիզիր, երբ պետութեան ամբողջ Հիւսիս-արևելյան մասը՝ Վրկան աշխարհի հետ նկատուեցաւ Խորասան, այսինքն Արեւելից աշխարհ³⁰։

22 Այս քաղաքական-զինուորական բաժանումն մասին կը զբէ Ցարարի (Էջ 150), որուն հետ համաձայն են յէտիւան Ֆիրդուսի և արար ուրիշ ազրիներ։ «Խոսրովի զահ բարձրանալին յառաջ բանակին սպազապետութիւնը (sprahbeth), այսինքն վերին Հրամանատարութեան պաշտօնը մէկ հազար ձեռքն էր։ Իր այս պաշտօնը կ'ընդզրկէր բավանդակ պետութիւնը։ Երբ թագաւորեց Խոսրով, այս պաշտօնն եւ պատիւը չարս հոգուց վրոյ բաժնեց։ այսինքն ա. Արեւելից, այս է՝ Խորասանի և զրացի աշխարհ-ներու սպազապետ։ բ. Արեւելուաքի սպազապետ։ գ. Նիմբրոզի, այս է՝ Եմենի սպազապետ։ դ. Աստրապականի և զրացի աշխարհ-ներու, արկիրի սպազապետ։ Յուսով էր թէ այս կարգաւորութեամբ պետութեան կարգն ու կանոնը աւելի պիտի ամրագնուուէր։ Պետութեան կազմի այս չորս ստորաբաժանումները աւելի պաշտառ եւ ճշգութեամբ հաջորդուած են Ա. Խորենացոյ անուամբ ծանօթ Աշխարհազրամթեան հին որինակներու։ մէջ յառաջ կը բերեմ Յ. Մարկուարտի վերակազմակերպէն (Երանձար, 8—9)։ ա. Քուստի Խորրարան, որ է կողմն Արեւմանաց, յորում են աշխարհի թներ։ բ. Քուստի Նեմոնց, որ է կողմն միջաւրեաց, որ է Հարաւա, յորում աշխարհի թներ։ գ. Քուստի Խորասան, որ է կողմն արեւելից, յորում են աշխարհի թներ։ դ. Քուստի Կասպին, որ է կողմն Կասպու լեռնեց (արտք. Արտամար, ՀՀիւսիր, նաև ։

Արքայից արքայի արշաւանքին նպատակն է «դարձուցանել ի մեզ զոհը բռնթիւնն Քուշանաց» : Ինչպէս նկատեցինք վերը, Զ. դարու առաջին կէսին Պարսկաստան իւր հիւսիս-արեւելքան սահմաններուն վրայ միակ թշնամի ունէր Հեփթաղ տէրութիւնը : Տարօրինակ է ըստ այսմ Հրովարտակին արտայայսութիւնը՝ «տէրութիւն Քուշանաց» : Քուշանները 468ին հեռացած էին արգէն իրենց նախկին հայրենիքէն, թողլով դայն աւար Հեփթաղներուն : Ի՞նչպէս այժմ արքայից արքայ անոնց յիշաւակութիւնը կրնայ

«Արքապատական»), յորում են աշխարհը ԺԴ...» : Արտ եւ պարսկէ Հեղինակներու տեղիքները տե՛ս Nöldeke, Tab., էջ 155—156, ծան. 2: Կը պատմէ Տարարի այլուր (էջ 151) թէ Խոսրով «Թագաւոր ըւլաւէն հոտը գրեց թղթեր այն չորս պահպասապաններուն, որոնցմէ իւրաքանչիւրը Պարսկաստանի չորս կողմերէն մէկը կը կառավարէր, եւ անօնց ընկերներուն (ստորակարգեալներուն)» : Եւ յասա՞լ կը բերէ Աստրապատականի պատգուստապանին ուղղուած նամակին խորագիրը. «Կաւասի որդի Խոսրովին առ Զատոյէ, Նիհորական (Nachwergân), պատգուստապան Աստրապատականի, Հայաստանի եւ անոր սահմաններուն» եւն: Պատգուստապան բառակոն թարգմանութեամբ հանհանապետ, կողմանպահէ է. Նիխորական 554ին կը յիշուի Ներսէս Աւարակեցւոյ թղթին մէջ իրրեւ «ի մարդպանուրեամն Նիհորականաց» (Գիրք թղթոց, էջ 72), իսկ Յիզարիուզարի վկայարանութեան մէջ «Հայոց իշխան», որ կոչէր Նիխորական» (Վարք եւ վկայարանութիւնը Սրբոց, Բ, էջ 126): Ակնարկուած զաւանն կամ մարզին են «Հիւսիսային կողմանց» աշխարհները, Աղուանից, Վրաց, և այլ Մարաստանի (Հմտ. Nöldeke, 153, ծն. 19) հետ: Արեւմանոց կողման պատգուստապան կը յիշուի Տարարի 291 եւ Սեր. 77, 79 եւն Շահէն: Հմտ. առ այս Nöldeke, անդ, 151—152, ծ. 2 եւ 291, ծ. 2:

ընել : Կը յիշեմ պարսիկ Սուրհանդակին խօսքիրը, ըստած առթիւ Պերողի պարտութեան լուրին . «ամենացն մարդ անսանել լոկ սիրով չկարէր զայրն Հեփթաղ և կամ զանոնոն լոկ լսի, թող թէ կոռել ընդգէմ Հեփթաղին» (Փարուղ. 155) : Իրաք ալ 485էն ի վեր ոչ մէկ պարսիկ Համարձակած էր ոսսի կանգեիլ Հեփթաղին : Այս էր թերեւս պատճառը, որ խոյս տուած է արքայն լսելիք ընել Հեփթաղիներու անունը : Եղիշէի ըմբունութով ալ «Քուշանք» անունը աւանդարար մնացած է այն աշխարհին վրայ, ինչպէս կը տեսնուի իր միւս, աւելիի մեկին արտայայտութենին . «աէրութիւնն Հոնաց աշխարհին, զոր Քուշանս անուանեն», այսինքն ոչ Քուշաններու այլ Հոներու աշխարհ և աէրութիւն, որուն ժողովրդական յորջորջունն է Քուշանք :

Հեփթաղ անունն առ Համարակ ծանօթ չէ Եղիշէի . և այն ժամանակ, երբ նա զրի կ'առնէր իւր յիշաղութիւնները, զար անհետացած էին այն աշխարհէն ինչպէս Քուշաները նոյնպէս Հեփթաղները, ուր Թուրքերն էին աէրերը : Ինչպէս Բիւզանդական Հեղինակներու, նոյնպէս չին ասրեզիրներու քոյ այս չրժանին իրեւս ընդհանուր ժողովրդական անուն ծանօթ էր Սնուռ . կամ ձեսչօ Սնուռ : (Սպիտակ Հոնք, այսպէս կոչուած մորթի սպիտակութեան համար) և Իաօ (Հոն), որով կ'իմանացին ընդհանրապէս Հիւսիսական ազգերը . իսկ մասնաւորապէս Հեփ-

թաղ (‘Եգիսայրաւ, ’Աթձէլաւ, առ. Abdel, չին. Je-ta (չին արտասահնութեամբ Jep-tat) կ'անուանէին աշխարհին տիրող ժողովուրդը (Հմմա. եւ Ղ. Փարապ. 146 ևն. Մ. Կաղանկ. 34 «Հեփթաղական ազգ»): Բայ այսմ համաձայն է ժամանակին Եղիշէի բացատրութիւնը չափութիւն Հոնաց աշխարհի» որուն բացայստիչն է միայն ընկալեալ անունն Քուշանք, հոս «Հեփթաղք» եւ քիչ յետոյ «Թուրքք» իմաստով: Դեռ է. դարուն Բ. կէսին Սերիոս Քուշանք, Թետաղք, Թետաղացիք, Հեփթաղք համազօր անուններ դիտէ, որով կ'իմանայ Թուրքերը³¹ (էջ 67 ևն):

Նոր արշաւանքս չի դիտեր արշաւել թշնամեաց երկիրը աւաբարելու նպատակաւ, ինչպէս նախորդ երկու արշաւանքներու նպատակն էր, եւ ոչ ալ թշնամեաց յարձակում մը յետս մղել, այլ «զարձուցանել ի մեղ զոէրութիւնն Քուշանաց», հին վրէժ մը լուծել, յետս զրաւել այն երկիրները, որոնք Պերողի եւ Կաւատի օրով յափշտակուած էին. վրիժառու կոիւ մը (Revanchekrieg): Յայսմ ձայնակից է Եղիշէին Տարարի, որ կը գրէ. «Թուրք ետ ստացաւ Պարսկաստանի՝ շատ երկիրներ, որոնք ըստ մասին կաւատ թագաւոր այլ եւ այլ պատճառներով եւ զանան առիթներու մէջ կորսնցուցած էր եւ ենթարկած օտար թաղաւորութիւններու»:

³¹ Հմմա. Eranšahr, 61:

Այսպէս հանչնալով յահճին արքայից արքայի՝ Առարով Ա. կ զէմքը, Հասկնալի կ'ըւլան այնուհետեւ նաև Հրովարտակին յոխորս խօսքերը, յառաւկ պարսկական մեծախօսութեան և Առարովի նկարսողքին, թէ շատանց զործոյ պատերազմից այսինքն առանց թշնամույն հետ բախում ունենալու՝ ասիրով մարդասիրութեամբ (°) նուանեցաք զամենայն երկիրն (Հռովմայեցւոց) մեզ ի ծառայութիւնը, ակնարկելով այն տուրքը, զոր զրած էր Հռովմայեցւոց վրայ (545) իրեւ պայման զինադադարի: Թէ ինչպէս շահուզործեցին Պարսիկները 545ի զինագազարի և 562ի խաղաղութեան զաշինքի այս կէտը, որով Կայսրը յանձնառու կ'ըլլար ստորեկան զումար մը վհարել ձորայ պահակին պահանութեան համար, կը անսնուի նաև այն դէոյքէն, զոր կը պատմէ Յովհ. Եփեսացի³². Խօսելով Զեմարքոսի 572/73ին (ըստ Մեհանդրի՝ 569ին) գեսականազնացութեան մասին կը զրէ Եփեսացի, թէ Թուրքերու Խաղանը ի ներկայութեան պարտիկ զեսպահներու հարցուցած է Զեմարքոսին. ՀԱՅՂԻ՞ կէ Պարսիկներուն ինձ բասծը, թէ Հռովմեական Կայսրը մեր քաջաւորին (Առարովի) ծառան է և իրեւ ծառայ մը՝ հարկ կը վնարէ մեզից: Հռովմէսկան գեսպահը խոյս կուտայ հարստաբանթեամբ Հարցումէն և կը

³² Յովհ. Եփես. Պատմ. Եկեղ. 2. 23 = պերժ. Բարդու, էլ 252:

զանէ հնարք բարձր պաշելու իւր կոյսեր ճո-
խութիւնը Խաքանին առջեւ։ Բնականաբար
ինչպէս կը սիրէր պարծիլ իւր զէնքի յաջո-
ղութիւններով արքայից արքայն, նոյնպէս
պիտի փառաւորէին զինքը իւր հպատակները։

Նախարարները իրենց գունդերով կ'եր-
թան կը ներկայանան թագաւորին, զորոնք
ի մի զումարելով «Խաղաց զնաց միանգա-
մայն ի վերայ տէրութեանն չոնաց աշխար-
հին, զոր Գուշանս անուանին։ Եւ զերկեամ
մի կոռւեալ, ոչինչ կարաց ազդել նոցա։
Ապա արձակեաց զմարձիկս յիւրաքանչիւր
տեղիս։ Եւ զայլս ի նոցա տեղիս փոխանակ
առ իւր կոչեաց նովին պատրաստութեամբ։
Այսպէս ամ յամէ սովորութիւն կարգեաց։
Եւ իւր անդէն բաղաք բնակութեան շինեաց,
սկսեալ ի Դ. ամէ տէրութեանն իւրոյ մինչեւ
յամն ԺԱ. քազաւորութեանն։

Կ'երեւայ թէ Խոօրով փորձեց ի սկզբան
յարժակումներ Հեփթաղներու վրայ, բայց
մնալով սպարզիւն՝ անցաւ պաշտպանողա-
կանի։ Նաեւ ըստ Ֆիրդուսիի աւազանւոյն
խորհուրդն էր՝ պաշտպանողական զիրքի
մէջ մնալ, իրբեւ հանդիսատես սահմանէն
անդին կատարուած անցքերու։ բայց Խոօրով
չէր անսացած։

Այս եւ յաջորդ հատուածին մէջ կու տայ
մեզի Եղիշէ ժամանակադրական կոռւաններ,
զէպքերու ժամանակները որոշելու։ Բայց
արքայից արքայի Դ. և ԺԱ. տարիները չեն

Համաձայնիր ճշգիւ այն դէպքերուն, որոնք պատմուած էին քիչ յառաջ։ Ինչպէս հրովարտակը կը տարփողէր, այս առաջին արշաւանքը Քուշաններու դէմ, տեղի կ'ունենար Հռովմէական պատերազմէն անմիջապէս Լոթքը, այն է 543/44էն յետոյ, Հաւանօրէն 545ին։ Վերջին տարիս կը Համապատասխանէ ճշգիւ Խոսրովի թագաւորութեան ԺԴ. տարւոյն։ Լոկ պատահականութիւնը մըն է որ այժմեան բնադրին Դ. տարին տասնաւորով մը աճեցնելով կը ստացուի 545 տարին։ Որովհետեւ նաև ԺԱ. և ԺԲ. տարիները տասնաւորով աճած իմաստ կը ստանան, ստիպուած եմ ըսել, թէ Սկզբնագիրը խարդախուած է Հոռ խմբագրչի կողմէն մասնաւոր նպատակով մը։ Խմբագիրը, որ Պ. Փարուեցիէն վուխ կ'առնէր իւր տեղեկութիւնները Դ. արշաւանքի մասին, որպէս զի Ա.—Պ. արշաւանքներու ժամանակագրութիւնը համաձայնիք Դ.ին, այն է Յազկերտի ԺԶ. տարւոյն, կարեւոր տեսած է Սկզբնագրին «ԺԴ—ԻԱ» և «ԻԲ» տարիները տասնաւորով մը նուազեցնել։

Վերականգնելով Սկզբնագիրը կը դանեն Ա.—Բ. արշաւանքները իրենց ճշգրիտ ժամանակագրութիւնը։

Ա. տարի կարդա՛ Ժ. տարի թագաւորութեան Խոսրովի՝³³ = 540, Պարսկա-Հռով-

³³ Խոսրով դահ բարձրացաւ 13 Սեպտ. 531:

մէական պատերազմի սկզբնաւորութիւնը :

Դ.—ԺԱ. տարիներ կարդա՛ ժԴ—ԻԱ. =
545—552. Ա. արշաւանք Քուչաններու (Հեփ-
թաղներու) դէմ :

ԺԲ. տարի կարդա՛ իԲ = 553. Բ. ար-
շաւանք Քուչաններու դէմ :

Ինչողէս չինական տարեգիրները կը
վկայէին՝ 545, 552 և 554 տարիները հիւսի-
սական աղջերու պատմութեան մէջ կարեւոր
թուականներ էին :

Թուրքերու յառաջախաղացութիւնը կը
պահանջէր, որ Խոսրով պատրաստ հոկէր
սահմաններու վրայ և հետեւէր դէպքերու
տուած ընթացքին։ Այս միջոցին (545—553)
էր որ Թուրքերը նուաճելով Ռւիզուրներու և
Աւարներու աշխարհները հասան Հեփթաղնե-
րու տէրութեան սահմանները։ Խոսրով օդ-
տագործեց ժամանակը ամրացնելու իւր սահ-
մանները վերահաս վտանգի առաջը։ Այն եր-
կար պարիսպները հիւսիս-արեւելեան սահ-
մաններու վրայ, որոնց աւելանելները դեռ
այսօր կը տեսնուին, ըստ մեծի մասին բար-
ձրացած էին Խոսրով Անուշըռուանի օրով³⁴։

³⁴ Տարարի (Էջ 160) կը գրէ. «Այն թշնամիները,
որոնք Վրկանի զիմաց կը բնակէին, Խոսրովի կա-
ռուցած պարիսպներու պատճառաւ չէին կրնար որ
է յարձակում փորձել այս երկրի վրայ կամ տի-
րանալ անոր։» Հմմատ. եւ R. Hartmann, յօդուածն
«Վրկան» ի Enzyklopädie des Islam, I, էջ 1112։ Կը
պատմէն Սաքուրի և Բերկրի թէ Խոսրով նման ամ-
բութիւններ չինց կամ ըստ մասէ նորոգեց հիները
ենեւ. Իրաքի սահմաններու վրայ Արարներու առաջ-

Այս առջութիւններու մասին պէտք է Հասկնաւլ պատմագրին խօսքերը. «Եւ իւր անդէն ժաղաք քնակութեան շինեաց ³⁵», եւ «անդէն ի ներքոյ պահ դրանն արգելոյր զբազմութիւն այրուծիոյն Հայոց... Եւ երաման սասափի ի վերայ դռնապանացն առնելին, քէ որ յարեւելս առ մեզ զայցէ՝ քողցն, իսկ յարեւելից յանումուսու անանց լիցի նանապարհ։ Եւ իրեւ արգել եւ փակեաց զնոսս յամուր յանել զառազիդն, որ յիրաւի ասացի ամուր եւ անել, ժանզի չիք անդ տեղի փախստի եւ քախստի, վասն զի շուրջանակի քշնամիք են քնակեալ» (16—17)։

545—552 Հրթանին Խոսրով ունեցաւ անշուշտ ընդհարութիւններ թշնամւոյն հետ. պատմագրին յետազայ տողերը «ի նեղ եւս էարկ զբագաւորն Հոնաց, ժանզի աւերեաց զբազում զաւառս նորա» ակնարկութիւններ Են այն փոքր եւ մեծ արշաւանքներու մասին, զորոնք սփոնց Խոսրով Հեփթաղուց աշխարհի վրայ։ Մահարեր հարուածը վերսպահուած էր տալ յանորդ տարին։

³⁵ առկութիւններէ պաշտպաննելու Համար երկիրը. Հմմտ. Nöldeke, Tabari, էջ 160, ձ. 1: Քիշ եարք պիտի տեսնենք թէ Խոսրով նաեւ ձորաց պահակը ամբացոց նոր շինութիւններով։

³⁶ Արար աշխարհացիրները կը յիշեն Նիւշապուհ Հահաստանէն երեք որ Հեռու դէպի արեւմաւաք Խոսրովակերտ (Khosrawgird) գաստակերտ մը Բայհակ բարերեր զաւառին մէջ. Հմմտ. Tomaschek, Zur historischen Topographie von Persien, WSBAW, Phil.-hist. Kl., 108 (1885), էջ 636: Ցայտնի չէ ու կայն թէ Անուշառուանի² կերտուածքն է։

«Եւ իրեն ետև եքէ հաստատուն կացին Հռոմեական յուխտին իւրեանց՝ զոր եղին ընդ նմա, եւ դադարեցին Խայլընդուրք ելանել ընդ պահակն ձորայ, եւ յամենայն կողմանց Խադադուքեամբ բնակեաց աշխարհ նորա, ... եւ յաջողեցաւ տէրուրիւն նորա, աւետաւորս առաքեաց ընդ ամենայն ատրուշանս աշխարհին իւրոյ ցլուք սպիտակօֆ եւ զիստոր նոխազօֆ առատացոյց զգոնս կրակին» (11) :

Առելի Բ. արշաւանքին պիտի ողառշամէին տողերս, երբ Հեփթաղներու պետութեան կործանմամբ եւ Թուրքերու թաղաւորին հետ բարեկամական յարաբերութիւն կնքուելով՝ Պարսկաստան իսկապէս «յամենայն կողմանց խաղաղութեամբ բնակեաց» : Բայց եւ այնպէս նաեւ 545—552 չրջանն անցաւ խաղաղութեամբ։ Հռովմացեցիք որոնք զբաղած էին արեւմտւոք, չխախտեցին զինապատրը. եւ հիւսիսացին սահմանը չվրդովեցաւ վաչկատուն ցեղերու նոր սապատակութեամբ ձորաց պահակէն, որովհետեւ այդ ցեղերը Թուրքերու հետ միութիւն կազմած՝ զբաղած էին Ռւիգուրներու եւ Աւարներու դէմ եւ կը քայլէին Հեփթաղներու վրայ։

5. Խորսովի յարձակումը Հեփթաղներու երկիրը։ Այս անցքերու չարունակութիւնն է Բ. արշաւանքը, որուն ժամանակը կը նշանակուի «ի ԺԷ» (կարդա՛ իԲ) ամի թագաւորութեան իւրոյց, այն է 553/54, երբ «գունդ

կազմէր անհամար բազմութեամբ՝ յարձակեալ հասանէր յերկիրն ի Տաղական. զայս տեսեալ քագաւորին Քուշանաց, ոչ հանդուրժէր ելանել ընդ առաջ նորա պատերազմաւ. այլ խոյս տուեալ ի կողմանս ամուր անապատին, քազստեամբ ապրէր հանդերձ ամենայն օրօքն իւրովք: Խակ սա ասպատակ արձակէր զաւառաց, տեղեաց, վայրաց. առնոյր զրազում թերդս եւ գֆաղախ. կուտէր զգերին, զառ եւ զապուռ եւ զաւար, ածէր հասուցանէր յերկիր իւրոյ տէրութեանն»:

Արքայից արքայն արրած մէծ յաղթութեամբս, կը հարցնէ իւր սրաշտօնեաներուն՝ մոզերուն եւ մոզակեաներուն. «Զինչ հասուցուք մեք ասուուածոցն փոխարէնս (ընդ) այս(ր) մեծի յաղթութեանս. որ ոչ ոք կարաց ելանել ընդդէմ մեր պատերազմաւ:

Յայնմ ժամանակի առ Հասարակ միարան մոզք եւ քաւզեայք բարձին զմայնս իւրեանց եւ ասեն. Ասուուածքն՝ որ ետուն ֆեզ զտերութիւնդ եւ զյաղթութիւնն(դ) ի վերայ թշնամեաց քոց, ոչինչ կարօտ են ինդրել ի քէն յերեւելիք պատուականացս...» (16):

Խօսքը Հեփթագներու պետութեան կործանման մասին է, որ տեղի ունեցաւ ճշդիւ 554ին³⁶: Հիւսիսէն թուրքերու՝ Սինջիրու

³⁶ Drouin, 286 «Ճերձաւորապէս 557ին». բայց Հմայտ. Marquart, WZKM, 7, էջ 184. Eranšahr, 64:

Խաքանի Էւ Հարաւէն Խոսրովու ճնշման տակ
վերջ դառաւ Հեփթաղներու հզօր տէրութիւնը :

Այս կոխւներու մանրամասնութիւններու
նկատմամբ կը խոտորին պատմագիրները
իրարմէ . Տարարի (էջ 159) կը գրէ . Մինչիւ-
րու (Στλζιթօսիօց բատ Մենանդրի) սպաննեց
Հեփթաղներու Վարդ թաղաւորը . առանց
վախնալու անոնց ուժէն ջախջախնեց կոտորեց
անոնց թաղաւորին հետ բանակին մեծ մասը,
ոււար առաւ անոնց ստացուածները , նուաճեց
երկիրը , ի բաց առեալ այն մասերը , որոնք
Խոսրովի ձեռքն ինկած էին : Խաքանը սիրա-
շահեցաւ Արխազ , Բանջար և Բալանջար ժո-
ղովուրդները , որոնք Ենթարկուեցան իր իշ-
խանութեան» : Մասուղի կը պատմէ թէ
«Անուշարուան ասպատակութիւն սփռեց
Բալիս գետի միւս կողմը , մինչեւ Խոտան , ևւ
ևւ սպաննելով Հեփթաղներու Ախոշնաւազ
թաղաւորը՝ լուծեց իւր պապին , Պերողի
վրէժը» : Ֆիրդուսիի համաձայն Հեփթաղները
պատերազմի մէջ ինկած Ղանաֆար (Ղանա-
քար) թաղաւորի տեղ ընտրեցին նոր մը՝
Ֆուզանիշ անուն՝³⁷ բայց թէ ի՞նչ եղաւ անոր
բախտը պատերազմէն ետքը՝ յայտնի չէ :

«Հեփթաղները իրենց պետութեան կոր-
ծանումէն ետքը քաշուեցան դէպի արեւելք՝
Խոնտուզ , Բաղախոչոն և Յաքսարաէսի վերի
կողմէն մտան Ֆերդանահ . ուրիշ մաս մալ

³⁷ Drouin, 285. Marquart, Eranšahr, 64:

նատաւ. Ոքսոսէն հարաւ, Թոխուրիստանի մէջ, ուր խառնուեցան տեղացի ժողովրդեան Հետ²⁸ :

Եղիշէի ստացած տեղեկութիւններու համաձայն Հեփիթազաց թագաւորը խոյս տալով թշնամւոյն հարուածներէն փախած է քի կողմանս ամուր անսպասինք : Կարող է հոս և թագաւորով նաև Թուղանիշ իմացուիլ, իսկ զամուր անսպասոց հաւահօրէն Սեւ ուսուց (Կարս-կում) կոչուած անսպասն է, որ զէպի արեւելք կը տարածուի :

Ուզիդ են եւ համաձայն արտաքին ազրիւններու, ինչ որ կը զրէ Եղիշէ Խոսրովի յայն կոյս սահմանին կատարած ասպատակութիւններու եւ արշաւանքներու մասին Շոսրով կ'երեւայ թէ յառաջացած էր մինչեւ Բայիր եւ Թոխուրիստան, երբ Սինջիրու հիւսիսէն կը յարձակէր Հեփիթազններու զբայց կը զրէ Նէօլուկէ (159, ծ. 1) : Այս իմաստով կ'ամփոփէ իւր տեղեկութիւնները նաև Տարարի (էջ 156—158) . Խոսրով շետ ստացաւ Պարսկաստանի՝ շատ երկիրներ, որոնք քուս մասին կուտաս թագաւոր այլ եւ այլ պատճառներով եւ այլ եւ այլ առիջներու մէջ կորանցուցած էր և և և Խոթարկան օտար թագաւորներուն . անոնց թուին մէջ են Սինդ, Բաստ, Արտխառն, Զարույխատան, Տոխարիստան, Դեհիստան, Քարույխատան : Մէծ կո-

տարած ըրաւ Պարիզ կոչուած ժողովրդեան մէջ . մնացորդներն հանեց իրենց երկրէն և տարաւ բնակեցուց իւր պետութեան այլ եւ այլ վայրերու գրայ , ուր անսնք ենթարկուեցան իր իշխանութեան եւ պատերազմով զինուորներ եղան : Աւրիշ ժողովուրդ մը , Զոյ կոչուած , բռնել եւ իր առաջ կոսորել տուաւ . ինայեց միայն 80 քաջ պատերազմովներու . զորոնք ապա Շահը ի Պետող բնակեցուց , պարաւորելով որ զինուորական ծառայութիւնը ընեն : Ի հարկէ Տարարիի (ինչպէս նաև պարախի եւ արար ուրիշ ազրիւրներու) թուած այս աշխարհներու նուաճումը ուղիղ էէ ըստ ամենայինի : «Եթէ ստուգիւ զրաւած էր Խոսրով Տոխարիատանը , ստիպուած էր զարձեալ պարողել Սինջիրու Թուրքերու Խանին առջեւ , ինչպէս յետադայ զէպքերը ցոյց կու տան : Գուշ պէտք է ըլլար , որ Մարգիուոր կրցաւ միւսանուած ձեռք բերել . Տաղականը զարձեալ սահման եղաւ : Կ'Երեւայ թէ Հերտթ նահանդը վատողէ այ եւ Պուշանդի հետ յետս նուաճած էր ³⁹ :

Այս յաղթութիւններու մասին է ինչ որ Զիկ , Խոսրովի զեսպանը 562ին կը պատմէր Շուտափինիանոսին մեծարանելով թէ իւր թաղաւորն Խոսրով Հանսպարտելի է եւ տարած է շատ յաղթութիւններ . իր թուզ կապելին ի վեր տասար ազգերու հետ կոռւած եւ զա-

³⁹ Marquart, Eranšahr, 64—65:

նոհք հարկատու բրած է , իսկ Հեփթաղներու իշխանութիւնը կործանած էւ շատ թագաւորների ալ նուանած է , և թէ այն աշխարհներու բարբարուները կը յարգեն զինքը և կը պատուին . ուստի ևւ իրաւամբ ևւ արժանեօք կը սեղաւելունէ անձին արքայից արքայ յորդորջանքը⁴⁰ :

Դեսպանին խօսքերուն հարազատութիւնը կը հաւատարմացնէ Եղիշէ , որ հսկապարսկական մտայնութեան թարգմանն է : Ծամենայն դէպս , եթէ Հեփթաղներու պետութեան կործանումը Խոսրով առանձին ի գլուխ չհանեց , բայց այն ստոյդ է թէ ինքն ալ ունեցաւ մեծ մտանալցութիւն այս գործին մէջ ևւ կրծար իրաւամբ առեւխու ուղարկել իւր ժողովրդեան ևւ շնորհաւելութեան զոհեր առհմաննէլ , վասն զի տարիներէ ի վեր Պետութենէն անջատուած նահանգներ յանձնողեցաւ յեսու զրաւել ևւ որ մեծազոյնն է՝ Պարսկաստան ազատեցաւ իւր ահաւոր թշնամին :

6. Խոսրովի արշաւանքը Խուրքերու դէմ : Խուրք-հռովմէական դաշնակցուրինը : — Բայց Պարսկաստան Հեփթաղներու փոխարէն նոր թշնամի մ'ունեցաւ իրեն զրացի՝ Խուրքերը , որոնք ոչ նուազ վատնաւոր էին : Թէ ալէտ ի սկզբան բարեկամական էին յարաբերութիւնները Պարսից ևւ թրքաց մէջ :

⁴⁰ Մէնանգը , էջ 354:

բայց դոյլն պատճառ մը բաւական էր պատեհազմասէր և առարատենչ զբացին զրգուելու անհաջող թշնամութեան։ Եւ Խոսրովի ամբարտաւոն և անզիջող նկարազիրը տուատարիթ անհամաձայնութեան երկու պետութիւններու մէջ։

Թուրքերէն նուաճուած ժողովուրդները այնչափ չազդուեցան իրենց անկախութեան կորուստէն, որչափ այն վեասէն, զոր պատճառեց իրենց վաճառականութեան յարարերութիւններու փոփոխութիւնը⁴¹։ Խոսրովի օրէնքները արտասահմաննեան առգրանքներու ներածութեան մասին անհնարին դարձուցին անոնց՝ մետաքսի չահարեր վաճառականութեան աշխայժ ընթացք տալ։ Խաքանը⁴² առնոնց խնդրանքին վրայ զեսպանութիւն մը զրկեց Խոսրովին՝ Սողդիացի Մանիաքի զլիսաւորութեամբ, բանակցելու մետաքսի ազատ առեւտուրի մասին։ Խոսրով տրամադիր չէր զիջիլ, բայց չէր ուզեր նաև մերժելով իւր հզօր զբացւոյն հետ խզել բարե-

⁴¹ Այս խնդիրներու մասին հժման. Fr. Spiegel, Eranische Altertumskunde, III, էջ 452—453. E. Chavannes, Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux, էջ 220—245 և Ernst Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches. Stuttgart 1919, էջ 17—21 և 35—36։

⁴² Խնդիր Մեսանդրի պատճութեան ընթացքէն կը աեսնաւի, խօսքը Արեւմտեան թուրք պետական նարանի, Դիզարութի (Διζαρούλος, չին. Ծէ-թի-ժի, թրք. Խոէթժիչ) մասին է, որ կը զանուէր Աին-ժիրու մեծ նարանի զերիշխանութեան տակ։ Հժման. Marquart, WZKM, 12, էջ 188։

կամական յարաբերութիւնները : Թուրքաստանէն վախսատականի մը՝ Կատուլիոսի խորհրդագով զնեց Խոսրով պատգամաւորներու բերած մետաքսը և անոնց աչքին առջև այրեց զայն : Իմացան պատգամաւորները, թէ ինչ ուղեց ասով յայտնել Խոսրով և վերապարձան տժդոհ : Երկրորդ գեսպանութիւնմաւելիք արդիւնաւոր չեղաւ . և որովհետեւ այս գեսպանութեան անդամներէն շատերը մեռան Պարսկաստան, Համբաւեցին թուրքերը, թէ անոնք թունամահ եղան, թէ և պարսիկները կը հաւաստէին, թէ կլիմայի ազգեցութիւնն էր անոնց մահուան պատճառը : Խաքանը չեր ուղեր սակայն Համոզուիլ : «Ասկէ սկիզբ առաւ թշնամութիւնը Պարսից և թուրքերու մէջ» կը գրէ ՄԷնանդը (էջ 297) :

Դիզարուլ հեռատես քաղաքականութեամբ մը կը խորհրդ այժմ Պարսից դէմ դաշնակցութիւն մը կինքել Կայսեր հետ : Հաւաստացած էր, թէ ինչովէս քիչ յառաջ թուրք-պարսկական միարանութեամբ հնարաւոր եղաւ կործանել Հեփթազուկան պետութիւնը, նոյնպէս այժմ թուրք-հռովմէական դաշնակցութեամբ կարելի պիտի ըլլայ ջախջախնել պարսկական հզօր տէրութիւնը : Դաշնակցութեամբս պիտի բացուէր նաև թուրք և թրքահպատակ ժողովուրդներուն կերպասի տոեւտուրի լայն չուկայ մը . իսկ հռովմայեցիք պիտի աղատէին պարսկական եւեւ-

մտի մենաշնորհներ, որուն համար զուր տեղ
ջանք թափած էր Յուստինիանոս :

Խաքանի այս ծրագիրը, զոր գեսպանու-
թիւն մը Սոգդիացի բանկայ Մանեաքի զլխա-
ւորութեամբ կու զար ներկայացնել Կայսեր,
յուսալի էր թէ ուրախութեամբ պիտի ընդ-
դրկուէր Յուստինոսին : Եւ իրօք ալ ի սկզբան
սիրով փարեցաւ Կայսրը այս մտքին . բայց
ժամանակի բաղաքական պարագաները չէին
ներեր համազործակցութեամբ ի զլուխ հա-
նել զայն : Սակայն Եւ այնպէս չուզեց Կայսրը
բոլորովին լքել իրեն ներկայացուած առա-
ջարկութիւնները . պէտք էր նաև ի մեր-
ձուստ ճանչնալ նոր բարեկամները, որոնց
անունն անզամ լուսած չէր մինչեւ այն ատեն
Բիւզանդիոնի մէջ : Այս պատճառուաւ ալ 569
Աւգոստոսին, Երբ կը մեկնէին թուրք գես-
պանները, Կայսեր կողմէն ընկերացաւ անոնց
հռովմէական գեսպանութիւն մը, որուն
զլուխն էր Զեմարքոս Արեւելնան բանակի
սպարապետը : Երկար եւ յոգնեցուցիչ ու-
ղեւորութեամբ հասան անոնք Եկտագ (Ալ-
տայի) ուր էր Դիզարուլ Խաքանի արքունիքը :
Եւ որովհետեւ ճիշդ այս միջոցին Դիզարուլ
պատրաստուած էր չուել Պարսից դէմ, Զե-
մարքոս ընկերացաւ բանակին : Ճանապար-
հին թէ Զեմարքոս եւ Դիզարուլ ի՞նչ համա-
ձայնութեան եկան եւ երկուստեք ի՞նչ պար-
տաւորիչ որոշումներ կայացան, ծանօթ չէ
մեզի . պէտական հաղորդագրութիւններէ

այսչափ դիտենք միայն, որ Խորանը բարեկամական հաւասարիքներով արձակեց զջեմարքոս, ուղղելից առաջի իրեն թրքական երկրորդ գևապահութիւն մը, մինչդեռ պարսկական զեսպահութիւն մը, որ չուի ընթացքին եկած ներկայացած էր իրեն՝ մերժուած էր Հոռվմէական զեսպահին ներկայաւթեան :

Անշուշտ ի Տիգրոն լու ազաւորութիւն շինողուց այն լուրը, թէ Կայսեր կողմէն Զեմարքոս կաքասի հետ բանակցութեան մէջ է : Դժուար չէր կուահել թէ ի՞նչ մանած կը մանէին անոնք : Մանուածքը խզելու միակ միջոցը նկատուեցաւ Հոռվմէական զեսպահութիւնը կ . Պոլիս չհասած մէջտեղէն անհետացնել : Այս նպատակով վորձեցին պարսիկները կաշտել Ալանները, որպէս զի երրոն Հառնին ուղեւարները, զարանամուտ ըլլան անոնց կեանքին : Բայց Ալանները ոչ միայն յանձն չառին իրենց եղած առաջարկը, այլ և զզուշացուցին Հոռվմայեցիները այն վասնեցի առաջ, որ կը սպառնար անոնց Պարսիկներէն Սուսնիոյի մէջ : Զեմարքոս նման փորձանքէ մը ազատած էր նաև Կուտա զետին քով Ռումիզուրի մը ազդ արարութեամբ : 571ին հասան վերջապէս ողջամբ կ . Պոլիս Հոռվմայեցի և թուրք զեսպահները :

Ական այժմ աշխայժ երթեւեկութիւններ բարեկամական նեկարազրով թուրքերու և Հոռվմայեցոց մէջ : 571—575 տարիներէն նահօթ են մեղի ոչ նուսով քան 5 զեսպահա-

զնացութիւններ կայսեր կողմէն թուրքերուն .
ի կ. Պոլիս կաղմուած էր նոյն իսկ թրքական
վորքիկ գաղութ մը այն մարդկանէ , որոնք
ընկերացած էին վերապարձող Հռովմէական
գեսպաններուն : Թերեւս 571ին կնքուած ըլ-
լայ կերպական դաշնակցութիւն մը կայսեր
և թրքական այս երկրորդ գեսպանութեան
միջեւ . բայց , ինչպէս կ'երեւայ , չատ մեծ
գործնական հշանակութիւն մը չունեցաւ այն :

Հռովմէական-թրքական այս բարեկա-
մութեան միակ գործնական արդիւնքն այն
եղաւ , որ արքայից արքայի և կայսեր մէջ
յարաբերութիւնները յարուեցան : Թէպէտ
Խոսրով կը բաղձար խաղաղութիւնը , բայց
Յուստինոս իւր յոյսերը գրած դաշնակից
թուրքերու վրայ կը սպասէր ովատեհ ժամուն
յարձակելու Պարսից վրայ ⁴³ :

⁴³ Մենանդր (էջ 311) 572ի ստուբազմի առթիւ
կը զբէ . «Հռովմէական և պարտկական պատերազմի
ուրիշ շատ պատճառներ կային . մասնաւորապէս
թուրքերը շատ կը թախանձէին կայսրը , որ Պարսից
դէմ զուրու գայ : Իրենք թուրքերը (այս միջոցին) ար-
շաւած էին Մարտասան և քանդած աւերած . և
զրկած էին Յուստինոսին դեսպանութիւն մը , որպէս
զի ինքն ալ միաժամանակ յարձակում զործէ Պարսից
վրայ , վստահացնելով որ սպասէս պիտի յաջողի ջախ-
ջախել հասարակաց թշնամին . այսինքն մէկ կողմէն
Հռովմայեցիք և միւս կողմէն թուրքերը յարձակում
զործելով պիտի կարենան իրենց մէջ տեղ զանուած
Պարսիկները խեղդել : Այս յոյսերէն որորուած Յուս-
տինոս այն մաքի վրայ էր , թէ իրոք զիւրին պիտի
ըլլայ հարսւածել Պարսից իշխանութիւնն և ի կործա-
նութեան բերել : Այս մատծաւենքով ամէն ջանք կը տա-
նէր , որպէս զի սիրաշահի թուրքերու բարեկամու-
թիւնն և վստահութիւնը :

Դևոպանաղիացութեանց մասին այս մանրամասնութիւնները կարեւոր էին բժիշտութեան
համար արեւելքի քաղաքական կացութիւնը
570/71ին : Յաջորդ Հասուածին մէջ պիտի
անդրադառնանք անոր միւսանգամ : Այժմ կը
հետաքրքրէ զմեզ Զեմարքուի զեկուցման
այն կէար, թէ ինքը 570/71ին Հանգիպած է
Արեւմտեան թուրքաստանի Դիզարուլ Խա-
քանին ճիշդ այն պահան, երբ նու կ'արշաւէր
Պարսից դէմ⁴⁴ : Ուստի Խաքանին եւ ար-
քայից արքայի անհամաձայնութիւնը վեռ-
խուած էր արդէն թշնամութեան եւ պատե-
րազմը Հրատարակուած : Խոսրովի զեսպա-
նութիւնը, որ ճանապարհին ներկացացած էր
Խաքանին, անշուշտ յանձնարարութիւն ու-
նէր խաղաղութեան պայմաններ առաջարկել
Խաքանին, որոնք սակայն մերժուեցան :

Ահա Դիզարուլի յառաջազգացութեան ⁴⁵
լուրի վրայ էր, որ Խոսրով սցրեւմին Հասպ-
անդ ճանապարհ կը հանէ եւ ինքն անձամբ
դէպի ստհման կ'աճապարէ :

Կը զբէ Եղիշէ . «Ի նմին ժամանակի
զուժկան հասանէր ի կողմանց Քուշանց,
երէ զունդ հասաւ ի քշնամեացն, որ Ելին
աւերեցին զզաւոս բազումն արքունի : ...
Եւ անօրէնն (Խոսրով) նիսկալ տագնապէր

⁴⁴ Մեսանզը, էջ 383, տպ. Բոնիք . և ծ Զիմազ-
չօսոն ոք Ճէօթօնկալու չորեւետո բաշդամենք Անօսուշ . էլւ.
Զեմարքու խաղաց զետց ընդ Դիզարուլիայ, որ ի
ժարաւ պատերազմի երթայր ի վերայ Պարսից :

⁴⁵ Հմմատ. եւ Տարարի, էջ 157—160:

զայրութին յառաջ արձակել, եւ ինքն փուրով ստէպ զիես երբայր. եւ ի խոր խոցեալ ի խորհուրդն (առ զիսորհուրդն)՝ ցրուեր զառաջին հասալուն երդումն» (Բ. 37—38):

Դիտէ նաև ՄԵՆԱՆՊՐ⁴⁶, թէ 570/71ին թուրքերը Մարաստան առաջատակած եւ մարդաթափուր ըրած են աշխարհը (տե՛ս այս մասին § 26):

Խոսրովի բախոււմն թշնամւոյն հետ անփառունակ եղած է պարսկական զէնքի համար. վասն զի ինչպէս կը գրէ պատմաղիրը «յԱրեւելից պատերազմէն կորակոր եւ ոչ բարձրագլուխ էր դարձեալ» (63):

Եղիշէ անորոշ կ'արտայայտուի ժամանակի մասին՝ «ի նմին ժամանակի»: Բայց դժուար չէ ստուգել զայն: Զեմարքոսի մեկնումը կ. Պոլոչն ըստ ՄԵՆԱՆՊՐԻ տեղի ունեցաւ Յուստինոսի Դ. տարւոյն սկիզբը, Աւգոստոսին: Յուստինոս զահ բարձրացած էր 565 Նոյեմբեր 14ին. ուստի զեսպաններու մեկնաժամն է 569 Աւգոստոս: Տարբեր են Յովհ. Եփեսացւոյ տեղեկութիւնները⁴⁷. առանց համաձայն զեսպանութիւնը ճանապարհ ելաւ Յուստինոսի է. տարին, այն է 572/73 եւ վերադարձաւ երկրորդ տարւոյն, ուստի 573/74: Ազգագոյն կը համարիմ ՄԵՆԱՆՊՐԻ

⁴⁶ ՄԵՆԱՆՊՐ, էջ 311:

⁴⁷ Յովհ. Եփեսացի, Զ, 23. գերմ. թարգմ., էջ 253—255:

առեղեկութիւնները⁴⁸: Զեմարքոս որ 569 Աւ-
գոստոսին մեկնած էր, հասաւ Խարանին ա-
ռանց տարակուսի 570ի մէջները և վերադար-
ձաւ 571ի ամսոր: Այս ժամանակադրութեան
համաձայն են նաև Եղիշեի առեղեկութիւն-
ները: Խոսրով տակաւին Քոչառներու (Թուր-
քերու) հետ պատերազմի մէջ էր, երբ Հայա-
տան կը պատրաստուէր ապատամբութեան
(571). անշուշտ Զեմարքոսի վերադարձին
վերջը կայացաւ այս որոշումը: 572 Փետ-
՛չին սպանուեցաւ Սուրէն Դունի մէջ: Սուր-
հանդակը, որ կ'երթար զուժելու թազաւորին
այս բօխը, զուժ զանիկա չի տեղի ձձերո-
ցին» (63). ուստի 572ին, զարնան զոներու
բացուելին յառաջ:

Այս տարի, թնշագէս կ'երեւայ, Խոսրով
ձմերած էր Վրկան աշխարհի մէջ⁴⁹, որով-
հետեւ ի լուր Հայատանի անցքերուն կը զո-
յէր սարսափահար. «Ճեք զի՞ եւս ի հեռարք
նաևապարի եւ ոչ մի ինչ զործ ի պատե-
րազմիս ի զլուխ ելեալ» (63):

Սասանեան Հզօր արքայն բժրունեց քա-
ղաքական հորիզոնին յանկարծական վագիո-

⁴⁸ Թուրքերու այս արշաւանքի ժամանակադրու-
թեան մասին աէ՛ս նաև վարը՝ առաջարաշխական
երեւայթին մեկնութիւնը:

⁴⁹ Թերեւս ի Խոսրովակերտ, Նիւշապուշէն երեք
օր հեռու, կառուցուած բարերեր եւ օպատն միջա-
զոցը մէջ (Հմմա. վերը Եան. 35): Խոսրով Բ.ի սո-
վորական ձմերոցը կը զանուէր ի Մահողէ (Սելի-
կիս, Յիզրիսի Էզերքը) չուր արքայն ըստ իւր սովո-
րութեան կ'անցենէր ձմեռը. Hoffmann, Auszüge, 93:

խութեան պատճառը : Մոռայլ ամպեր կիսուեցան իր աչերու առջեւ . որուն մասին կը կասկածէր , այժմ իրականացած տեսաւ : Հայկական ապատամբութեան լուրը «շարժեալ դողացոյց» զինքը , «որ եւ յամենայն գօրութենէն պակասեալ գտաւ . . . խոնարհեցաւ ի քարձր հպարտութենէն . . . հայեցաւ եւ եսես զինքն լի տկարութեամբ , զիտաց երէ զամենայն՝ զոր կամի , առնել ոչ կարէ» (64—65) : Գիտէր լաւ , թէ Հայերը իրենք իրենց , առանց զուրսէն զրզուելու , չէին կրնար մտարերել ի վսեր զալ իր իշխանութեան գէմ : Հռովմայեցոց մատը տեսաւ այս ապատամբութեան մէջ , որ յայտնարարրատ ապացոյց մըն էր , թէ Կայսրը դաշինք կնքած Թուրքերու հետ , կը պատրաստուի քրիստոնեայ Հայաստանի պաշտպան հանդիսանալու պատրուտկով՝ յարձակում դործել իր վրայ :

«Պարսիկները զգացին իրենք զիրենք թրքական եւ հոռվմէական պետութիւններու մէջ տեղը նման կացութեան մէջ , ուր երբեմն զանուած էին Հեփթաղները Թուրքերու և Պարսիկներու մէջ տեղ⁵⁰» :

Ո՞րչափ ճշգրիտ կը մատնանշէ Եղիշէ բոպէի իսկական քաղաքական կացութիւնը և Պարսկաստանի ճգնաժամային վայրկեանը , երբ կը դնէ արքայից արքայի բերանը խօսքերս . «Տեսէք զի ետուք զործել ինձ զոր

⁵⁰ Spiegel , անդ , էջ 453 :

ինչ ոչ կամիշի . եւ եղեն վեպու սենթայիք և
սահմանան և Մէջ երկնիք Անձանտ Թշնամեած...
եւ դուք ասեն յիմում տան յարուցէք ի
վերայ պատերազմ , որոյ չարագոյն լինելոց է
կատարածն իւր բան զարտաքին ք-նամեացն»
(65) :

Որո՞նք Են արքայից արքայի երկու ան-
հաշտ թշնամիները , որոնց «ի մէջ» կը զբա-
նուին իր պետութեան սահմանները . ի՞նչ Են
այն «վեսարք մեծամեծք» ⁵¹ :

Առարով գեռ չէք հաստատած խաղաղու-
թիւնն արեւելքան սահմաններու զբայ , երբ
Հոռվմայեցիք Եւ Թուրքերը կնքեցին զինակ-
ցութիւն Պարսիկներու զէմ , երբ Հայուստան
ապատամթիւնաւ :

Որովհետեւ Հոռվմայեցիք գեռ չէին յայ-
տարարած 562ի խաղաղութեան դաշինքը լու-
ծուած , Առարով 572ին , զարնան ուզարկեց
քրիստոնեայ Սերուխար իրրեւ զեսպան Կայ-
սեր , պահանջելու ԺԱ. տարւոյն տուրքը՝
բայց յիրականին իր զազտնի նազառակն էր
լրտեսել Կայսեր արամազդրութիւնը , յատկա-
պէս թէ ի՞նչ զիրք պիտի բանէ Հանգէպ

⁵¹ Հմմա . Յովհ . Եփեսացի , Զ . 23 . Երբ Աարանը
Չեմարքոսի զրգութեամբ զառնացած արձակեց Առա-
րովին իրեն ուզարկուած զեսպանները . եւ անոնք
զացին պատմեցին իրենց Թազաւորին թէ Աարանին
զով Հոռվմէական զեսպաններու պատահած են,
չկը զօվեցաւ եւ զառնացաւ Առարով եւ Հիմոցաւ թէ
Հոռվմայեցիք իրեն զէմ կը զբզնեն բարբարաս ժողո-
վուրզները , այսու իրենց ճոխութիւնը բարձրացնելու
համար :

Հայկական ապատամբութեան . «վասն զի ի սկզբանէ անտի կասկածու էր Խոսրով , եւ կը զգար թէ Կայսրը այնու որ խաղաղութեան պայմաններու կատարումը կը յապազէ , կը միտի պատերազմի»⁵² : Այս գեսպահագնացութիւնն ալ ծանօթ է Եղիշէին . զայց կը մատնանչէ Երբ կը գրէ . «Ինին զայտ Խորամանկեալ՝ փութացեալ դեսպանս առաքէր առ Մարկիանոս (իմա՞ Յուստինոս) Կայսր» (66) :

Խոսրով չէր ուզեր իւր ծերութեան օրերուն պատերազմ . այս պատճառաւ Սերուխտ ամէն ջանք տարաւ մեղմով արտայայտուիլ Կայսեր . բայց Յուստինոս որոշած էր պատերազմ :

Այս տեղ կ'ընդհատին Եղիշէի խօսքերը Պարսիկ և Թուրք յարաբերութիւններու մասին :

ԵԶՐԱԿԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հիւսիսական ազգերու՝ Հեփթաղներու և Թուրքերու դէմ մզուած պատերազմներու այս պատկերը , զծուած ժամանակակից աղբիւրներու լուսով , յուսով ենք թէ ընդունեցաւ իւր շրջադիմի մէջ ճշգրիտ եւ տեսանելի կերպով այն իրողութիւնները , որոնց պատմիչն է Եղիշէ : Կրնանք ուրիմն այժմ ամփոփել մեր ուսումնասիրութեան եղբակացութիւնը .

⁵² Մհնանդր , էջ 313—314: Հմմա . Stein , անդ , 24—25:

1. Եղիշէի «Քուշանաց» կամ «Հանաց աշխարհ» կը համապատասխանէ 480—554 չրջանին համար Հեփիթաղաց աշխարհին, իսկ 554—590 չրջանին համար Թուրքերու պետութեան :

2. Յազկերտ Բ.ի արշաւանքները Քուշանաց գէմ, մզուած 449ին յառաջ և 454ին, կապ չունին Եղիշէի յիշած Ա.—Բ. արշաւանքներուն հետ : 454ի արշաւանքի պատճութիւնը, պատճուած Բ. յեղանակին մէջ, վոխուութիւն է Դ. Փարագեցիկն :

3. Եղիշէի Ա.—Է. յեղանակիներու «արքայից արքայն» է Խոսրով Ա. Անուշըրուան :

4. Ա.—Բ. արշաւանքները, մզուած «Քուշանաց» գէմ արքայից արքայի Դ.—ԺԲ. տարիներուն, պէտք է իմանալ Խոսրովի ԺԴ.—ԻԲ. տարիներուն (545—554) Հեփիթաղաներու հետ ընդհարումները :

5. Դ. արշաւանքը, աեղի ունեցած 571ին, մզուած է Թուրքերու հետ Արեւելան սահմանին վրայ :

6. Եղիշէի ծանօթ և 569—572 տարիներու թուրք-հոովմէական և պարսիկ-հոովմէական գեապանագնացութիւնները :

7. Եղիշէ զիտէ Հոռովմէական-թորքական զաշնակցութիւնը կամ «Ճիարանութիւնը» 570/72ին (Հմմտ. § 26) :

8. Այս գէպքերու ժամանակադրութեան համար ամուր կոռուան հայթայթած է ինքնին Եղիշէ յիշտակելով 571ի ասողներու

երեւումը զլուսալիք պայծառացեալ։ Եւ նոյն շրջանին տեղի ունեցած երկրաշարժը (հմմտ. § 27)։

Իբրեւ աներկրայ իրողութիւն ներկայացը-նելով եզրակացութիւնս, չեմ կրնար չյայտ-նել զարմանքո թէ ի՞նչպէս E. Drouin եւ J. Marquart, նաև Th. Nöldeke, որոնք այն-պէս վկայեալ տեղեակներ էին 545—572 տա-րիներու հիւսիսական ազգերու եւ դրացի պարսիկ պետութեան քաղաքական յարաբե-րութիւններու մանր եւ մեծ ելեւէ ֆներուն, չեն կարողացած անդրագառնալ Եղիշէի պատմութեան հարազար իմաստին եւ յարած կանխակալ կարծեաց՝ շարունակած են օպ-տագործել զայն իբրեւ «ժամանակակից» աղ-րիւր Ե. դարու պարսիկ-քուշանական յարա-րերութիւններու համար։ Կը լուսմ խօսիլ տոհմիկ այն «պատմաբաններու» մասին, որոնք կը ննջեն խորաքուն նաև այն ժամա-նակ, երբ այերք կ'որոտան եւ աշխարհու Երերի մէջ է։

Եթէ զարեր այսպէս կարգացած եւ այս-պէս ըմբռնած էին Եղիշէ, այժմ նոր արշա-լոյսի տակ նոր աղբիւր մը կը բղխէ նոյն դետ-նէն, Զ. դարու յեզափոխ ժամանակներու այնպէս կարեւոր պատմութեան համար։ Թէպէտ սաւկաւաջուր է, թէպէտ ողղոտոր կը հոսէ սաւկաւին աղբիւրը, բայց եւ այնպէս թանկաղին են անոր մէն մի կաթիւները,

գուշակող ակնաղրիւրին իսկական համն ու
արժէքը :

Այս լուսով լուսաւորուած, այս ջուրով
կազդուրուած շարունակենք մեր պեղում-
ները :

26. ԹՈՒՐՔ-ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ
ՆՇՄԱՐՆԵՐ ԵՂԻՇԵԻ ՔԱՅ.

Թէպէտ կայսեր և Խաքանի միջեւ
կնքուեցաւ զինակցութիւն, բայց Թուրքերը
չըերին զգալի մասնակցութիւն յաջորդ տա-
րիներու հռովմէական-պարսկական պատե-
րազմներու մէջ : Կ'երեւայ թէ բազմահնարին
Խոսրով հաճած էր կերպով մը Մեծ Խա-
քանի՝ Սինջիրուի կամ անոր յաջորդին
սիրտը : 573/74ին, երբ զրաւեց Խոսրով Դարա
րերդաքաղաքը, կը պատմէ Յովհ . Եփեսացի
(Զ. 7) թէ քրիստոնեայ գերիներէն ընտրեց
թագաւորը 2000 գեղեցկատեսիլ կոյսեր և
հարսնազգեստ պճնած յանձնեց երկու մարդ-
ուանի, որպէս զի ամենայն զգուշութեամբ
տանին հասցնեն «Թուրքերուն, որոնք (Պար-
սից) երկրին խորքերը կը բնակէին», յուսա-
լով այսու «հաճոյանալ անոնց, ուրախացնել
դանոնք և յինքն յանկուցանել» : Թէպէտ
կոյսերը ճանապարհին ինքնակամ գետամոյն
եղան և այսպէս վրիպեցաւ Խոսրով իւր
ակնկալութենէն, բայց և այնպէս ցոյց կու-
տայ զրոյցս թէ Խոսրով արդէն բարեկամա-
կան յարաբերութեան մէջ է Թուրքերու հատ

եւ չէր խնայելը միջոց առելի առմբապնդելու
համար կապը :

Հոսվմէ ական-թրքական զինակցութիւնը
անշուշտ այս չըջանի զիւանագիտական մեծ
յաղթանակներէն մին պէտք է նկատել. Եւ
572ի հայկական ապստամբութեան պարա-
գլուխները հաշիւ ըրած էին անոր վրայ :
Աւստի շատ սներմբոնելի, միանդամայն զար-
մանալի պիտի նկատուէր, եթէ լոէր Եղիշէ¹
այս մասին : Բայց չէր լուս պատմագիրը :
Եթէ այժմ սքողուած են իր տողերը, մեղա-
ւորը Խմբագիրն է, որ Սկզբնագրին հազոր-
դագրութիւնները աղաւաղած, կեղծած է եւ
հատակոսոր, վայրավատին ցըռւած : Ի մի
հաւաքելով այս տեղիքներն եւ յեցած Մե-
նանդրի հաւատարիմ տեղեկատուութեանց
վրայ հնարաւոր է վերականգնել գոնէ ըստ
մասնէ Սկզբնագրին միտքը : Փորձենք :

1. Հոն, ուր Ղազար կը պատմէր թէ
վարդան Մամիկոնեան Խաղիսաղի առջեւ
խորտակելով Պարսից ոյժը յառաջացաւ
Աղուանից աշխարհը, եղաւ միջամուխ մինչեւ
Ճորայ պահակը, նաեւ զրաւեց զայն եւ պա-
հակին պահապան կարգեց աղուան Վահանը,
յանձնարարութեամբ որ բարեկամական յա-
րաբերութիւններ մշակէ անիկա Հոներու
հետ, կ'երեւոյ թէ խմբագիրը զտած է նմա-
նութիւն Եղիշէի Սկզբնագրին մէկ հատուա-
ծին հետ եւ ի մի ձուլած երկու տեղեկա-
տուութիւնները : Այս հասուածներն են .

Դ. Փարավեցի, 66.

ՆԵՐԻՇԵ, 59.

Եւ հասանէին ի պահակ որմոյն, որ է ընդմէջ իշխանութեանն Ազուանից եւ Հոնաց. Եւ գտեալ ամդ զպահապանս պահակին եւ այլ գօրականս պարսիկս բազումս, յորոց սուրք ի վերայ եղեալ կոտորէին. Եւ զպահակն յանձն առնէին քագաւորապնի միում Ազուանի, որում ամում էր վահան. Եւ զնոյն արձակէին դեսպան ի Հոնս եւ ոռ այլ ամբականս տեղեացն, զորս հաւանեցուցէ միաբանել նուս զնդաւ. որոց կամաւ եւ յօժարութեամբ զօգնելն յանձն առեալ՝ հաստատէին երդմամբ։

Եւ խաղացին գնացին ոյնուհետեւ ի վերայ պահակին Հոնաց, զոր ունիէին բանութետմբ պարսիկն. առնուին քանդէին զպահակն, եւ կոտորէին զգօրսն, որ ի ներքս բանկեալ էին. Եւ գդուռնն տային ի ձեռն վահանայ, որ էր յազգէն քագաւորացն Ազուանից . . . Եւ ամուն ի նմին տեղւոք զայրն՝ որում զդուռնն յանձն արարին, զնոյն դեսպանս արձակեցին յաշխարին Հոնաց. Եւ ի բազում յայլ ազգս բարբարուաց, որ Համազործք էին Հոնաց աշխարիին, բանս դնել ընդ նոսա եւ ուխտ հաստատէլ՝ անքահութետմբ ունել զմիւրանութիւնն։ Իսկ նոքա իրրեւ զայն ամենայն լուսն, փութազէ ու վաղպազակի հաստանէին ի տեղին, եւ ականատեսք լինէին զործոյն յազթութեան։ Եւ ոչինչ յապազեցին երգմամբ յուհու մտանել ըստ կարգի իւրեանց օրինաց. յանձն ոռին եւ զերզումնի քրիստոնէից՝ պահել ընդ նոսա

Հաստատութեամբ զմիա-
բանութիւն :

Քէ իմբագրի աղբիւրը հոս Ղաղար եղած
է, չի կրնար կոսկածի ևնթարկուիլ: Բայց
թէ ի՞նչ շահազրպոռութեամբ՝ չեղելով Ղա-
ղարէն՝ ձորոց պահակին ամբութիւնները
նուի քամկել կու տայ Հայոց ևւ ապա անոնց
պահպանութիւնը յանձնել Վահանի, անբա-
ցատրելի: Եթէ Պահակը անցած էր ուխ-
տագահներու ձեռքը, բնականարար կարող
էին անոնք նաև առանց վնասելու ամբու-
թիւններուն, բոտ համոյս բանալ ևւ փակել
անոր դռները, բարեկամի կամ թշնամոյ
առջեւ: Բայց այս հակասութիւնն չէ որ կը
հետաքրքրէ զմեզ: Եղիշէ կամ իր եմբագիրը
առանձին չեշտով ստէոլ ստէոլ կը յեղյեզէ
հոս ևւ այլուր Հոնաց հետ կնքուած Միաբա-
նուրիս մը «քանօ զնել... ունել զմիաբա-
նուրիսն» «յանձն առին ևւ զերզումն քրիս-
տոնէից՝ պահել ընդ նոսա հաստատութեամբ
զմիաբանուրիսն»:

2. Աւարայրի ճակատամարտէն ետքը
(իմա՝ 544/15ի կոխներուն) Արցախի լեռնե-
րուն վրոյ սպասառանած Հայք «հանապաղ
յզէին յաշխարհն Հոնաց, շարժէին ևւ յոր-
դորէին զզունդն Հոնաց, ևւ յիշեցաւնէին
նոցա զուխտն՝ զոր եղեալ էր ընդ Հայս ևւ
անսուաւ երդմամբ հաստատեալ: Հաճոյ լինէր
բաղմաց ի նոցանէ լսել զբանան քաղցրու-

թեամբ : Եսեւ մեղագիր եւս յոյժ լինելին հացա , եթէ ի կախն ընդէք ոչ եկի՛ պատրաստորեամբ : Եւ իրրեւ յաստիռումն ինչ ոչ Հնարեին զմիմեածու Հաւանեցուցանել , սապա զունզ բազում զումարեին եւ անդրէն յարձակեալ Հաւանեին (Հոնք) ի սահմանս տէրութեանն Պարսից . եւ զրազում զաւսոս Հարեալ , բազմազոյն եւս զերի տեհեալ տանէին յաշխարհն իւրեանց . եւ յայտեի ցուցանէին թագաւորին զմիարանուրիւնն , զոր ունեին ընդ զնողին Հայոց» (99) :

Հմմտ . նաև էջ 61 . Վասակ կը լոէ դօմիարանութիւնն եւս Հանաց» . 73 . «զի ամենեւին արաւարուստ օգնական ոք ոչ զտաւ զնզին Հայոց , բայց յայնց Հանաց , որոց բանս եղեալ էր» . 100 . «զորս տեհեալ էր զնզին Հանաց վասն ուխտին Հայոց» :

Այս «միարանութիւնը» , որուն Եղիշէ առէլ առէլ կ'անդրապառնայ , Վազարի քոյ անզամ մր միայն յիշատակութիւն զամած է : Մինչ Վազար յայտնազէս յայն կոյս ձորոց պահակին բնակող Հաները կ'ակնարկէ , Եղիշի քոյ խօսքը «Հանաց աշխարհի» մասին է , որով ինքը Քուշանները կամ յայն կոյս Պարսկաստանի Հեռախա-արեւելեան սահմանին տէրութիւնը կ'իմանայ : Ինչպէս տեսանը 545—554 տարիներուն «Հանաց աշխարհի» տէրերն էին Հեփթազները . իսկ 554էն յիսոյ Թուրքերը : Աւստի երկու ազգերը , որոնց մէջ կնքուած էր միարանութիւնը ոչ թէ Հայք եւ

Հոնք էին, այլ Հռովմայեցիք եւ թուրքերը. այնպէս ինչպէս Մենանգը եւ թէովիլակտոս կը պատմէին : Այս հայեցալէտով շատ պատշաճ է պատմազրին բացարութեան ձեւը ժամանակին եւ հանգամանքներուն . «դեսպանս արձակեցին (Հռովմայեցիք) յաշխարհն Հոնաց (այս ինքն Պարսկաստանի հիւսիսարեւելեան գրացի տէրութեան) եւ ի բազում յայլ ազգս բարրարոսաց, որ համագործք էին Հոնաց աշխարհին (այսինքն՝ այն թրքական ցեղերուն, կամ լաւ եւս՝ այն թուրք անջատեալ տէրութիւններուն, որոնք ՄԷծ Խաքանի գերիշխանութեան տակ կը գտնուէին, ինչպէս Դիզարուէ եւ այլն), բանս դնել ընդ նոսա եւ ուխտ հաստատել անժակուրեամբ ունել զմիաբանութիւնն . իսկ նոքա իրեւ զայն ամենայն լուան փուրապէս վաղվաղակի հասանէին ի տեղին (կ. Պոլիս), [եւ ականատեսք լինէին գործոյն յազմութեան?]. եւ ոչինչ յապապեցին երդմամբ յուխտ մտանել ըստ կարգի իրեանց օրինաց, յանձն տոին եւ զերդումն քրիստոնէից՝ պահել ընդ նոսա հաստատութեամբ զմիաբանութիւնն :

Անշուշտ եթէ ունենայինք աչքի առաջ Սկզբնապիրը, աւելի մանրամասնութիւններ պիտի լոէինք Զեմարքոսի այս զեսպանագութեան մասին : Եղիշէ իւր տեղեկութիւններու էական մասը հաւանօրէն րիւզանդական աղրիւրներէ զիտէր . 572/75ին, երբ

կ' Երթիւ եղէին երկուստեք զեսպանութիւնները, կայսերական մայրաքաղաքի մէջ յահախ խօսք կ' ըլլուր այս միաբանութեան մասին եւ ունէր Եղիշէ տոփթ ականջալուր ըլլուրու Հրապարակաւ եւ առանին խօսակցութեանց : Իր բացատրութիւնը չի բազում յայտագցու բարբարուսց յունական աղբիւր մը կը մասնանչէ¹ :

Յ. Խնձի կ' երեւայ թէ Եղիշէ խօսած էր այս ստթիւ նաև Զեմարքոսի վերապարձի մասին : Տեսանց վերապոյն թէ Հոռմմէ ական զեսպանութիւնը վերապարձին բախեցաւ դժուարութիւններու . Պարսիկները դարանամուս էին անոնց կեանքին . կ' ուղէին ճանապարհին ահհւատացնել զանոնք : Եղիշէի խօսքերը վասակի մասին, այս անզամ անկատ նախադառնութեամբ մը, ակնարկութիւններ չե՞ն այս Հետազնդումներու շուրջ . կը գրէ Եղիշէ . «Սոյնպէս առնէր եւ ընդ ամենայն կողման ամրականաց աշխարհին, ի Տմորիս եւ ի Կորդիս, յԱրցախ եւ յԱղուանս, ի Վիրո, եւ յաշխարհին խաղտեաց, յդէր ամիդէր, զի ասպնջականութեան ո՛վ արժանի

¹ Եղիշէի մասենին մէջ զեռ երկիցու կը զործածուի բարբարու (Յացիձաօս) բառը . «իրեւ եաւ» (կոսրով) զրադութիւն զեզին բարբարուսց (Ա. 11), կը ներփակուին նաև Հայք եւ Վիրք եւ այլ բրիտաննաց ազգեր . «Յոցիք երանի եաւն վասն նորու աշխարհէն Հայոց, եւ բազում բարբարուն վերբացան տեսանել զեռ մարմնավը (լ. 149), Հաւանօրէն բառինիք Ասորիստանի . երկու անզամ ալ անձիշը զործածութեամբ, Հաւանօրէն Ամբազքէն :

մի' արացե» (Դ. 72) : Ալբուն ժառին է խօսքը . զո՞վ կը հետապնդէ վասարկ , որո՞ւն ասալն ջականութիւն կ'արգելուի չնորհել : Յամենայն դէպս հրամանը ուղղուած է այն կէտերուն , որոնք անցք ունէին դէպի Հոռվ-մէտեան սահման :

4. Իրբեւ յաջորդութիւն դէպքերու՝ Մե-նանդրի տեղեկութեանց համաձայն կ'երեւայ Եղիշէի հարեւանցի յիշատակութիւնս . «Գան-զի [առանց հրամանի ի զօրացն Հայոց] յԱ-րեւելից կողմանէ աշխարհին յարձակեցան ումանիք յԱլորպատական աշխարհին , եւ ի տե-ղիս տեղիս բազում վնաս արարին՝ առնելով եւ աւարելով եւ բանդելով գրազում ատրու-շանս» (Դ. 53) : Նախադասութիւնս կազ է եւ անկատ նախորդ եւ հետեւորդ պարբերու-թիւններուն հետ : Կ'երեւայ թէ ոկզրնար-գիրը վավիսխութիւն կրած է խմբագրէն , որ աշքի առջեւ ունեցած է հոս Դազարի «ուա-միկ զօրացն բազմութիւնն դիմեցին ի տաւն մոխրանոցին , չմնալով բնաւ աւազացն երա-մանի , եւ առեալ զկրակարանն վարեցին ի ջուրսն զկրական»... (63) : «Ոմանք» , որ «յԱրեւելից կողմանէ» յարձակում կը գոր-ծեն Պարսկաստանի վրայ , չէին կրնար «ի զօ-րացն Հայոց» ըլլալ եւ ոչ ալ ենթարկուած անոնց հրամանին : Եղիշէ զրեթէ նոյն խօս-քերով կը կրկնէ հոս , ինչ որ զրած էր Մե-նանդր . «Որովհետեւ Թուրքերը յարձակած էին Մարտաստան եւ քանդած , աւերած եւ կո-

տորած աշխարհը²⁸։ Մարտաստան եւ Ամրպատական ըստ վերջին զինուորական եւ քաղաքական բաժանման Հիւսիսային նահանգը կը կազմէին. Եւ Մարտաստան հասնելու համար Ամրպատականն էր ճանապարհը։ Հաւանօրին այս ասպատակող ժողովրդեան մասին է Տարարիի ակնարկութիւնը (էջ 157—158). «Արիազ, Բանջար, Բալանջար (= Բուլգար) եւ Ալան կոչուած ժողովուրդները միաբանեցան ասպատակութիւն մը սփռել Խոսրովի երկիրը. յառաջ խաղացին դէպի Հայաստան առարարելու անոր բնակիչները։ Քանի անոնք հարթ եւ հանգիստ ճանապարհի վրայ էին, Խոսրով անտեսեց անոնց բրածները. բայց երբ մտան իր երկիրը, հանեց անոնց վրայ բանակ մը, որ կոռւեցաւ անոնց հետ եւ բնաջինջ ըրաւ. 10·000 հոգի միայն դերի բոհուեցան եւ Ամրպատական եւ դրացի երկիրներ փոխադրուեցան»։

Արշաւանքիս ժամանակը ՄԷնանդը համաձայն 571էն յառաջ, Եւ 568էն ետքն է, ուստի մերձաւորապէս 570ին։ Այս կը հաստատուի նաև Եղիշէէն, որ արշաւանքիս կից կը յիշէ նորանշան աստղներու երեւումը, որ, ինչպէս պիտի տեսնենք, 571ին տեղի ունեցաւ։ Նաև այն պարագան, որ Հոռովմէական—պարսկական պատերազմի ընթացքին բատ Եղիշէի հայ—Հոռովմէական բանակը կը

²⁸ ՄԷնանդը, էջ 311. օլծէ յաջ էօթալլօնտես էս ոյր Մղձիւյն ունց ու յունց նույնութեան մէջ։

մեղադրէ թուրքերը, թէ «ի կոփւն ընդէ՞ր ոչ եղիք պատրաստութեամբ» (99) ցոյց կուտայ, որ 572/73էն յառաջ ձեռնարկուած էր առաջատակութիւնն :

Տարբեր արշաւանք է, ինչ որ կը պատմէ Եղիշէ (99), թէ աեզի ունեցած է պատերազմի ընթացքին (574էն Էտքը) : Այս ասպատակախումբին պիտի պատահինք մենք յետոյ ձորայ զաներու առջեւ :

27. «ԱՍՏԵՂՔ ԼՈՒՇԱՆՆԻՐ ՊԱՅԵՎԱՌԱՅԵԱԼՔ» ՆԱԲ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՌԱԽՆ ՄԸ ՈՐՈՇԵԼՈՒ ԵՎԼԵՇԵԼԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱ

Համոզուելու համար թէ ո՞ւր, ո՞ր դարուն ունի Եղիշէ իւր պատմական հոգը, բաւական էին արգէն այն ապացոյցները, որոնց հասանք պատմական համեմատութեամբ : Բայց չեմ կրնար անուեսել կարեւոր կոռուան մալ «լուսալիք պայծառացեալ», որ ունի իր մէջ ոյժը, կոյրին ալ աեսանելի ընելու դարը, ուր կը դործէ Եղիշէ :

Բռնադրօնիկ էին թերեւս մեկնութիւններս, երեւակայտական թերեւս համեմատութիւններս, և անզօր վերջապէս ապացոյցներս պարսկա-հռովմէական, պարսկա-հեփթագական և պարսկա-թրքական պատերազմներէն : Կարող են դանուիլ մարդիկ, որոնք այսպէս դատեն : Բայց թէ նաև աստղաբաշխական ապացոյցին առջեւ պիտի ուղեն յամատիլ անոնք իրենց կանխակալ կար-

ծեաց պրոյ , անհաւասարի պիտի երեւայ
ինձ :

Թէ խմբագիրը Ակզրիսագիրը շատ անդ
փոխած է , այլանդակած է , անձանաչելի
զարձնելու շատ , ճարտարավեճամբ կամ ան-
ձարակութեամբ , շատ անողամ շեշտեցինք
վերագոյն : Այդ մոլորիութիւնները կուրող
էր թեև տոանց մեծ աշխատութեան , անուն-
ները մոխելով , և առեւառաջութիւններով ,
յառելուածներով և յազուառութեներով . բայց
չէր կրնար մեոցին մատենագրին ողին , որ
աւերակներու տակէն ալ կը խօսի : Լուցինք
յաճախ անոր ձայնը : Առաջիկայ Հատուածիս
մէջ պիտի լունք նոյնը միւսանգամ : Դար-
ձեալ աւերակներու տակէն ողիտի Հնչէ ձայնը ,
բայց Եղիշէն է որ կը խօսի : Խմաստ ունին
բառերը . եթէ խմբագիրը չէ կրցած ըմբռնել
զանոնք և բոլոր զրչին տակ խեղղել , պէտք չէ
որ նաև մենք բանաստեղծական , Երեւա-
կոցական և կամ վիպական նկարագիր առ-
լով անոնց , անունկնդիր մեանք :

Կը զրէ Եղիշէ .

«Բակ որ ի մեծամեծ ամուրան անկա-
նէին , խաչանշան արարեալ ի վերայ զօրուն
յարձակէին . որ եւ երկու մեծամեծ քերդացն
պարիսպն առանց ուրուգ մերձենալոյ ան-
կեալ կործանեցան . մինչեւ ամենայն բնակ-
չաց երկրին զահի հարեալ ի մեծ նշանէն
ինքնանգ ինքնանգ ձեռօք զկրակառունոն այ-
րէին . ուրանալով զօրէնս մողուրեանն՝ խոս-

տովանելին ի սուրբ աւետարանն : — Եւ այլ մեծամեծ ազողութիւնի կատարէլին ի ձեռն զօրականին . քանզի ուր ոչ էր ակնկալութիւն , երէ զանուն Աստուծոյ ո՛ք յիշեցէ , արհաւիրք մեծ անկանելին ի վերայ նոցա . եւ ամենայն մարդ պատմէր ընկերի խրում տեսիլս նորս եւ զարմանալիս : — Սոյնպէս եւ աստեղք ի յերկինս երեւելին յոյժ լուսալիր պայծառացեալ , զոր ոչ ունելին յառաջին թուրեանն » (Գ. 53) :

Բնագիրս , ինչպէս անկապ շարագրութիւնը ցոյց կու տայ , շատ խանգարուած է . բայց եւ այնպէս պարզ եւ մեկին է տողերուն միտքը , ուր խօսքը այն բնական , բայց հազուագիպ երեւոյթներու՝ երկրաշարժի եւ տառագարաշխական տեսիլներու վրայ է , որոնք ինչպէս միշտ , նաեւ այս անգամ ոգուած են մարդկան վրայ եւ առիթ բնծայած սքանչանքի , երկիւղի եւ զղջման : Թէ եղիչէ այս երեւոյթները իրեւ աստուածացոյց նշան մ'ընդունած է՝ գուշակ բարեաց , եւ կամ իրեւ աստուածասաստ ցոյց մը ի յանդիմանութիւն չարաց , պիտի չհետաքրքրէ զմեզ : Մեզի համար այն է կարեւորն , որ պատմագիրն անձամբ ականատես եղած է լուսալիր աստղներուն եւ զդացած է երկրի ընդուստ ցնցումները :

Եւ որովհետեւ , ինչպէս բնական է , այս երեւոյթները միայն հայ հորիզոնին վրայ չեն նկատուած եւ ոչ ալ ցնցումները միայն հայ

Հողին վրայ զգացուած, կրնամնք յուսաւ
վատահարար թէ անոնք նաև դրացի կամ
հեռաւոր ժողովուրդներու քով արձագանգ
տուած բյյան։ Օտար մատենագիրներու քով
ալ վեր հանելով երեւոյթներուն յիշատակը,
ոչ միայն անոնց որպիսութիւնը պիտի պար-
զուի մեր աչքերուն, ոյլ եւ ողիտի ստուգուի
ժամանակը, որ այնպէս կարեւոր է մանա-
ւանդ ներկայ զէպքին մէջ։

Միքայէլ Ասորի, հաւանօրէն օգտուելով
Յովհ. Եփեսացւոյ Եկեղեցական պատմու-
թեան այժմ կորսուած մասերէն, կը նկարա-
գրէ իւր ժամանակադրութեան մէջ բաւական
մանրամասնութեամբ Զ. զարու երկրորդ
կէսին նշմարուած աստղաբաշխական երե-
ւոյթներ, որոնց երեւման հետ տեղի ունե-
ցած է նաև երկրաշարժ։ Կը զրէ ասորի
ժամանակադիրը¹. «Յուստինիանոսի (Յուս-
տինոս Բ.-ի) առաջին տարին, որ է 878 տա-
րին², թամաւզ ամսոյն (Յուլիս) աեսնուե-
ցաւ Հիւսիսային կողմը մեծ լոյս մը, որ
իրեն ահաւոր բաց մը կեցած էր բարձր օղի
մէջ։ Նոյն տարին տեսակ մը Հրեղէն նիդակ
երեւցաւ երկնքի վրայ՝ երկար ժամանակ։ —

¹ Chronique de Michel le Syrien, II, էջ 283—284, հրա. Chabot։

² Յուստինոս Բ., որուն մասին է Հոս Խոսքը, յաջորդած էր 565, Նոյեմբ. 13/14 պիշերը վախճանած Յուստինիանոսի (Stein, Studien, էջ 1)։ Հետեւարար ուղիղ չէ Միքայէլի ժամանակադրութեան տարին՝ Սկէնէլ. 878 = 566/67։

Կայսորը Զմիւռնիայէն ամուր զայտէ մեծ մերքնայ մը բերել տուաւ, որուն վրայ քանի մը հոգի կրակ տուած կը թոշկաէին, կ'ելլէին և կ'իջնային ըսկլով. Կատաղրոմոս ըսուածն այս է : Այս դիւսկան տեսարանին հանդիսաւուս ըլլալու համար մեծ բազմութիւն մը մարդկան հաւաքուած էր : Բայց զիշերը (զիստորին) հուրը պատեց երկինքը հիւսիսային և արեւելեան կողմերէն : Առկէ սարսափ մը տիրեց որուն հետեւութամբ հանդէսը երկու օրով . յետաձգուեցաւ . . . : Նոյն հուրը նաև իլուլ եւ թշրին (Սեպտ., Հոկտ.) ամիսներուն երեւաւ երկնքի վրայ . կարծես թէ առելի բորբոքած էր : — Առաջին թշրինի (Հոկտ.) 5ին երկրաշարժ մ'եղաւ, որ երկիրը ծառի նման կը չարժէր : Նոյնը քանի մ'օր ետքն ալ կրկնուեցաւ : — Թշրին ամսոյն կ'իջնային դարձեալ երկնքէն կարծես օդի հրդեհէ բոնկած ածուխներ . կը նմանէին եղէզի հրավառ խորիներու, կրակ առած թղթերու : Իրը երեք մատ երկար էին անոնք, այնպէս որ մարդիկ կողմներով ժողվեցին տարին տուն : Այս հրաշքի պատճառաւ շատերը դարձան իրենց չար ընթացքէն» :

Հատուածներս Ժամանակադրութեան հայերէն թարգմանութեան մէջ այսպէս աւանդուած է .

«Յառաջին ամին սորա (Յուստինոսի) երեւեցաւ յօդդ հուր բորբոքեալ, և յոլովք սաէին թէ նշան արեան է : . . . Դարձեալ

երեւեցաւ յարեւելս եւ ի հիւսիս(ի) այնպէս
հուր՝ որ բազումք ի տեսլինէն մեռան. եւ
բերէր օդն եղէդն այրեցած եւ թուղթ այրե-
ցած, եւ բազումք ժողովեցին ի զամբիզս. եւ
զարհուրեցաւ թագաւորն, եւ զնաց յեկեղե-
ցին յազաշանս, նոյնպէս եւ քաղաքն ամե-
նայն: Եւ ի յինն ժամն աւուրն ել ամայ մի
հրախառն, եւ կայր ի նմա խաչ մի նկարեալ,
եւ տեսեալ զայն բազմութիւնն աղաղակեցին.
Տէ՛ր ողորմեա, Տէ՛ր ողորմեա ըստ մեծի
ողորմութեան քում: Եւ պատրիարքն ասաց
ցթագաւորն. Տեսանե՞ս զինչ եղեւ յաւուրս
քո. որպէս յաւուրս մեծին Կոստանդիանոսի՝
նշան խաչի փայլատակեալ երեւեցաւ.³⁾ եւն:

Նոյնը կը կրկնէ աւելի հակիրճ խօսքերով
Դրիդոր Արուլֆուրաջ⁴⁾. «Յուստինոսի թա-
գաւորութեան երրորդ տարին երկնքի վրայ
երեւեցաւ լոյս մը, որ հիւսիսային կողմը ամ-
րող տարի մը շողաց. Եւ օրուան ժամը
իննէն մինչեւ զիշերը երկրի վրայ խռար էր,
այնպէս որ բան չէր տեսնուեր. եւ երկնքէն

³⁾ Տպ. 1871, էջ 258—259: Բ. խմբագրութիւնն
ունի. «Յառաջին ամին սորտ երեւեցաւ հուր բորբո-
քեալ յօրդ ի կողմին հիւսիսի այնպէս ահազին, մինչ
զի բազումք ի տեսլինէն մեռան. Եւ բերէր օդն քար-
տէզ այրեցած եւ ժողովեցին յոլովք ի զամբիզս, եւ
զահի հարաւ երկիր: Եւ յինն ժամ աւուրն ել ամք
միջախառն, եւ ի նմա խաչ մի կողմեալ ի լուսոյք:...
Տպ. 1870, էջ 276:

⁴⁾ Des Gregorius Abulfaradsch kurze Ge-
schichte der Dynastien. Aus dem Arabischen über-
setzt von M. G. L. Bauer, Bd. I, Leipzig 1738.
էջ 138—139:

կ'իյնային շիզերու և մոխիքներու նման բաներ : Անոր (թագաւորութեան) երրորդ տարւոյն քիչ անձը եւ եկաւ . և ձմեռն ամառուան պէս էր : Մեծ երկրաշարժ և սաստիկ ճարակող ժամանակաւ եղաւ : Անոր Դ. տարւոյն կոսրով Դարբան պաշարեց . . . :

Այս մասին յիշատակութիւն մ'ալ կը գտնեմ Ասողկան քով . «Յորում ժամանակի (Վարազդատ մարզպանի օրով) մարդամահն սաստիկ հանգերձ չարչարանօք : Եւ սպանչան աշեղ հրափայլ և արիւնատեսակ յերկնէ երեւել , որ յորովագոյն ընդ կողմն հիւսիսոյ՝ յարեւմտից մինչեւ յարեւելու , յամենայն դիշերի սիւնաձեւ ցոլացեալ զնայր ամիսութիւն» :

Բիւզանդական տարեղիբները , որչուի ծանօթ է ինձ , խօսք չեն ըրած ոչ դիսաւորներուս և ոչ ալ երկրաշարժիս մասին : Բայց անոնց փոխարէն կան չինական տարեղիբները , որոնք աւանդած են մանրամասնութիւններ զիսաւորներուս երեւման և ընթացքի մասին : Այս տարեղիբներու համա-

⁵ Ամ . Ասողիկ , էջ 84 . Հմատ . նաեւ . Ամ . Անեցի , 75 . Վարզան , 61 . Կիբակոս Գանձ . , 23 :

⁶ Ամ . Անեցի յամն 560 կը գրէ նաեւ . «Յաւարեցաւ արեգակն ի կէան Արեգի մինչ ի Քաղոցն» : Արեգ-Քաղոց կը համապատասխանեն Փետր . 4—Նոյեմբեր 7 ամիսներուն . այսչափ երկար արեգակնոցին խաւարում անհնար է մասնել . ընազիբը խանդարուած կ'երեւոց հաս : Արեգական ամբողջական խաւարում աեզի ունեցաւ 565 Փետր . 16 . 566 Օգոստ . 1 . 569 Նոյեմբ . 24 (Ginzel , 97) :

ձայն երեք գիսաւոր նկատուած է երկնակամարի վրայ Զ. դարու Բ. կէսին. առողջ են⁷.

ա. 565 Յուլիս 14ին, արեւելքէն արեւմումք ընթացքով :

թ. 568 Օգոստոս 29ին, արեւմուտքէն արեւելք ընթացքով :

զ. 574 Ապրիլ 7ին, արեւմուտքէն արեւելք ընթացքով :

Երրորդ գիսաւորի երեւումը կ'երեւաց թէ չէ նկատուած Ասորիքի կամ Փոքր-Ասիս մէջ. բայց ճշգիւ կը համաձայնին 565ի և 568ի գիսաւորներու թուականները Միք. Ասորւոյ տեղեկութիւններուն Հետ: Յուստինոսի Ա. տարին, երբ տեսնուած է առաջին անդամ գիսաւորը՝ 565ն է. թէեւ Յուստինոս նոյն տարւոյն Նոյեմբ. 14էն յետոյ դահ բարձրացաւ (Յուստինիանոս վախճանած էր Նոյեմբ. 13/14ի գիշերը), բայց, ինչպէս կ'երեւաց, Միքայէլ տարին յընդհանուրն միայն նկատի ունի: Զինական տարեղիբներու տեղեկութիւններուն համաձայն է նաև գիսաւորին երեւման ամիսը, Յուլիս (ճշգագոյն Յուլիս 14):

568ի գիսաւորի մասին ակնարկութիւն է անշուշտ «նոյն Հուրը նաև Սեպտեմբեր և Հոկտեմբեր ամիսներուն երեւցաւ» խօսքը, առանց տարին նշանակելու. վասն զի չինական տարեղիբներն ալ նոյն միջոցին (ճշգիւ 29 Օգոստոս) կը նշանակեն երկրորդին

⁷ Հմմ. Camille Flammarion, Les étoiles et les curiosités du ciel. Paris 1882, Էջ 729:

Երեւումը : Այսպէս զիտէ նաև Գրիգոր Աբուլֆարաջ, որ իւր ժամանակադրութեան հիմ կ'առնէ Յուստինոսի Գ. տարին (567/68) :

Այս ասպարաշխական երեւոյթներու մասին յիշատակութիւն ըրած է նաև Գրիգոր Տուրոնեցի⁸. կը զրէ.

«Հոկտեմբերի կաղանդին արեգակը այնպէս խաւարեցաւ, որ եւ ոչ իսկ չորրորդ մասովը կը լուսաւորէր. պարկի նմանութիւնն ունէր, դժինմ եւ աժդոյն : Երեւցաւ նաև զիսաւոր աստղ, որ երկնքի վրայ նիզակի նման կը փայլատակէր, եւ ամբողջ արարի մը կը տեսնուէր հոն. Երկինքը ատրաչէկ եղած էր : Եւ ուրիշ շատ նշաններ երեւցան» :

Strugh և Ginzler⁹ գիտնականները այս խաւարումը կը դնեն տեղի ունեցած 563 Հոկտ. 3ին : Իսկ ակնարկուած զիսաւորն է 565ին երեւցած զիսաւորը : Et multa alia singna apparuerunt չառ կը յիշեցնեն Եղիշէի խօսքը . «Եւ ամենայն մարդ պատմէր ընկերի իւրում տեսիլս նորս եւ զարմանալիս» :

Եղիշէի արտայայտութիւնը «աստեղք ի յերկինս երեւէին յոյժ լուսալիր պայծառացեալ», այսպէս յոդնակի ձեւով, կարող է երկու զիսաւորներն ալ ի միասին ընդզրկած ըլլալ . Եթէ առ հասարակ այս զիսաւորներու մասին է իր խօսքը : Վասն զի բացի 565 եւ

* Gregori Turon. hist. Franc. lib. IV, c. 31 = Mon. germ. Scr. rerum Merov. I, Էլ 167:

* F. K. Ginzel, Spezieller Kanon der Sonnen- und Mondfinsternisse für den Zeitraum von 900 vor Chr. bis 600 nach Chr. Berlin 1899, Էլ 225—226:

568 տարիներու զիստորներէն պատահած է առաջարաշխական ուրիշ սրբառվոր երեսոյթ մ'ալ, ոչ նույն հետաքրքրացարժ, որ թէ ընութեամբ եւ թէ ժամանակամիջ աւելի կը պատշաճի Եղիշէի նկարադրութեան և ժամանակադրութեան :

571 տարւոյն, Փետրուարի կէսին մինչև Մարտի կէսոր սրբառահած է Արամազդ և Սատանի մոլորակներու զուզագիւղումը Կարին աստեղուստան մէջ : Այս երկու հեռաւոր մոլորակները հանդիսած են իրարու և ամսաւոր ժամանակամիջն մինչ միւսին զրայ դիրք տանելով մոյցլատակած են երկնակամարի զրայ սրբակարդ լուսով մը, «լուսալիր պոյժատառ ցեալ», զոր չափէին չյառաջին բնութեան իւրեանց», ինչպէս իրաւամբ կը զրէ Եղիշէ : Արամազդի և Սատանի այս զուզագիւղումը մէկնած են Արարացիք իրրեւ կանխագուշակ ասաւող, աւելանող Մահմեդի ծընունողը¹⁰, նմանութեամբ այն աստղին որ յայտնուեցաւ Քրիստոնի Ծննդեան ժամանակ :

Սուսայիլ¹¹ կը զրէ . «Աւազագէաները կ'ըսեն թէ Մահմեդի ծնունողը կ'իյնաց Նիսան ամսոյն (Ապրիլ) 20ին և Լուսնի կայարանի

* F. K. Ginzel, Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie, I. Band. Leipzig 1906, էլ 49:

¹¹ Մահմեդի ծննդեան տարւոյն և օրուան շաբաթը արար հեղինակներու այլ և այլ կարծիքները հաճաղած է A. Sprenger, Über den Kalender der Araber vor Mohammad, ի թերթի Հ. d. D. M. Gesellschaft, 13 (1859), էլ 134—175, յատկապէս 137—141:

Զաֆրին», այսինքն Զաֆր աստղի լուսալիր վայրէջքին: Օյուն ալ-Աթար այս կարծիքը կը վերագրէ Արու Բաքր Մահմեդի բ. Մուսա Խոզարիզմիին, որ ծաղկեցաւ Մամունի (813—833) օրով: Լուսնի Զաֆր կայարանի նկատմամբ Վաթվաթէ կ'ըսէ. «Զաֆր այն երեք շատ փոքր աստղներու անունն է, որոնք կոր զիծ մը կը կազմեն: Աստղագէտները զանոնք Առիւծի սրունքի մէջտեղը կը զնեն: Մարգարէները Լուսնի այս կայարանինաւ (Naw) կոչուած լուսալիր վայրէջքին կը ծնանին, որ ապրիլ ամսոյն կը պատահէ»:

Տարարի այլ եւ այլ կարծիքներ ի մի ամփոփելով կը զրէ թէ Մահմեդի ծննդեան թուականն աւանդութեան համաձայն կ'իյնայ Խորով Անուշըռուանի թագաւորութեան Ա. կամ ԽԱ. տարին, եւ այն ճշդիւ առաջին Ռարի ամսոյն երկուշարթի օր մը: A. Sprenger¹² այս տեղեկութիւններէն մերժաւոր թուական մը ստանալու համար կ'ընտրէ 571 Ապրիլ 20:

Նորագոյն աստղագէտները հիմ առնելով Խովարիզմիի յիշած աստղաբաշխական կուռանը Մահմեդի ծննդեան տարին կը նշանակեն 571 Փետրուարի կէսէն Մարտի կէսը, նկատելով որ ճիշդ այս միջոցին կը պատահի աստեղագիտական այն ցանցաւ երեւյթներէն մին, որ անշուշտ իր տարօրինակութեան

¹² ՀՃՃ. A. Sprenger, Das Leben und die Lehre des Mohammad, I. Berlin 1861, էջ 138:

պատճառաւ զրաւած է տեղ ժամանակակիցներու յիշողութեան մէջ եւ աւանդուրար հաղորդուած յաջորդներուն :

Համաստեղութեան մէջ նկատուած այս հազուաղէալ զուգաղիպութիւնը եւ անոր հետեւութեամբ երկնակամարին պայծառութիւնը բնականարի է թէ «ամենայն մարդ պատմէը բնկերի խրում տեսիլս նորս եւ զարմանալիս» : Այս նոր եւ զարմանալի տեսիլներու մէջ կարող էին նաև 565 և 568 տարիներու վիսաւորները ներփակուած ըլլալ :

Ինչպէս կ'երեւայ՝ ժողովրդեան առաջնորդները ի բարին մէկնեցին ասազարաշիական այս երեւոյթը, խթանելու ժողովուրդը ուոք կանգնելու պարսիկ բռնաւորին զէմ եւ հասնելու ազգային անկախութեան պազպաջուն աստղին, որուն զուշակներն էին երկնակամարին լուսալիր կրկին ասազները :

Զուղաժամանակ տեղի ունեցած են երկրաշարժներ, որոնց ցնցումովը «երկու մեծամեծ բերդացն պարիսպքն առանց ուրուք մէրձնեալոյ անկեալ կործանեցան» : Դժուար է սուուզել թէ ի՞նչ ուղղութեամբ ընթացած են շարժին ալիքները և ո՞ւր մասնաւորապէս ուժեղ եղած է ցնցումը, կամ ի՞նչ բերդեր էին անոնք, որոնց պարիսպներու տապալումը կը յիշուի : Տեսանք վերապոյն թէ Միքայէլ Ասորուոյն ալ ծանօթ է այս շրջանէն

երկրաշարժ մը . աստղաբաշխական եւ օդերեւութեանական եւ չարժաղիտական դէպքերու խճողումը մէկ տարւոյ մէջ հնարաւորութիւն չի տար գտնելու ուղիղ ժամանակադրութիւնը։ Բայց եւ այնպէս երկնքէն թօթափած հրախառն ածխացած իրերը, որոնք հաւանօրէն ուժեղ երկրաշարժի մը, թերեւս նաև հրաբուխի մը ժայթքման արդիւնքներն էին, կրնացին նիւթն եղած ըլլալ այն «նոր զարմանալի տեսիներու», որոնց մասին խօսած են ժամանակակից ժարդիկ զարմանքով եւ երկիւղագին։

Երկրաշարժիս ժամանակը ստուգելու համար յանակնեալու օգնութեան կը հասնին արար մատենագիրները՝ Իրն Սայիդ, Իրն Ասաքիր եւ Տարարի, որոնց համեմատ տեղի ունեցած է այն 571ին. կը զբան¹³. «Եարզարէին (Մահմեդի) ծննդեան դիշերը ցնցուեցաւ գողաց կոսրովի դարապասը եւ կործանեցան ինկան տասն եւ չորս քանդակազարդեր (շորֆա)։ Ժարեցաւ մովերու կրակը, որ հագար տարիէ ի վեր անշէջ մնացած էր . ցամաքեցաւ նաև Սաւա լիճը¹⁴։ Թէպէտ արարացիք երկրաշարժու իրեւ կանխագուշակ նշան մը կը ներկայացնեն, այն իմաստով թէ 14 քանդակազարդերու կործանումը պարս-

¹³ A. Sprenger, Das Leben und die Lehre des Mohammad, I, էջ 134—136:

¹⁴ Սաւա կը զանուի բնդ մէջ Համազանի եւ Թայի. G. le Strange, The Lands of the Eastern Caliphat, Cambridge 1905, էջ 210—211:

կաւկան պետութեան 570—652 տարիներու նոյն թուով թագաւոր-թագուհիներու գաղափարական օրինակներն են, որոնց մահուընէն ետքը իշխանութիւնը Մահմեդի յաջորդներու ձեռքը պիտի անցնի, բայց այս անապանագոյն շրջանի մեկնութիւն մըն է : Երկրաշարժ մը, որ ի Տիղրոն արքունի դարպասը ցնցած է եւ Սուսա լիճը ցամաքեցուցած եւ նուիրական Կրուկն մարած (Ատրպատական), իմանալի կ'ընէ Եղիշէի խօսքերը «ինքեանք ինքեանց ձեռօք զկըսկասունս այրէին» :

Այսպէս կ'ունենանք ժամանակադրական սքանչելի կոռուսն մը, որ ճշդիւ կը համաձայնի նախորդ եւ հետեւորդ դէպքերուն եւ կը փարատէ ամէն կառկած նկատմամբ այն եղբակացութիւններու, որոնց յանգեցանք նախորդ դլուխներու մէջ համեմատական-պատմական ուսումնասիրութեամբ :

Հստ այսմ «Հայոց պատերազմի» նախարհ-թաց շրջանը, զոր նկարագրած էր Յովհ. Եփեսացի, կը գտնէ նաև Եղիշէի քով յիշատակութիւն, թէպէտ ազօտ գծերով . Խոսրովի հրամանը Դունոյ մէջ կրակատուն մը շինելու, Հայոց զիմագրութիւնը, այս առթիւ բանակցութիւնները հրամատարին եւ արքունիքին հետ, եւ վերջապէտ ազստամբական շարժման խմորումը, 571 տարուան դէպքերն են: Ազստամբութեան ազդանշանը տրուեցաւ 572, Փետր. 2ին, երբ սպանուեցաւ Սուրէն¹⁵: Այս մասին յետոյ առանձին:

¹⁵ Հմմա. Հանգ. Ա. մ. 1913, էջ 79:

28. ՎՐԱԾ ՏԱՐԱԾՈԱՐՀԻԿ ՆԱԽԱԲԱՐՁԻԿ

Խնչպէս պէտք է հասկնալ Եղիշէի (Բ. 37) տողերս . «Եւ մինչդեռ գունդ կազմէին (Պարսիկք), որ զնոսա (զնախարար Հայոց) շկօրակ արացեն յանդարձ օտարութիւն — որպէս զբազում նախարարսն ի Վրաց աշխարհէն արարին — ի նմին ժամանակի դռւժկան հասանէր ի կողմանցն Քուշանաց» . . . :

Եղիշէ զբած է տողերս հետեւեալ պարագայի մէջ . Հայ նախարարները արքայից արքայի հրամանով ի Դուռն կանչուած էին և ներկայացած արքային . կը հրամայէ անոնց արքայից արքաց ընդունիլ մազդէական կրօնը : Երբ կը մերժեն նախարարները հետեւիլ հրամանին՝ կը սպառնայ արքայն աքսորել զամէնքը Սակասան, ինչպէս երբեմն պատահած է այս յանդարձ օտարութիւն աքսորումը Վրաց նախարարներուն :

Համեմատութիւնը թէ այսպիսի չար բախտի հանդիպած են Վրաց նախարարները, ակամայ կը հրաւիրէ իր վրայ ուշադրութիւն : Ե՞րբ և ինչ առթիւ աքսորի ննթարկուած են Վրաց նախարարները :

Եղիշէի ժամանակագրութիւնն համաձայն այս դէպքը տեղի ունեցած պիտի ըլլոյ 450էն յաւած : Քրքրելով պատմութիւնը շեմ զտներ որ եւ իցէ առիթ Ե . զարու առաջին կէսին, երբ Պարսից կողմէն քաղաքա-

կան կամ կրօնական հալածանք յարուցուած ըլլայ վրաց դէմ :

Դագար Փարսիցւոյ համաձայն Պարսից ըմբռնումն էր որ «յորժամ Հայք սերտիւ մեր լինին՝ Վիրք և Աղուանք ոյնուհետեւ մեր իսկ են» (Էջ 43) : Այս պատճառաւ ալ Պարսից զլխաւոր ուշադրութիւնը կենդրոնացած էր Հայաստանի վրայ : 450ին երբ հայ նախարարներն ի Դուռն կոչուած էին, անոնց հետ հոն կը զտնուին նաեւ վրաց և Աղուանից նախարարները (Հմմտ. Փարս. 47—55) :

Եղիշէի ակնարկութիւնն ոտնկոիւ կրնայ զտնել միայն 482էն ետքը . այս տարւոյն սպասամբած էր Պարսից դէմ Վախտանգ վրաց թագաւորը . սպասամբութիւնը զրապուեցաւ 484ին (Փարս. 146) : Թէ այս առթիւ որ եւ իցէ ճնշում գործադրուեցաւ ապշտամբ նախարարներու վրայ, յայտնի վկայութիւն չունինք :

Ակնարկուած դէպքը իւր բացատրութիւնը կը զտնէ Զ. գարու առաջին քառորդին, երբ առաջին անգամ Վրաստան քաղաքական ձգտումներու ասպարէզ պարձաւ պարսիկ և յոյն դիւանագիտութեան մէջ :

«Հայաստանի դրաւման համար Հռովմայեցւոց հետ մղուած երկարամեայ սպատերազմներէն յաղթական ելած էին Պարսիկները, կը զրէ Շաղիդէլ¹ . իրենց զէնքին պար-

¹ Spiegel, Eranische Altertumskunde, Էջ 408
էւ. լը. 1

տարկան էին, որ ի վերջոյ երկրին մեծապայն մասն իրբեւ Պարսկահայաստան իրենց մնաց, և առոր Հետեւութեամբ նաև իրենց ազգեցութիւնը ապահովուած էր Վրաստանի վրայ: Բայց կար Պարսից ուրիշ թշնամի մը, զոր հնար չէր նուամել զէնքով քրիստոնէութիւնը, որի ու առանձնական կամաց առաւառ այժ մը, զոր հարաւոր ըլլար ընդդէմ հանել: Քրիստոնէութիւնը քիչ յառաջ անջատած, հեռացուցած էր Պարսիկներէն Լազիստաննը. որպէս զի կարելի ըլլար կրկին շահիլ այս աշխարհը, պէտք էր ապահովել Վրաստանը, որուն մէջէն կը բացուէին կարեւորապայն կիրճերն զէպի Լազիստան: Բայց Վրաստան, ինչպէս եւ Պարսկական-Հայաստան քրիստոնեայ աշխարհներ էին. թէպէտ եւ արտաքուստ արտաքս կ'ուղէին հաշտ ասպրիլ Պարսից հետ, բայց անոնց սէրն եւ համակրութիւնը կը միաէր զէպի քրիստոնեայ Ինքնակալն, որ կ. Պոլիս կը նստէր: Այս հանդամանքներու վոփիսութիւնը շատ փափառելի էր Պարսիկներուն. եւ կը յուսար կաւոտ, թէ պիտի կարենայ արքայական հրամանով հնարաւոր ընել զայն (523): Առանց վարանելու հրամայեց Վրաց Գուրզէն թագաւորին, որ զառնայ մազդէական դենին. եւ չթազէ այլ եւս մեռելները, այլ չներու եւ թռչուններու հաւակերի դնէ: Հրամանիս արգիւնքն այն եղաւ

որ Գուրզէն անմիջապէս կ. Պոլիս դիմեց եւ օգնութիւն խնդրեց : Թէպէտ Յուստինոս կայսեր բարի կամք չէր պակսեր, բայց չունէր ոյժ Վրաց զօրավիզն ըլլալու . այս պատճառու ալ փորձեց նախ դրամով հոնական աղջերը կռուի ասպարէզ իջեցնել . եւ Երբ ձախողեցաւ փորձը՝ Պետրոսի հրամանատարութեան տակ սակաւածեռն զունդ մը դէպի Լաղիստան ճանապարհ հանեց, օգնութեան հասնելու Վրացիներուն : Բայց շատ տկար էր այս ոյժը դիմադրել կարևուալու համար պարսկական բանակին, որ այժմ Բոյքսի հրամանատարութեան տակ կը մերձենար Վրաստանի սահմաններուն : Զուր տեղ կը ջանար Յուստինոս համողել Լաղերը, որ պաշտպան կանգնին իրենց Երկրին . անոնք յանձն առին պաշտպաննել ոյն երկու ամբոցները միայն, որոնք կը փակէին Վրաստանին Լաղիստան տանող ճանապարհները : Կը յուսացուէր թէ Լաղերը գէթ յանձն պիտի առնեն պաշտ Հայթայթել զօրքին, որ կը դտնուէր այս վայրի եւ անբերի կողմերը : Եւ որովհետեւ նաև այս կէտին մէջ բատ յուսացուածին չեղաւ, հարկադրուեցաւ բնակչութիւնը եւ քաշուիլ : Գուրզէն թաղաւոր, իրեն հետ բազմաթիւ Վրացի նախարարներ առած իրենց ընտանիքը փախան հռովմէտկան հող : Այսպէս առանց դժուարութեան տիրացաւ պարսիկը Վրաստանի եւ Լաղիստանի» :

Գուրզէն եւ փախատական նախարարները

դուան կայսեր քով ապաստանաբան, ուր
և մնացին այնուհետեւ :

Աւրիչ Համանուն վրացի իշխան մըն ալ
կը յիշուի 572ին, նոյնոգէս փախստական մը
ի Կ. Պոլիս. այս մասին պիտի խօսինք յե-
տոյ առանձին :

Առանց տարակուսի այս դէպքերէն մէկն
է, զոր կը յիշեցնէ Եղիշէ :

Խոսրով Ա. է սպառնացող թագաւորը :

29. «ԵՂԲԱՐՔ ԱՐՔԱՅԻՆ»

Եղիշէ, Բ. էջ 18 կը կարդանք առզերս
«Եաեւ ոչ զերկրաւոր վաստակս ուրուժ յի-
շէր (արքայից արքայն)». Եւ որ մեծն քան
մենայն է ըստ մարմնաւոր կարգի, քանզի
զոյին ուժանք ի նախարարացն Հայոց, որոց
զեղրարս նորա սնուցեալ էր մայրենի կա-
րամք իւրեանց, առաւել եւս քան զամենե-
սեան զնոսա դատէր» :

Կը գանգատի պատմազիրը, թէ թագաւ-
որը կը Հալածէ Հայ նախարարները՝ անտես
ընելով այն մտերմական կառպը, զոր ունէին
անոնք թագաւորական ընտանիքին հետ շնոր-
շիւ իրենց մայրերու, որոնք ժամանակ մը
մայրական կաթով սնուցած էին արքայորդի-
ները, թագաւորին Համարիւն Եղրայրները -
եւ զարձեալ թէ թագաւորը իւր վայրագու-
թեամբը չի զնահատեր նախարարներու մե-
ծամեծ ծառայութիւնները, եւ ամէնէն առելի

անոնց հանգիպ զանուած է խիստ եւ անսպառոյն :

Եթէ հսս խօսքը Յաղկերտ Բ.-ի մատին է ,
ովէտք է ենթագրել , թէ «արքային եղբայր-
ները» Վուամ Ե.-ի զաւակներն են : Բայց ի՞նչ
առթիւ կարող էր Վուամ Ե.- պատճենութիւն
ընծայած ըլլալ Հայ արկիններուն ասնուու
ըլլալու արքայաբիններուն : Դժուար է Ե.-
գարու առաջին կէսին զերհանել առիթ մը ,
երբ Վուամ Ե.- , որ իր մանկութիւնն անցու-
ցած էր Տաճկառատանի մէջ եւ տաճկուհինե-
րու կաթով անած , Հայուստանի եկած ըլլայ
իւր բաժրիշներով եւ մատագօրեայ զաւակ-
ներով եւ այսպէս յանձնած ըլլայ Հայ մայ-
րերուն կաթնասուն մեծցնել դանոնք : Միակ
պարագան , որ կրնար զՎուամ Ե . Հայուստան
րերած ըլլալ , է 421ի պարսկահռոմէական
պատճերագմբ : Բայց թէ այս արշաւանքին հա-
նագարն Հայուստանին անցաւ , չունինք
անզեկութիւն . եւ անհաւանական ալ կ'ե-
րեւայ : Միւս կողմէն ծանօթ չէ նաև Յաղ-
կերտ Բ.-ի կեանքին զէոզք մը , ուր զուրս
կարկասի թէ Հայ նախարարներուն , 450էն
յառաջ , երախտամուաց , նոյն իսկ ապաշնորհ
զարգութիւք ցուցուցած ըլլայ . ընդ Հակոսակն
կը վկայէ Դ. Փարուցի թէ Յաղկերտ Հիաց-
մունքով խօսած է միշտ Վարդանի քաջազդոր-
ծութիւններու մասին :

Պէտք է յանձին արքայից արքայի զար-

ձեալ Խոսրով Ա. նկատել : Այս դէպքին իր հղբայրները կ'ըլլան Կաւասի , Պերոզի որդւոյն զաւակները : Կաւասի պատմութեան մէջ աչքի կը զարնէ կէտ մը , որ կարող է հնարաւոր ցոյց տալ պատմագրին հաւասարածը :

501 Օգոստոս 22էն յառաջ կնքած էր Կաւաս Վահան Մամիկոննեանի հետ հաշտութիւն եւ զինակցութիւն : Վահան յանձն առած էր կռուիլ Պարսից կշտին : Կաւաս անձամբ բանակի զլուխն անցած՝ չորժած էր զօրքը Հայաստանի վրայէն դէպի ի Հռովմէական Հայաստան եւ գրաւած Կարինը : Եւ որովհետեւ Սասաննեանները սովոր էին իրենց արշաւանքներու ժամանակ առնել իրենց հետ կանանին ժանուարներով , ուստի դիւրին է մտածել թէ Հայաստանէն անցնելու ժամանակ յանձնած ըլլայ Կաւաս նորածին արքայորդիներու խնամքը հայ նախարարներու տիկնանց՝ կաթնարուծելու : Տարբեր հարց էր ի հարկէ , թէ հայ մայրերը սղիտի ուղէին կաթնարուծել մազզեզեան մը , եւ կամ մողերը սղիտի հանգուրժէին որ արքայածին զաւակները սնանէին քրիստոնեաններու կաթով . թէ եւ Կաւասի կիններէն մին , որմէ ծնուր Խոսրով Ա. , քրիստոնեայ էր կ'ըսուի¹ : Տարարի Կաւասի զաւակներու թիւը 10 կը հաշուէ :

¹ Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor, S. 175:

531ին, երբ Խոսրով Ա. ձեռք բերաւ արքայական թագը, առաջին զործը ըրաւ ընաշնչել անձիւնել իր եղբայրներն եւ անոնց համամիտ աւագանին : Բնականաբար այս առթիւ խիստ վարուած պիտի ըլլայ նաև հայ նախարարներու հետ, իրեւ կաթնակեր ընկերներ արքայորդիներու : Կարելի է նաև մտածել թէ երբ Անուշազատ յեցած երկրին քրիստոնեայ տարրներու վրայ ապստամքեցաւ հօրը դէմ եւ փորձեց թագը յինքն կորզել, թերեւս նաև հայ նախարարներէն ոմանք ի մերձուատ կամ ի հեռուստ մեղսակցութիւն մը բերած ըլլան եւ այսպէս արժանացած Խոսրովի խիստ դատաստանին ² : Առնք հնարաւոր են :

Բայց կը թուի ինձ թէ ամբողջ այս հատուածին մէջ խանդարուած է սկզբնագիրը խմբագրչէն : Պատմութեան կարգին համաձայն վազաժամ է գեռ հայ նախարարներու երեւոմը պատմական բեմին վրայ : Ակղքնազիր Եղիշէի ծրագիրն էր ներկայացնել նախ Խոսրովի բնութագիրը, անոր կեանքը իւր սեպհական տան եւ սեպհական երկրին մէջ : Այս առաջին շրջանը Խոսրովի թագաւորութեան ներկուած է արեամբ : Զէր կրնար պատմագիրը առանց յիշատակելու թողնել կաւատի որդիներու եւ թոռնիկներու տակա-

² Բայց նկատելի է որ ճիշդ այս պահուն Հայոց կաթողիկոսը հռովմէական գօրավարին կուղարկուի դինազագաղաց ար կամ հաշտութիւն խնդրելու (Պրոկոպ.) :

կուտար բնաբարձումը . առադ նախարարներու , բազմավաստակ զօրավարներու սպանութիւնը : Սպանուեցան ոչ միայն Կաւատի որդիները , այլ և Խոսրովի մօրեղբայրն՝ Ասպահապետը³ , արդիւնաւոր նախարարը Մովսես (Մովսես) , մեծ զօրավարն Առրջուգումբարէս և ուրիշ շատերը : Կը յուսար Խոսրով թէ այսպիսի ընտիր արիւնով զանգուած հողի վրայ ապահով պիտի ըլլար իւր դահը : Քիչ յետոյ առթիւ իւր որդւոյն Անուշաղատի ապատամբութեան պէտք զգաց ուրիշ առագներ ալ զոհել Խարամանւոյն :

Ահա այս մարդախոչոչ բոնուորին իր եղբայրներու և նախարարներու հանդէալ կատարած անազորոյն գործերը կ'ակնարկեն պատմագրին տողերը , անոնց հանդէալ , որոնք բազմավաստակ եղած էին թէ իրենց արիական գործերով , եւ թէ ընտանեկան կապերով : Ուստի «զոյին ոմանք ի նախարարացն

³ Խոսրուշապետ (*Ασπέβεδης*) , որ 502էն սկսեալ մէնէւ Խոսրովի գահակալութիւնը մէծ զեռ խաղացած էր , ըստ Պրոկոպիոսի (Պարսկ. Ա. , 11) Խոսրովի մօրեղբայրն է . Տարարի , ինչպէս կ'երեւոյ , զինքը Խոսրովի պալը կը ճանշնայ : Նաև Զամբայից Խոսրովի եղբայրը , կը համարակի Ասպահապետի քեռորդին (Nöldeke , Tab. 147 , 3 , 1) : Խոսրովի եղբայրներէն երիցագոյնն էր Կաւատի (Կածոյշ) , որ , ըստ Մարկուարտի (Eranšahr , 130 , Ֆ. 6) ծնած էր Զամբիկէն , Կաւատի առաջին կնօջմէ , 490էն յառաջ : Մալալաս (Բ. Էջ 174) կը յիշէ Կաւատի որդիներէն նաև Քսերքաէս մը եւ Պերոզ մը : Ասպահապետի մէրմաւորութիւնը արքայական տան կ'արդարացնէ Եղիշէի խօսքերուն ճշմարտութիւնը :

Հայոց (կարդա՛ Պարսից), որոց զեղբարս
հարաւ սնուցեալ էր մայրենի կաթոմք
իւրեանց» միայն այս մեկնութեամբ կ'ընդունի
իմաստ և պատճական գիծ :

Մինչեւ այս տեղ նկատի առինք Եղիշէի
Պատմութեան առաջին մասը, որ է Ժամա-
նակ, ջանալով ցոյց տալ թէ Զ. դարու եր-
կրորդ քառորդն է Պատմալրին տեսութեան
առաջարկզր, այս ինքն 530—570 տարիներու
զէպքերը, տեղի ունեցած հայկական առհ-
մաններէն զուրս : Կը մնան այս շրջանէն զեռ
ինչ ինչ կէտեր, որոնք կը շօշափեն ուղղակի
կամ անուղղակի Հայաստանը . այս և յո-
րակից խնդիրներու վերլուծումը նիւթը
ողիտի ըլլոյ Բ. Մասին :

ԱԽՎԱԼԵԼԻՔ ԵՒ ՑԱԽԵԼԵԼԻՔ

- 9, 17 Զեմ կարդա՛ Զեմ
11, 13 տարբեր կարդա՛ տարբներ
19, ս. 3 յաւե՛լ Hoffmann, Auszüge, էջ
290—291 :
62, 16 յաւե՛լ Michel le Syrien, Chronique
II, 439 ed. Chabot.
115, 15 յաւե՛լ Գիրք որ կոչի Եղիշէ պատ-
մագիրք. Կալկաթա, 1816, 8°, էջ 240 :
117, 6 Զեռածիրները կարդա՛ Զեռագիրները :
213, 7 յաւե՛լ Պաւառական մայրաքաղաքնե-
րու ցուցակի մը մէջ կ'ըսուի նոյնողէս թէ
«Յազկերու որդի Շապհայ» է . The Pahlavi
Texts of cod. MK. Bombay, 1897 . յի-
շուած J. Marquartէ ի Ungarische Jahr-
bücher, IX (1929), էջ 102 :
237, 26 յաւե՛լ Գ. Ֆրենարդին, Հայաստ-
անի ի Կոչնակ, 1931, էջ 1226 Երա-
հիլ կը համարի ծագած նոր պարսկերէն
արախիլյան, «Հանդչիլ, դիւրել, անդոր-
րել» բայէն, ևնթազրելով թէ արմատին
արախի «առաջազիր ար փոխուած է եի,
ինչողէս Երազ, Երասանակ եւն, և լոն
փափկացած է հի, ինչողէս Balkh = Բահլ,

Stachr = Ստահր, Ստահրաշատ եւնք : Կարող է անընդունելի նկատութիւն սրբագրութիւնու (^{ո՞չ} սովորաբանութիւնն) երահիկ = երանիկ, բայց բայց բարովին անկարեցի է հաշտութիւն Թրնտրդյեանի սովորանութեան հետ : Լեզուագիտական հայեցամք պարսկական աւրը բառաւակիցրին հայերէնի մէջ անփոփոխ կը մնան . ձախող են յառաջ բերուած օրինակները, ուր ա = ե զաւահայկական յաւելուածներ են . երազընիկ հայերէն բառ է եւ ունի իւր համազօրն սահմակ . *raghū*- եւ զանդ . **RAGH* . իսկ երազանակ պահյաներէնէ վորհասութիւն է նոց . *rasan*, սահմակ . *raçana-* (հմմտ . Hübschmann, Arm. Grammatik, էջ 148 և 422) : Արայիսիսէն իր կարդին արարերէնէ վորհասութիւն բառ է *rāhi*, *թոյլ*, *բարեկեցիկ*, *ԱՐԱՀԻ*, «Թոյնայ», զիւրիլը եւն արժամատէն (որուն բուն պարսկական համազօրն է արամ, «Հանդիսաւ», արամիսիսէն, «Հանդշիլ») . ուստի եւ հոս չի կրնար երբեք նկատի առնութիւն :

Երանշահրիկ = Երանաշխարհիկ շատ պատշաճութեամբ կրնայ հոս նկատի առնութիւն . կայ պահյանական էրան-šahrikān = երանիկ, երանեցի (Mélanges asiatiques, X (1883), էջ 222) . սրուն հայկական ձեւն պիտի տար երանչահիկ (հմմտ . սահմատհիկ = սահմաշխարհիկ, Ա. Տ. մ. ո. եւ ո. Ալբերտ . Բառարան, Ա. - 285) : Շահիկ

(պահ. *sahritk*, արար. *Sahrig*) ըստ Եսա-
քուրիի շրջանի մը զլխուորին ախտղոսն
է. իսկ ըստ Մասուդիի շահիկներ (šahâ-
rîg) կը ներկայացնէին ազնուականներու
պատակարգ մը, որոնք պատուավ զերա-
զաս էին քան զեհկանները: Իրն Աթիրի
Համաձայն շահիկն կը կոչուէին այն քրիս-
տոննեանները, որոնք Մոսուլի կողմերը
մեծ բազմութեամբ զիւղարնակ էին և
645ին Մարհմեկանութեան դէմ մզուած
պատերազմի մէջ նշանակալից թիւ մը կը
կազմէին: Նէօլդեկէ արար Հեղինակներու
ոյս վկայութիւններէն կը հետեւցնէ թէ
շահիկները ժամանակաւ՝ Մասուննեանց
օրով, ազնուականութեան ախտղոս կը
կրէին, բայց ապա՝ Արարական տիրասպե-
տութեան ժամանակ՝ թէ պէտ շինականու-
ցան և զիւղական անձուկ շրջանակի մէջ
ամփոփուեցան, բայց շարունակեցին պա-
հել իրենց ազնուականութեան ախտղոսը
(Tabari, էջ 446—447):

Նկատի առնելով այս կէտը Եղիշէի
երահիկի մէջ իրաւամբ կարող Ենք երան-
շահիկներ անոնել, Բարձրագոյն Դոնէն
անուանուած ազնուականներ, որոնք կը
վայելէին պետութեան մէջ մասնաւոր ա-
զատութիւններ:

Anhang:
ELISÄUS VARDAPET
UND SEINE GESCHICHTE DES ARMENISCHEN
KRIEGES.
EINE LITERARISCH-HISTORISCHE UNTERSUCHUNG.
VON
P. NERSES AKINIAN.
ERSTER TEIL.
ZUSAMMENFASSUNG DES ARMENISCHEN TEXTES.

Unter dem Namen *Elisäus* ist uns eine Geschichte Wardans und des Armenischen Krieges erhalten¹. Es werden darin die Kämpfe behandelt, welche die Armenier im Jahre 451 gegen den Perserkönig Jazdegerd II. als „Religionskrieg“ führten. Das Geschichtswerk war seit jeher bei den Armeniern sehr beliebt, auch die europäische Wissenschaft hat es als Quelle zur Geschichte des Orients hochgeschätzt.

§ 1. Über die Persönlichkeit des Geschichtsschreibers und Abfassungszeit seines Geschichtswerkes hatte der Verfasser am

¹ *Elisée Vartabed, Histoire de Vardan et de la guerre des Arméniens* in V. LANGLOIS, Collection des historiens anciens et modernes arméniens, t. II, p. 177—251.

12. Jänner in Paris in einem armenischen Kreise einen Vortrag abgehalten, wobei er zu beweisen suchte, daß der Inhalt der Geschichtserzählung die Ereignisse des 6. Jahrhunderts berühre, die Abfassungszeit aller Wahrscheinlichkeit nach in die erste Hälfte des 7. Jahrhunderts falle und die Persönlichkeit des Geschichtsschreibers mit dem von Anastasius Sinaita erwähnten Elisäus identisch sei.

Die Resultate überraschten die Zuhörer. Es folgten dann in den armenischen Zeitungen leidenschaftliche Angriffe gegen diese Behauptungen. Diese zwangen den Verfasser, seine Gründe nachzuprüfen und dieselben einzeln der Öffentlichkeit vorzulegen.

§ 2. Indem der Verfasser den Arbeitsplan entwirft, versucht er (§ 3) sogleich den Spuren nachzugehen, welche Elisäus in der armenischen Überlieferung zurückgelassen hat. Die ersten Berichte über Elisäus finden wir bei Thomas Artzruni (10. Jahrhundert): Elisäus, der auf Befehl des hl. Wardan sein Geschichtswerk schrieb, lebte als Einsiedler in Mokk' und im Gelände des Vansee. Hier begegnete ihm der Nestorianer Barsauma unter der Regierung des Perserkönigs Peroz (457—484) und verlangte von ihm sein Geschichtswerk zur Lektüre. Als der Syrer Armenien verlassen mußte, ver-

stümmelte er das Geschichtswerk und retournierte es dem Verfasser, welcher, ohne eine Ahnung von dem Geschehenen zu haben, bald darauf starb. Die Späteren wissen bereits Einzelheiten aus dem Leben des Historikers zu erzählen: daß er beim Feldherrn Wardan als Begleiter oder Schreiber bestellt wäre; daß er ein Schüler von Sahak und Mesrop und Mitschüler von Eznik und Moses Khorenatzi wäre usw. Das 18. und 19. Jahrhundert hat in ihm sogar einen Verwandten des Wardan erkannt und seine Heimat in Taraun gesucht. Manche wollten ihn mit dem gleichnamigen Bischof von Amatunik' identifizieren usw. (vgl. § 4).

§ 5. An der Glaubwürdigkeit des Elisäus sowie an der Abfassungszeit seiner Geschichte hegten sowohl das Altertum wie die neue Zeit keinen Zweifel. Als Abfassungszeit galt für sie das dritte Viertel des 5. Jahrhunderts. Erst gegen die Wende des 19. Jahrhunderts wurden dagegen Stimmen laut. G. Ter-Poghossian und N. Adontz bemerkten die Widersprüche, die zwischen Lazar von P'arpi und Elisäus herrschten. Külessrian bewies die Abhängigkeit Elisäus' von Lazar. Daschian, Külessrian, Adontz waren geneigt, die Abfassungszeit in das erste Viertel des 6. Jahrhunderts, andere

(Kanayan, Khalathian, Akinian) sogar in das 7. Jahrhundert zu verlegen.

§ 6. Der Verfasser will jetzt der Elisäus-Forschung eine neue Wendung geben, indem er unter dem „Armenischen Krieg“ die Begebenheiten des Jahres 572 versteht. Elisäus hat in seinem Werke die politische Lage Persiens und Armeniens unter der Regierung des Khosrau I. Anušarwan (532—579), den Aufstand der Armenier vom Jahre 572 und die Kriegsjahre 572—580 behandelt. Die Geschichte wurde aber später von einem Unbekannten umgearbeitet, mit neuen Zusätzen versehen und dem Kriege vom Jahre 451 angepaßt. In dieser Redaktion liegt das Werk uns heute vor.

§ 7. Die Tatsache, daß Lazar von P'arpi, der um 504 seine Geschichte des 5. Jahrhunderts schrieb, von der Existenz des historischen Werkes Elisäus' noch keine Ahnung hatte, stellt die Zeitgenossenschaft des letzteren in Frage. Anderseits wird bestätigt, daß Elisäus den Lazar gelesen und reichlichst benützt hat. Die Zugehörigkeit des Autors in das 6. Jahrhundert wird hiemit von selbst festgestellt. Wenn man dann die Entstehungs- und Entwicklungsphasen des Aufstandes vom Jahre 451 bei den beiden Historikern näher in Betracht zieht, so wird die große Verschiedenheit den Leser in Ver-

legenheit bringen. Wo Lazar, gestützt auf die Zeugen, die Ereignisse in ihrer natürlichen Entwicklung klar und sachgemäß beschreibt, dort tappt Elisäus wie ein Blinder im Dunkeln, seinem rhetorischen Stile ergeben. In den unwichtigen Stellen stimmt er mit Lazar überein (in Namenregistern), bei der Darstellung der politischen Ereignisse aber geht er seine eigenen Wege. Die wichtigsten Abweichungen von Lazar, die wir im Elisäus antreffen, bestehen in folgendem:

1. Das Charakterbild Jazdegerds: Er ist kriegslustig, hochmütig, prahlt mit dem Beinamen „Unsterblich“, interessiert sich für philosophisch-theologische Fragen.
2. Er macht Einfälle ins römische Gebiet, plündert Städte, dringt „bis Nisibis“ vor und macht Kriegsgefangene.
3. Friedenschluß zwischen Persien und Byzanz; Beschluß über die Rückkehr der Flüchtlinge in römisches Gebiet.
4. Der Perserkönig zieht gegen die Nord- und Kaukasusvölker, hält dieselben im Zaum und verschließt den Paß von Derbend.
5. Er verordnet neue Steuergesetze; Denšapuh wird zur Volkszählung nach Armenien geschickt. Alles Ereignisse, die sowohl Lazar als auch den griechischen und orientalischen Historikern des 5. Jahrhunderts unbekannt sind. Das entworfene Charakterbild paßt aber sehr genau auf Chosrau I. Anušarvan, „dem

Unsterblichen", sowie auf die politisch-wirtschaftlichen Einzelheiten, welche in seine Regierungsjahre fallen (531—579). Diese und manche andere Stellen lassen den Verfasser vermuten, daß das Werk des Elisäus ursprünglich in einer anderen Fassung veröffentlicht war, als es uns gegenwärtig überliefert ist. Im Original wird die Geschichte des armenischen Krieges vom Jahre 572, der zuerst als ein Aufstand gegen den König der Könige ausbrach und dann den Zwanzigjährigen Krieg zwischen Persien und Byzanz hervorrief, dargestellt. Die sich als ein Ganzes darstellende Geschichte der Jahre 531—595 ist umgestaltet und verstümmelt und an das von Lazar entworfene Schema des armenischen Aufstandes vom Jahre 451 angepaßt und als Geschichte der Wardanianer der Öffentlichkeit vorgetragen worden.

Dieses Schicksal des Originals war den Alten irgendwie bekannt. Die Überlieferung bei Thomas Artsruni, wonach die Verstümmelung des Originals dem Nestorianer Bar Sauma zugeschrieben wird, legt Zeugnis dafür ab (vgl. § 8).

Um die Abhängigkeiten des Elisäus von Lazar sowie seine Abweichungen von diesem festzustellen, hält es der Verfasser für nötig, in einer übersichtlichen Zusammenstellung

die Darstellungen beider Historiker kurz zu skizzieren. Gerade an den Stellen, wo Elisäus vom Lazar abweicht, steht er in Einklang mit der Geschichte des 6. Jahrhunderts (vgl. § 9).

Zur Ergänzung der bibliographischen Orientierung sowie zur näheren Kenntnis des erhaltenen Textes folgt eine Übersicht über die Elisäus-Handschriften (§ 10), ihre Veröffentlichungen (§ 11) und Übersetzungen (§ 12).

In den Hss. ist die Überschrift des Werkes zweifach überliefert. *Geschichte des hl. Wardan des Tapferen und Feldherrn der Armenier und Zeugen Christi, vom hl. Elisäus auf Wunsch des Priesters David,* oder: *Des Vardapets Elisäus [Geschichte], die er auf Ansuchen des Mamikoniers David geschrieben hat, über Wardan und den Krieg der Armenier.* Eine Handschrift trägt sogar den Titel „*Denkschrift des hl. Wardan, Feldherrn der Armenier*“. Die venetianische Ausgabe vom Jahre 1828 hat diese beiden Überschriften zu einer verschmolzen: „*Des Wardapet Elisäus (Geschichte) über Wardan und den Krieg der Armenier, auf Ansu-*

chen des Priesters David des Mamikoniers“.

Daß der Autor Elisäus hieß, darüber sind die Hss. einig. Unter diesem Namen kennt ihn auch Thomas Artsruni. Außer Vardapet nennt ihn Thomas auch Priester. Weil der Autor in den Überschriften der homiletischen Schriften gewöhnlich den Titel Priester führt, so hält der Verfasser dies für authentischer. Die Benennung des Werkes „Über den Krieg der Armenier“ wird auch in der Widmung wiederholt, so daß die Echtheit derselben damit verbürgt wird. Dagegen scheint aber dem Original der Zusatz fremd zu sein: „und über Wardan, auf Ansuchen des Priesters David des Mamikoniers“. Nach Thomas Artsruni hatte Elisäus auf Anregung des Mamikoniers Wardan die Arbeit in Angriff genommen. Dieser Wardan wird vom Verfasser mit dem gleichnamigen Feldherrn, welcher in den Kriegen vom Jahre 572 die Hauptrolle gespielt hat, identifiziert.

Die rekonstruierte Überschrift sollte somit lauten: „Des Priesters Elisäus [Geschichte] des Krieges der Armenier, die er auf Ansuchen Wardans des Mamikoniers und

Feldherrn der Armenier geschrieben hat“ (vgl. § 13).

Dem Gönner, welcher dem Autor den Befehl gibt, die Geschichte „des Krieges der Armenier“ zu schreiben, damit die Bedrückten bei der Lektüre Trost genießen können, wird in der Widmung der Beiname „Der Tapfere“ gegeben. Owohl der Autor überzeugt ist, daß zu dieser Aufgabe der Gönner selbst der geeignete ist, als einer, der in die Ereignisse des Krieges voll eingeweiht ist, gibt er trotzdem seine Einwilligung dazu. Nicht als Geschichtsschreiber, vielmehr als Homilograph tritt er auf. Er will die Tugendhaften loben und die Schlechten tadeln, in allem die Winke der Vorsehung aufweisen und auf diese Weise den durch das Unglück Verzweifelten Trost spenden (vgl. § 14).

In sieben Kapiteln oder Büchern, die er „Epochen“ nennt, hat er sein Vorhaben durchgeführt. Die Überschriften jeder „Epoche“ hat er genau in der Widmung niedergeschrieben. Es sind dies: I. Die Zeit; II. Das Geschehen der Dinge (die Ereignisse) vom Fürsten des Orients; III. Über das Bündnis [der Kirche]; IV. Über die Zwietracht einiger, die sich von diesem Bündnis lostrennten; V. Der Überfall der Orientalen; VI. Der Widerstand der Armenier im

Kriege; VII. Die Verlängerung der Kriegswirren. Diese Einteilung des Originals ist in dem gegenwärtigen Texte der Willkür des Redatkors anheimgefallen. Die V. Epoche ist ausgelassen. Die Überschriften der IV. und VII. Epoche sind umgeändert (vgl. § 15).

Der Text selbst ist an vielen Stellen verstümmelt, verstellt und auseinandergerissen (vgl. § 16). Das herrliche Gebäude des Originals ist zerstört. Als Veranlassung zu dieser Untat hebt der Verfasser die Feindseligkeit zwischen den Armeniern und Byzantinern hervor, die besonders Anfang des 6. Jahrhunderts mächtig war. Das Bündnis des Jahres 572, das zwischen Armenien und Byzanz geschlossen wurde, war der Grund, daß die nichtkriegsführende Bevölkerung mit ihrem Hab und Gut nach Byzanz flüchtete und die römische Armee in Armenien vorrückte. Während des Zwanzigjährigen Krieges waren die Flüchtlinge in der Fremde verschiedenen Leiden ausgesetzt und auch die römische Armee verübte in Armenien mancherlei Untaten. Daran schlossen sich Streitigkeiten auf dogmatischem Gebiete. Der Krieg mißlang; die Entbehrungen der vielen Jahre schienen umsonst. Als daher das Geschichtswerk Elisäus' herauskam, wo die Mitkämpfer des Krieges als Helden und Mär-

tyrer gepriesen und das heilige Bündnis zwischen Armenien und Byzanz gewürdigt, diejenigen aber, welche sich davon lostrennten, als Feiglinge gebrandmarkt wurden, konnten es in Persisch-Armenien keinen Beifall finden. Darauf beabsichtigte man, das Ganze in einem anderen Kleide der Öffentlichkeit Persisch-Armeniens vorzulegen. Es wurde dem Aufstande des Jahres 451 angepaßt, dessen Held Wardan der Mamikonier beim Volke noch in voller Erinnerung war. Obwohl der Redaktor mit sehr ungeschickter Hand die Umgestaltung durchgeführt hatte, blieb doch seine Fälschung lange Zeit unentdeckt.

§ 17. Der Verfasser hält es hier der Mühe wert, den Inhalt der sieben Epochen im Sinne des Originals zu rekonstruieren zu versuchen. Die I. Epoche umfaßt die Jahre 540—570, die Staats- und Religionspolitik Chosrau I. Der Anfang des Originals fällt mit dem Anfang des zweiten Kapitels der Redaktion zusammen. Was die Redaktion als erstes Kapitel angibt, ist teilweise dem ersten Kapitel des Originals entnommen. Es sind hier die Einfälle Chosraus ins römische Gebiet, die persischen Märtyrer etc. behandelt. Die II. Epoche: Steuerverordnungen, Christenverfolgungen in Armenien; Aufstand im Jahre 572. III. Epoche: Bündnis zwischen Arme-

nien und Byzanz; Einmarsch der römischen Armee in Armenien. IV. Epoche: Auflösung der Disziplin in der verbündeten Armee. V. Epoche: Kriegszug Tam-Chosraus gegen die verbündete Armee. VI. Epoche: Der Krieg bei Melitene. VII. Epoche: Weitere Kämpfe (Der Tod Chosraus; Die Regierungsjahre Ormuzds); Ormuzds Tod; Chosrau II.; Empörung Bahram's und Bistams; Der Zustand der Flüchtlinge in Byzanz; Die Feldherren im Gefängnis; Die Frauen der armenischen Notabeln in Konstantinopel. Die VII. Epoche des Originals ist gänzlich ausgerissen. Bruchstücke davon sind am Ende des achten Kapitels noch unversehrt erhalten.

§ 18. Vom armenischen Kriege, den Elisäus eingehend behandelt, weiß auch Johannes von Ephesus, Kirchengeschichte, II, 16 ff., viele Einzelheiten zu erzählen. Die Darstellungen beider Historiker weisen mehrere Parallelstellen auf, die zur Annahme führen könnten, daß einer von beiden den anderen benutzt habe. Das ist aber nicht zu beweisen. Der Syrer erzählt vielmehr nach den Aussagen der armenischen Flüchtlinge, unter denen auch Elisäus vorausgesetzt werden kann; der Armenier aber beschreibt die Ereignisse als Augenzeuge. Sie sind Zeitgenossen (der erste zwischen 574 bis 585, der zweite um 590

bis 596) und beide schreiben ihre Werke in Konstantinopel. Sie konnten einander persönlich gekannt haben, sind aber voneinander unabhängig. Die Berichte beider Autoren fußen hiermit auf gleichem Boden. Eben diese Tatsache erhöht den Wert beider Berichte. Der Verfasser läßt hierauf die Ausführungen des Syfers in wortgetreuer Übertragung (auf Grund der deutschen Übersetzung von Schönfelder) folgen. In den Fußnoten sind die Parallelstellen aus Elisäus angegeben.

Dieselben Darstellungen der Ereignisse der Jahre 570—596 befinden sich kurz auch bei Sebios, Geschichtsschreiber des 7. Jahrhunderts (zirka 660). Der Verfasser hält es für möglich, daß ihm hier Elisäus zur Quelle gedient habe. Wegen der Tatsache, daß Sebios von Bahram Cobins und Bistams Aufständen Näheres zu erzählen weiß, neigt der Verfasser zur Vermutung, daß Sebios auch hier eine schriftliche Überlieferung zur Quelle hatte, welche sich aus Byzanz ableitet. Die Einzelheiten über Bahram und Bistam sind von den im Dienste des Kaisers und in der Hilfsarmee gegen Bahram stehenden Armeniern übermittelt. Da Elisäus am Ende seines Werkes, wo er Bahram Cobins Aufstand berührt, verspricht: „Zu dieser Stelle werde ich nochmals zurückkommen“, so glaubt der Verfasser, daß Elisäus über die

Ereignisse der Jahre 590 bis 596 eine besondere Abhandlung geschrieben haben müsse, und eben diese Abhandlung habe Sebios zur Quelle gedient.

Im weiteren (§ 19) werden einige Auszüge aus Sebios, wo die Ereignisse der Jahre 570—590 behandelt werden, angegeben.

§ 20—22. Die Verfälschungen der Redaktion werden näher erörtert. Der Redaktor verwechselt Arschak II. mit Arschak III. Er ist durch Lazar irregeführt. Ebenso kann er auch Sapor II. vom III. nicht unterscheiden. Lazar folgend, repräsentiert er Jazdegerd II. als Enkelsohn des Sapor. Die Verfolgungen der Christen in Persien während des 4. und 5. Jahrhunderts sowie das Religionsfreiheitsedikt Kawads schreibt er Sapor II. zu (vgl. § 21). Die Verbreitung des Christentums bis in die Randgebiete des Reiches und die Begünstigung der Christen am sassanidischen Hofe sind nur unter Kawad denkbar; er ahik ist vielmehr er anik bzw. er anšahik zu lesen, d. h. Untertanen von Eranšahr, Iranier (§ 22).

§ 23. Jazdegerd II. = Chasroes I. Anōšarwan.

Im zweiten Buche (= I. des Originals) seiner Geschichte verspricht Elisäus die Verfolgungen zu beschreiben, die „der Fürst“ des Orients gegen die christlichen Kirchen

ausgeübt hatte. Der Fürst selbst wird im ganzen Werke nur einmal mit dem Namen genannt: „Jazdegerd, König der Könige, Sohn Bahrams“, worunter ohne Zweifel Jazdegerd II. (438—457), Sohn Bahram V. Gor gemeint ist. Die Art und Weise, wie der Geschichtsschreiber sich hier ausdrückt, verrät dessen Abhängigkeit von Lazar P'arpeči. Dieser Umstand ruft Bedenken hervor und zwingt den Leser, die Charakterzüge des „Fürsten“ näher zu beobachten und sie einer Probe zu unterwerfen, inwieweit sie auf Jazdegerd II. zutreffen.

C h a r a k t e r i s t i k d e s F ü r s t e n :
Kriegerisch, blutdürstig, grausam, rachelustig, christenfeindlich, stolz, hochmütig, prahlerisch, unnachgiebig, listig, hochfahrend, hält sich für einen Übermenschen, Götterähnlichen, Unsterblichen.

Jazdegerd II. wird von den persischen und arabischen Schriftstellern als „gnädig“, sanft und friedensfreudlich gepriesen. Der syrische Schriftsteller in den Martyrerakten von Karkha de Beth Slokh hebt seine ersten sieben Regierungsjahre als Friedensjahre hervor; im achten Jahre soll er seine Tochter, die zugleich seine Frau war, ermordet, seine Großen hingerichtet und die Begrüßungstage zu Anfang jeden Monates aufgehoben haben. Lazar P'arpeči, der den

König als Urheber des armenischen Aufstandes vom Jahre 451 nennt, erlaubt sich ihn mit keinem Worte zu tadeln. Nach Lazars Beurteilung war Jazdegerd vielmehr ein willenloser König, der sich von seinen Ministern führen ließ, im Grunde aber ein humarer Mensch. Die wiederholten Niederlagen, die er in Hyrkanien von den Kušanen erlitt, lassen darauf schließen, daß er keinen kriegerischen Charakter hatte. Dies alles spricht dafür, daß das Charakterbild des geschilderten Fürsten unmöglich das Jazdegerds II. sein kann. Es erübrigts sich nun, einen anderen Namen unter den sassanidischen Fürsten ausfindig zu machen, auf dem die erwähnten Charakterzüge genauer paßten; und wer anders als Chosroes I. Arošarwan konnte jene Züge in Anspruch nehmen. Die Charakteristik, die die Byzantiner, insbesondere aber der Zeitgenosse Prokop, von ihm entwerfen, findet in Elisäus den richtigen Widerhall. Noch interessanter ist aber die Behauptung Elisäus', daß der Fürst sich als einen Götterähnlichen und Unsterblichen ausgibt. Ist das nicht eine Anspielung auf den Titel, zu dem er sich in seinem Schreiben an Kaiser Justinian bekannte (vgl. Menander Protect), und auf den Beinamen Anošarwan, der verdolmetscht wird: von unsterblicher Seele, unsterblich? (vgl. auch die Benennung

seines Sohnes Anošazadh = „Von Unsterblichen geboren“). Mehr als diese Gründe brauchen wir nicht, um im „Fürsten“ die Person Chosroes II. Anošarwan kennenzulernen. Es sind aber noch andere Beweise, die dies bestätigen.

§ 24. Die Kriegstaten des Fürsten und zuerst die Expedition gegen die Romäer. E. erzählt, daß Jazdegerd am Anfang seiner Regierung ins römische Gebiet marschierte und mehrere Provinzen, „bis zu Nisibis“, durchzog, viele Städte plünderte, Kirchen zerstörte, die Einwohner in Gefangenschaft nahm, daß die kaiserliche Armee vor seinem Namen erzittert wäre und der Kaiser „Theodosius“ mit allen Mitteln seinen Zorn zu beschwichtigen versuchte; weiter daß im Friedensakt auch die Klausel hineingebracht worden sei, wonach die Flüchtlinge wieder heimkehren dürften.

Es fragt sich: War Jazdegerd II. je gegen die Romäer in Krieg geraten?

Lazar P'arpeci läßt Florentius und Anatolius dem Kaiser Markianus (450) sagen: Es ist nicht klug, den von früheren Kaisern und Königen hergestellten Frieden (vom Jahre 421) zu zerstören und sich in einen unsicheren Krieg zu verwickeln. Dies bezeugt, daß unter Jazdegerd zwischen bei-

den Staaten ein langjähriger Friede herrschte. Ihm stimmt auch der Syrer zu, indem er die ersten sieben Regierungsjahre Jazdegerd II. in Frieden gedeihen lässt. Auch die Byzantiner wissen von keinem Zwischenfall zu erzählen. Wenn einige Forscher (Tillemont, Le Beau, Nöldeke) den bei Procop, Pers. 1, 2 erwähnten Einfall Bahrams V. auf das Jahr 441 verlegen wollen, so kann Procop dafür nicht verantwortlich sein. Aller Wahrscheinlichkeit nach ist auch Tabaris Zeugnis, wonach Mihr-Narse auf Jazdegerds Befehl ins römische Gebiet marschierte, ein Nachhall der Vorgänge vom Jahre 421.

Auch in diesem Falle tritt bei E. die geniale Persönlichkeit Chosroes I. Anošarwan als Kriegsführer zum Vorschein. Die Ausführungen E.' stehen in vollem Einklange mit den Kriegstaten dieses Monarchen. Es sind kurze, aber sehr sachliche Hindeutungen auf die Ereignisse der Jahre 540—562. Im Jahre 540 erschien Chosroes in Mesopotamien und ging brennend und mordend den Euphrat aufwärts bis nach Dara, d. h. bis zur persischen Grenze bei Nisibis vor. Die römischen Städte konnten keinen Widerstand leisten. Sie fielen dem Perser anheim. Antiochien litt am schwersten unter den Folgen des Krieges. Die Kirchen wurden zerstört, viele Einwohner niederge-

metzelt, die Überlebenden als Gefangene weggeführt. Kaiser Justinian versuchte vergebens, durch Gesandte und Geschenke den erzürnten Feldherrn zu besänftigen. Die schwache römische Armee war vor dem Mächtigen zurückgewichen. Den Frieden konnte der Kaiser erst im Jahre 562 nach vielen Konzessionen zustande bringen. Unter den Friedensbedingungen (§6) befand sich auch die Klausel, daß die Flüchtlinge aus beiden Ländern heimkehren dürfen.

Der Verfasser glaubt hier ein klassisches Kriterium gefunden zu haben, um zu beweisen, daß die Abfassungszeit des Geschichtswerkes nur nach 562 und der Inhalt des Werkes die dem Jahre 562 folgenden Ereignisse sein können, und gibt seiner Verwunderung darüber Ausdruck, wieso die bisherigen Forscher diesen Abschnitt übergehen konnten.

§ 25. Es werden in diesem Abschnitte die Kriege behandelt, die „der Perserkönig“ gegen „die K'ušanen“ geführt hatte. Unter „den K'ušanen“ versteht E. „das Reich des Hunnenlandes“ an der nordöstlichen Grenze Persiens. Es werden vier Expeditionen erwähnt, die „der Perserkönig“ gegen dieses Land unternommen hat: die erste gleich nach dem Römerkriege, im 4. Regierungsjahre des Königs; die zweite im 12. Regierungsjahre;

die dritte vor dem Ausbruch des armenischen Aufstandes; und die vierte im 16. Regierungsjahr.

Die Ereignisse und Zeitangaben der vierten Expedition stimmen fast Wort für Wort mit den Berichten, die Lazar von P'arpi von dem im 16. Regierungsjahr Jazdegerds II. (454) stattgefundenen Kriege gegen die K'ušanen mitteilt, überein. Diese sind zweifellos dem Lazar entlehnt. Lazar weiß auch von einer früheren Expedition Jazdegerds II., wobei auch Wardan Mamikonian bei Marw-i rot mitgewirkt hat, zu berichten, die vor dem Jahre 449 unternommen sein muß. Diese hat aber mit den von E. erwähnten Expeditionen nichts zu tun. Eine Expedition Jazdegerds II. gegen Tšol erwähnt auch der Syrer in der Geschichte der Märtyrer von Karha de Beth Slokh. Im Falle, daß Tšol an der nordöstlichen Grenze von Gurgan und nicht im Norden bei Derbend zu suchen ist, wird dieser Einfall eher mit dem Kriege vom Jahre 454 gleichzustellen sein, von dem wieder Priscus berichtet. Für die ersten drei Expeditionen bleibt E. der einzige Zeuge.

Folgen wir jetzt den Ereignissen, die im 6. Jahrhundert nach dem Römerkriege unter Chosroes I. im Nordosten stattgefunden haben. Als Chosroes im Jahre 544 mit dem Kaiser Waffenstillstand geschlossen hatte,

zog er mit seiner ganzen Armee gegen die nordöstliche Grenze (545), wo das Vorrücken der Türken neue politische Verhältnisse geschaffen hatte. Hierin stimmt E. vollkommen mit Firdausi, den chinesischen Annalen sowie Menander überein.

Der König versuchte zuerst vergebens, den Feind vom Rücken her zu überfallen, um die von Persien abgetretenen Länder zurückzuerobern. Da ihm dies anfangs nicht gelang, so wartete er in Bereitschaft an der Grenze auf das Vorrücken der Türken, die alles niederschlagend und niederbrennend, sich dem Hephthalitenreich näherten. Inzwischen war ein Bündnis zwischen dem König und Chakan gegen die Hephthaliten zustande gekommen. Für die Chronologie dieser Zwischenzeit führt E. das 4. bis 11. Regierungsjahr des Königs an. Zur Feststellung dieser sieben Jahre müssen wir den Anfang des Römerkrieges (540/41) als Anhaltspunkt wählen, welcher nach E.s Berechnung im 1., in Wirklichkeit aber im 10. Regierungsjahr Chosroes I. ausgebrochen war. Nach diesem Ausgangspunkt würden auch das 4. und 11. Jahr dem Jahre 545 und 552 entsprechen. Als Ursache dieses Anachronismus ist das dem Lazar entlehnte 16. Regierungsjahr Jazdegerds zu betrachten. Damit die ersten drei Expeditionen, welche der vierten vorangingen,

chronologisch fixiert werden können, hat der Redaktor die Regierungsjahre Chosroes I., auf die E. seine Chronologie gegründet hatte, um zehn Jahre reduziert.

Bei der zweiten Expedition, die im 12. (lies: 22.) Regierungsjahre Chosroes I. (553/54) ausbrach, wurde das Hephthalitenreich zerstört. Einerseits gaben die Türken, anderseits die Perser dem Reiche den tödlichen Stoß. Chosroes drang ins Feindesland und eroberte die abgetretenen Länder zurück. Hier stimmt die Chronologie mit den chinesischen Annalen ganz genau überein.

Die freundlichen Beziehungen zwischen Persern und Türken, den Herren des Hephthalitenreiches, dauerten nicht lange. Menander erzählt, daß als Zemarchos, der kaiserliche Gesandte, in Erktag (Altai) zu Chakan stieß, Chakan auf dem Marsche gegen die Perser war (570). Eben von diesem Kriege ist bei E. die Rede, als er den König zum drittenmal gegen die „K'ušanen“ ausziehen läßt. Der Krieg war zuungunsten des Königs ausgegangen und Chosroes weilte noch im fernen Osten in seinem Winterquartier, als der Bote ihm die Nachricht vom armenischen Aufstand (2. Februar 572) brachte. Der König war auf diese Nachricht hin bestürzt. Da er schon von Zemarchos' Zusammentreffen mit Chakan benachrichtigt und seine

Botschaft an denselben abgeschlagen war, sah er ein, daß das Bündnis zwischen Chakan und dem Kaiser gegen ihn gerichtet und auch Armeniens Aufstand eine Folge davon war. Der politische Himmel schien verfinstert; denn er sah sich zwischen zwei Erbfeinden, den Türken und Römern, in einer verhängnisvollen Lage. Sogleich sandte er einen Gesandten (namens Sebocht, nach Menander) zum Kaiser „Markianos“ (lies: Justinus II.), um die Dispositionen des byzantinischen Hofes auszukundschaften. Soweit Elisäus.

Diese Tatsachen bestätigen nochmals, daß E. die Ereignisse des 6. Jahrhunderts als Stoff seiner Geschichte genommen hatte und diese, obwohl verfälscht, doch noch zwischen den Zeilen deutlich lesbar sind. Es enthüllt sich somit in Elisäus ein Historiker der wichtigsten Periode der morgenländischen Geschichte.

§ 26. Einige Andeutungen über die türkisch-römischen Beziehungen bei Elisäus. — Obwohl zwischen den Türken und Romäern ein Bündnis geschlossen wurde, brachten doch die Türken in den nachfolgenden Kriegsjahren keine nennenswerte Hilfe. Wahrscheinlich hatte Chosroes inzwischen irgendwie die Türken für sich gewonnen.

Das römisch-türkische Bündnis aber war

ohne Zweifel einen diplomatischen Erfolg, mit dem die Anführer des armenischen Aufstandes vom Jahre 572 gerechnet haben mußten. Es wäre daher sondbar, ja sogar unbegreiflich, wenn E. diese Tatsache verschwiegen hätte. Die sorgfältige Durchsicht des erhaltenen Textes läßt deren Spuren erkennen, und Menander ist uns hierin ein guter Wegweiser.

Dort, wo E., aus Lazar schöpfend, die Schlacht bei Khalkhal beschreibt, erwähnt er am Schlusse, daß „man Gesandte ins Hunnenland und an die übrigen Stämme der Barbaren schickte, die Mitwirker des Hunnenlandes (d. h. Verbündete des Hunnenreiches) waren, um mit ihnen einen Eid zu leisten und das Bündnis dadurch untrennbar zu gestalten“ usw. Dies alles bezieht sich auf die römische Gesandtschaft vom Jahre 570, an deren Spitze Zemarchos stand. An die Schwierigkeiten, die Zemarchos bei seiner Rückreise bestanden hatte, erinnert E., als er die Bemühungen Vasaks hervorhebt, die Pässe von Tmorik', Kordik' (im Süden), Arçakh, Albanien (im Norden), Georgien und Khaltik' (im Nordwesten) abzusperren, indem er an die Grenzwächter die Ordre gibt, „daß niemand Unterkunft geben dürfe“. Obwohl dabei verschwiegen wird, wem die Unterkunft verweigert werden

solle, hält es doch der Verfasser für notwendig, zum Verständnis des Satzes auf Zemarchos' Rückreise hinzuweisen.

Menander erzählt, daß die Türken um 569/71 einen Einfall in Medien ausgeführt hätten. Dies gibt E. mit folgenden Worten wieder: „Denn... manche fielen aus der östlichen Gegend des Landes in das Land Atrpatakan ein und richteten in verschiedenen Orten viel Schaden an, indem sie viele Feuertempel ausplünderten und zerstörten.“ Wer anders als die Türken konnten vom Osten her in Atrpatakan einfallen?

§ 27. „*Sterne in lichtvoller Helligkeit*“: ein neuer chronologischer Anhaltspunkt zur Feststellung des historischen Terrains. — Als der armenische Aufstand sich noch im Gärungsstadium befand, fügt E. hinzu: „da nahmen sie (die Perser) Zuflucht zu den größten Befestigungen, und sie (die Armenier) gingen, das Kreuzzeichen machend, auf die Armee los. Da geschah es, daß die Mauern der zwei größten Burgen, ohne daß sich ihnen noch jemand genähert hätte, von selbst niederfielen, so daß die ganze Bevölkerung des Landes durch das große Wunder in Furcht versetzt, mit eigener Hand die Feuertempel niederbrannte. Indem sie die Gesetze des Magiertums verleugneten,

legten sie das Bekenntnis auf das Evangelium ab. — Es wurden noch andere große Taten von den Kriegern geleistet; denn wo es nicht zu erwarten war, daß jemand an den Gottesnamen erinnerte, (dort) herrschte große Beklemmung bei der Bevölkerung und jedermann erzählte seinem Nächsten von neuen und wunderbaren Visionen. — Es erschienen ebenfalls Sterne am Himmel, in hellstem Lichte erstrahlend (wörtlich: sehr lichtvoll), welches sie vorher in ihrer Natur nicht besaßen“.

Der Satzbau scheint hier stark gelitten zu haben. Dem Sinne nach will der Geschichtsschreiber auf zwei ungewöhnliche Naturerscheinungen Gewicht legen: auf ein Erdbeben und eine Sternhelligkeit. Diese letztere muß etwas Außerordentliches gewesen sein. Neue Kometen? Die chinesischen Annalen erwähnen aus dieser Zeit drei Kometen, die in den Jahren 565, 568 und 574 am Himmel sichtbar waren; für die ersten zwei legen auch die Syrer (Michael und Abulfaradsch), Gregor von Tours sowie Stephanos Asotik Zeugnis ab. Die Ausdrucksweise E.' setzt jedoch vielmehr Sterne voraus, die in der Mehrzahl am Himmel in außergewöhnlicher Helligkeit geblänzt haben. Dem Ausdrucke kann eher eine Planetenkonstellation zugrunde gelegt sein. Wie die Rech-

nung der Astronomen bestätigt, standen in der Tat von Mitte Februar bis Mitte März 571 n. Chr. die Planeten Jupiter und Saturn im Skorpion dicht übereinander. An der Helligkeit dieser Planeten erkannten auch die Araber ein Vorzeichen der Geburt Mohammeds.

Das so gewonnene Jahresdatum wird auch durch das Erdbeben bestätigt, auf das Elisäus bei der Erwähnung der Mauereinstürze hindeutet. In der arabischen Tradition ist die Sage überliefert, daß bei Mohammeds Geburt (571) in Madain ein heftiges Erdbeben stattgefunden habe, wobei von der königlichen Halle 14 Coquets (Schorfa) abgestürzt, das heilige Feuer ausgelöscht und der See Sava ausgetrocknet sein sollen. Die Übereinstimmung der Berichte bei Elisäus und den Arabern ist einwandfrei.

§ 28. Die verbannten Fürsten Georgiens. Als die armenischen Nakharars bei der Hohen Pforte gegen den Übertritt zum Mazdaismus Widerstand leisteten, drohte der König, sie alle unwiderruflich nach entlegenen Gegenden Persiens zu verbannen, „wie man dies mit vielen aus Georgien getan hat“.

Dieses Los konnte die Georgier schwer vor 482 getroffen haben. Zum erstenmal hat Georgien unter Peroz' Regierung gegen

die persische Macht getrotzt. König Wakh-tangs Aufstand wurde bald ohne schwere Folgen für Georgien unterdrückt. Elisäus' Anspiegelung bezieht sich höchstwahrscheinlich auf die Ereignisse vom Jahre 523. Als nämlich Kawad in Georgien den Mazdais-mus einführen wollte, verweigerte ihm König Gurgen den Gehorsam und bat um die Hilfe des Kaisers. Dem kaiserlichen Hilfskorps gelang es nicht, dem persischen Druck zu widerstehen. Gurgen mußte mit einer Anzahl von Georgiern ins Römerland fliehen.

Eine Wiederholung dieser Szene fand um 572 statt. Davon wird später die Rede sein.

§ 29. Die Brüder des Königs der Könige. E. tadeln den König wegen seiner Grausamkeit gegen verdienstvolle Untertanen und sogar eigene Verwandten: „Denn es gab einige von den armenischen Nakharars, die seine (des Königs) Brüder mit der mütterlichen Milch ernährt hatten, er verfolgte diese jedoch gerichtlich mehr als alle anderen.“

Wenn hier vom Jazdegerd die Rede ist, so können nur die Söhne Bahrams V. in Betracht kommen. Hatte Bahram V. aber je die Gelegenheit gehabt, für seine Kinder armenische Mütter zu Ammen zu bestellen? Wir müssen uns auch hier des Königs Chosroes I. erinnern. Es ist möglich, daß sein Vater Ka-

wad bei seiner Expedition gegen die Römer (502), als er durch Armenien zog, seine Kinder der Fürsorge der armenischen Mütter empfohlen hat, vorausgesetzt, daß die Magier nichts dagegen hatten.

Obwohl dieser Kommentar zur Erklärung der genannten Stelle dienen kann, hält der Verfasser trotzdem die Behandlung der armenischen Angelegenheiten an dieser Stelle für verfrüht. Da E. in seinem 2. Buche sich mit der Darstellung der Charakterzüge des Königs befaßt, wäre es angemessen zu erwarten, daß er auch die Blutbäder erwähnte, die Chosroes bei seinem Regierungsantritt und bei Anušazads Empörung veranstaltete. Der Text scheint hier verfälscht zu sein. Der Verfasser schlägt vor, statt „armenische Nakharars“ richtiger „persische N.“ zu lesen. Mit dieser Herstellung des Textes wird der ganze Satz leicht verständlich. E. erinnert uns an die Absetzung und Hinrichtung des verdienstvollen und edlen Ministers Mobedes, die Verurteilung des mit dem königlichen Hause verwandten Adargumbades, die Ausrottung der Söhne Kawads mit ihrer Sippe usw. Elisäus, der die Brutalität des Königs brandmarken wollte, konnte diese Szenen nicht verschweigen.

$$\begin{array}{c}
 \textcircled{1} \qquad \textcircled{2} \\
 \hline
 \Phi h \bar{d} d' \bar{q} + \bar{\phi} \mu \bar{d}, \dots \\
 \hline
 \textcircled{3} \qquad \textcircled{4} \qquad \textcircled{5}
 \end{array}$$

